

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ВБД: 657.47(631.15)

ТБК: 65.052

А-13

Ба ҳуқуқи дастнавис

АБДУЛМУМИНЗОДА НАСИМҶОН АБДУЛМУМИН

**РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ВА
ТАШАККУЛӢБИИ АРЗИШИ АСЛИИ МАҲСУЛОТ
ДАР СОҶАИ КИШОВАРӢ**

Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси
08.00.08 – Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит

Рохбари илмӣ:
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт

Душанбе – 2024

МУНДАРИЧА

	Саҳ.
МУҚАДДИМА	3-13
БОБИ 1. АСОСҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ	13-61
1.1. Моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ ва ташаккули концепсияи умумии он.....	13-28
1.2. Баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ	28-47
1.3. Гуруҳбандии хароҷот ҳамчун асоси банақшаگیرӣ, идоракунии истеҳсолот ва арзишмуайянкунӣ.....	47-61
БОБИ 2. ҲОЛАТИ МУОСИРИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ	62-113
2.1. Таҳлили ташкили баҳисобгирии идоракунии хароҷот оид ба подоши меҳнат.....	62-79
2.2. Ташкили баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истеҳсолӣ	79-96
2.3. Методикаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот оид ба истифодабарии воситаҳои асосӣ	96-113
БОБИ 3. РУШДИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ВА ҲИСОБКУНИИ АРЗИШИ АСЛӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ	114-173
3.1. Таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунии хароҷот ҳамчун заминаи ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ.....	114-135
3.2. Такмили методикаи баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯи марказҳои масъулият дар корхонаҳои кишоварзӣ.....	135-156
3.3. Бучетикунонӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ.....	156-173
ХУЛОСА	174-177
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ	177-179
РӢҲАТИ АДАБИЁТ	180-197
ИНТИШОРОТ АЗ РӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	197-200

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони муосир мунтазам рушд намуда истодааст. Дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт пояҳои бозори инкишофи он паҳн гардида, татбиқ карда мешаванд. Кишоварзӣ бахши муҳимми иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб ёфта, соҳае мебошад, ки аксари аҳолии камбизоати мамлакатро бо фаъолияти иқтисодӣ фаро гирифта, манбаи асосии даромади оилаҳои онҳост.

Субъектҳои хоҷагидорӣ дар соҳаи кишоварзӣ фаъолияткунанда ба дигаргуниҳои низоми иқтисоди бозорӣ мутобиқ гардида, фаъолияти худро дар шароити гаронии маводи сӯхту ашёҳо, ноустувории пояҳои моддию техникаӣ ва дигар сабабҳои объективӣю субъективӣ бо мушкилӣ пеш мебаранд. Рушди низоми босамари истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ ба фаврияти ахбори барои идоракунии зарурӣ талаботҳои хосса мегузорад. Дар рушди корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ мукамалгардонии раванди идоракунии онҳо аҳаммияти бузург дошта, мавқеи баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва назорат боло меравад.

Дар чунин шароит ба масъалаҳои ташкил ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ, хосса баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои кишоварзӣ на он қадар диққати муҳим дода мешавад. Маълумотҳои дар ҳисоботи молиявии корхонаҳои кишоварзӣ ҷойдошта имконият фароҳам меоранд, ки натиҷаҳои молиявӣ ва вазъи молиявии имрӯзу фардои корхонаҳои кишоварзӣ баҳодиҳӣ ва ояндабинӣ карда шаванд. Вале вазъ дар масъалаи ташкили баҳисобгирии идоракунии ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ нигаронкунанда аст. Он дар бештари корхонаҳои кишоварзӣ ба таври кофӣ ба роҳ монда нашудааст, ё умуман вучуд надорад.

Айни замон бештари моликият дар соҳаи кишоварзӣ хусусӣ аст, хоҷагиҳои бузурги замони Шуравӣ (колхозу совхозҳо) барҳам дода шуда, дар заминаи онҳо хоҷагиҳои хурду миёнаи деҳқонӣ таъсис ёфтаанд, ки то андозае ба танзим даровардани баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти хоҷагиҳои кишоварзӣ аз мадди назари мутасаддиёни соҳа дур мондааст. Махсусан барои

танзими баҳисобгирии харочоти соҳаи кишоварзӣ ва муайянкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ ягон санади меъёрию ҳуқуқӣ коркард нашудааст. Аз ин рӯ, ба низом даровардани баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти хоҷагиҳои кишоварзӣ, аз он ҷумла баҳисобгирии идоракунии харочот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти соҳаҳои асосии он – растанипарварӣ ва чорводорӣ дар чунин вазъият ба зимаи ҳуди корхона вогузор шудааст.

Дар раванди пешбурди баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои кишоварзӣ татбиқи пояҳои байналмилалӣ концептуалии пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ, баҳисобгирии харочот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ ва муайянкунии натиҷаҳои фаъолият аз истехсол ва фурӯши он зарур аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаҳои рушди назария, методология ва мукамалгардонии баҳисобгирии идоракунӣ ва назорат дар корҳои илмӣ муҳаққиқони иқтисодӣ С.В. Булгакова, В.Г. Гетьман, В.Б. Ивашкевич, Н.П. Кондраков, Е.А. Мизиковский, С.А. Рассказова-Николаева, В.Ф. Палий, М.Л. Пятов, Я.В. Соколов ва дигарон дарҷ гардидаанд. Таҷрибаи хориҷии баҳисобгирии идоракунӣ ва назорати фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ дар шароити бозорро метавон аз корҳои олимоне чун: Шим Джей К., Г. Сигел, К. Друри, Р. Мюллендорф, Дж. Фостер, Ч.Т. Хорнгрен, Р. Энтони ва дигарон пайдо кард. Ба масъалаҳои мукамалгардонии баҳисобгирии идоракунӣ асарҳои илмӣ Р.А. Алборов, Н.Г. Белов, Г.Я. Остаев, М.З. Пизенгольц, Л.И. Хоружий, Б.Н. Хосиев, В.Г. Широбоков ва дигарон бахшида шудаанд, ки натиҷаҳои онҳо дар корхонаҳои кишоварзӣ татбиқ шудаанд.

Масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ, таҳлил ва назорат дар корҳои олимони ватанӣ, аз ҷумла профессорон: Калемуллоев М.В., Низомов С.Ф., Уроқов Д.У., Хушвахтзода Қ.Х., Шарифов З.Ш., номзадҳои илм, дотсентон: Бобоев М.У., Бобиев И.А., Каримов Б.Х., Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.Ю., Файзуллоев А.Х., Шамсиддинов М.М., Шоймардонов С.Қ. ва дигарон инъикос ёфтаанд, онҳо дар ин самт таҳқиқоти илмӣ арзишманд гузаронидаанд.

Саҳми олимонро дар рушди баҳисобгирии идоракунӣ ва назорат баланд баҳогузори намуда, қайд кардан бамаврид аст, ки дар коркардҳои илмии назариявӣ, методологӣ ва ташкилӣ-методӣ ҳолатҳои баҳисобгирии идоракунӣ, назорати харочот ва усулҳои ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, ки дар соҳаи кишоварзӣ татбиқ карда мешаванд, ба таври кофӣ фаро гирифта нашудаанд. Масъалаҳои муайян кардани моҳияти харочоти моддӣ, самтҳои таснифоти харочот вобаста ба қабули қарорҳои идоракунӣ сатҳҳои гуногун, инчунин масъалаҳои мукамалгардонии методикаи меъёрбандӣ, баҳисобгирии идоракунӣ харочот, истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва натиҷаҳои он роҳҳои ҳалли илман асосноккардашударо талаб мекунад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», Концепсияи ташкил ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 (Қарори Ҳукумати ҶТ аз 28.10.2020, №566), Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, Барномаи Рушди низоми агроозукаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030 таҳия гардидааст. Инчунин, таҳқиқоти диссертатсионӣ бо мазмуни нақшаи илмӣ кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии факултети баҳисобгирӣ ва иқтисоди рақамии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар мавзӯи «Роҳҳои асосии тақмили баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлил дар субъектҳои хоҷагидорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» мувофиқат мекунад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва методии ташкили низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ, таҳияи равишҳои методӣ ва пешниҳодҳои амалӣ оид ба тақмили баҳисобгирии идоракунӣ харочот ва методикаи ташаккули арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ҳадафи дар таҳқиқоти диссертатсионӣ гузошташуда таҳия ва ҳалли чунин вазифаҳои асосӣ мусоидат намуд:

– баррасии ҷанбаҳои назариявӣю методии баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои кишоварзӣ ва муайян намудани самтҳои рушди концепсияи умумии он;

– гурӯҳбандии харочот аз рӯйи аломатҳои гуногун дар корхонаҳои кишоварзӣ бо мақсади гирифтани иттилооти зарурӣ барои омодаسازی қарорҳо оид ба идоракунии онҳо;

– таҳқиқи методикаи баҳисобгирии идоракунии харочоти моддӣ ва меҳнатӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ва коркарди тавсияҳо ҷиҳати мукаммалагардонии истифодабарии онҳо;

– таҳлили ҳолати муосири ташкили баҳисобгирии идоракунии воситаҳои асосӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ва коркарди методикаи соқиткунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ ба арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ;

– рушди технологияи ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ва мучаҳҳазгардонии баҳисобгирии идоракунии дар баҳши кишоварзӣ;

– коркарди методикаи ташкил ва пешбурди баҳисобгирии харочот аз рӯйи марказҳои масъулият дар заминаи таснифоти онҳо аз рӯйи асосҳои гуногун;

– коркарди техникаи бучетикунонӣ ҳамчун рӯкни махсуси сохтори баҳисобгирии идоракунии харочот дар корхонаҳои истеҳсоли кишоварзӣ.

Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ амалияи пешбурди низоми баҳисобгирии идоракунии харочот дар корхонаҳои кишоварзӣ интихоб шудааст. Таҳлили нисбатан амиқи илмӣ-амалӣ дар ҶДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор ва дигар корхонаҳои кишоварзӣ гузаронида шудааст.

Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ рушди асосҳои назариявӣ ва ташкилӣ-методии баҳисобгирии идоракунии харочот ва ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ мебошад.

Фарзия илмий таҳқиқоти диссертационӣ ба он асос меёбад, ки рушди асосҳои назариявӣ ва амалии баҳисобгирии идоракунии ва ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ имконият медиҳад, равиши муосир коркард шавад, ки талаботи менеҷеронро ба иттилооти баҳисобгирӣ қонеъ мегардонад. Татбиқи усулҳои муосири баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва методикаи ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот ба самаранокии идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ ва қабули қарорҳои идоракунии асоснок муосидат мекунад.

Асосҳои назариявӣ-методологии таҳқиқоти диссертационӣ. Асосҳои назариявии таҳқиқотро муқаррароти бунёдии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, концепсияи назарияи иқтисодӣ, менеҷмент, иқтисодиёти хоҷагии қишлоқ, корҳои олимони ватаниву хориҷӣ оид ба назария, методологияи баҳисобгирии идоракунии ва ташаккулёбии арзиши маҳсулот дар соҳаи кишоварзӣ, санадҳои қонунгузорӣ ва меъёри баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисобот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд. Масъалаҳои дар диссертатсия баррасишуда дар асоси маълумотҳои ибтидоӣ, таҳлилий ва таркибии баҳисобгирӣ, ҳисоботҳо ва лоиҳаҳои корхонаҳои кишоварзӣ, инчунин мушоҳидаҳои шахсии муаллиф коркард шудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертациониро услубҳои системавӣ ва равиявӣ ба омӯзиши масъалаҳо, усулҳои умумиилмӣ ва махсуси таҳқиқот аз қабилҳои таҳлил, синтез, моделсозӣ, иқтисодӣ-риёзӣ, иқтисодӣ-оморӣ, усулҳои мушоҳида, муқоисакунии, асосноккунии, монографӣ, хулосабарории маводҳои назариявӣю амалӣ ифода мекунанд. Истифодаи маҷмуи усулҳои мазкур эътимоднокии натиҷаҳои омӯзишро таъмин мекунад.

Сарчашмаи маълумоти таҳқиқоти диссертационӣ санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводҳои Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумотҳои Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумотҳои муҳосиботи ҶДММ ”Латиф Муродов”-и шаҳри Ҳисор, ҳисоботҳои муҳосибии вазорату идораҳои дахлдор, маводи конференсҳои илмӣ-амалӣ, монографияҳо,

матбуоти даврии нашршуда, захираҳои иттилоотии Интернет, инчунин коркардҳо ва ҳисобҳои иҷрокардаи муаллиф ифода мекунанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии факултети баҳисобгирӣ ва иқтисоди рақамии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар кор карда баромадан ва асоснок кардани ҷанбаҳои назариявӣ ва методии такмили низоми баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои кишоварзӣ, таҳияи равишҳои методӣ ва пешниҳодҳои амалӣ оид ба рушди методикаи ташаккули арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ мебошад. Ба натиҷаҳои дорой навгони илмӣ, ки дар раванди таҳқиқот ба даст омадаанд, инҳо мансуб мебошанд:

➤ ҷанбаҳои назариявӣю методии баҳисобгирии идоракунии муайян карда шуда, равишҳои концептуалӣ оид ба ифшои мафҳум ва моҳияти баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод гардид. Ҳамзамон, таъиноти низоми баҳисобгирии идоракунии ошкор карда шуда, тавсияҳои методӣ оид ба мукамалгардонии идоракунии босамари субъекти иқтисодии кишоварзӣ дар асоси таъминоти иттилоотии он пешниҳод карда шуд;

➤ таснифоти харочот дар соҳаи кишоварзӣ бо мақсади қабули қарорҳои идоракунии ба ҷо оварда шуда, пешниҳодҳои муаллиф оид ба беҳтар намудани таркиб ва муҳтавои моддаҳои харочот, методикаҳои баҳодихии харочоти меҳнатӣ ва моддӣ, ки аз методикаҳои қаблӣ бо равишҳои нав оид ба таркиб, муҳтаво ва пайдарпайии ҷойгиршавии моддаҳои харочот, муайянкунии қиматҳои меъёрии онҳо бо назардошти хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ фарқ мекунанд, манзур карда шуданд;

➤ методикаи баҳисобгирии идоракунии харочоти моддӣ ва меҳнатӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ омӯхта шуда, равишҳои методӣю амалӣ оид ба такмили баҳисобгирии идоракунии харочоти меҳнатӣ, муайянкунии фонди музди меҳнат, методикаи баҳисобгирии идоракунии захираҳои истеҳсолӣ, баҳодихӣ, истифодабарӣ, ҳаракати дохилӣ ва харҷи онҳо дар равандҳои истеҳсолоти кишоварзӣ таҳқиқ шудаанд, тавсияҳои амалӣ барои дар ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлилӣ инъикос намудани маълумот таҳия шудаанд.

➤ моҳияти иқтисодии объектҳои воситаҳои асосӣ ва таснифоти аз ҷиҳати илмӣ асосноккардашудаи онҳо дар соҳаи кишоварзӣ муайян карда шуда, самтҳои асосии пешбурди баҳисобгирии идоракунии воситаҳои асосӣ тавсия дода шудааст, равишҳои нави ҳисобкунӣ ва соқиткунии истехлок барои пурра барқарор кардани онҳо коркард карда шудаанд. Ҳамчунин равишҳои методии ташаккули иттилоот оид ба истифодабарии воситаҳои асосӣ ва ҳолати воқеии онҳо бо ёрии ҳисобҳои муҳосибӣ пешниҳод карда шудааст;

➤ дар асоси таҳлили хусусиятҳои хоси соҳаи кишоварзӣ ҷанбаҳои методии таъминоти иттилоотии идоракунии хароҷот асоснок карда шуда, самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот ва натиҷаҳои истехсолии он дар корхонаҳои кишоварзӣ муайян карда шудаанд;

➤ барои корхонаҳои кишоварзӣ методикаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият дар заминаи гурӯҳбандии онҳо аз рӯи аломатҳои гуногун таҳия карда шудааст, ки ба баҳодиҳии воқеъбинонаи фаъолияти марказҳои масъулияти ҷудоғона мусоидат мекунад;

➤ методикаи бучетикунонӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ коркард ва асоснок карда шудааст, ки он ба ташаккули бучети марказҳои масъулияти алоҳида ҳамчун қисматҳои асосии корхонаи кишоварзӣ равона шуда, имконияти самаранокии назорати идоракунии фаъолияти корхона ва марказҳои масъулияти онро таъмин менамояд;

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

➤ ҷанбаҳои назариявии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ вобаста ба шароити иқтисоди бозории тағйирёбанда таҳқиқ карда шуда, таърифи муаллифии баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳод шудааст;

➤ аз рӯи аломатҳои гуногун хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ бо мақсади идоракунӣ ва таъминоти иттилоотии қабули қарорҳо гурӯҳбандӣ карда шуданд;

➤ методикаи баҳисобгирии идоракунии харочоти моддӣ ва меҳнатӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ коркард ва тавсияҳои амалӣ вобаста ба самтҳои мукаммалагардонии онҳо пешниҳод карда шудааст;

➤ методикаи баҳисобгирии идоракунии воситаҳои асосӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳқиқ карда шуда, равишҳои методии соқиткунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ ба арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ коркард шудааст;

➤ ҷанбаҳои методии таъминоти иттилоотии идоракунии харочот асоснок карда шуда, самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунии харочот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот ва натиҷаҳои истеҳсолии он дар корхонаҳои кишоварзӣ муайян карда шуданд;

➤ методикаи ташкили баҳисобгирии идоракунии харочот аз рӯйи марказҳои масъулият таҳия карда шудааст, ки барои пешбурди баҳисобгирии харочот аз рӯйи сегментҳои алоҳидаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва баҳодихии воқеъбинонаи фаъолияти онҳо имконият медиҳад;

➤ тавсияҳо оид ба рушди методикаи бучетикунонӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунии харочот дар корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод карда шуда, дастурҳои амалӣ оид ба алгоритми татбиқи он дар корхонаҳои номбаршуда коркард шудааст.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқот. Дар диссертатсия хулоса ва тавсияҳои назариявии илман асоснокгардида оид ба рушди баҳисобгирии идоракунӣ ва ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ коркард карда шудаанд. Тавсияҳои методӣ оид ба истифодаи усулҳои баҳисобгирии идоракунии харочот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод шудаанд, ки на танҳо дар ҷараёни таълим, инчунин дар фаъолияти амалии субъектҳои иқтисодии соҳаи кишоварзӣ мавриди истифода қарор гирифта метавонанд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлили илмию амалии бисёрсолаи муаллиф доир ба ҷанбаҳои гуногуни рушди баҳисобгирии идоракунии харочот ва ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзиро фаро гирифтааст. Пешниҳодҳои коркардшуда метавонанд аз

ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ дар такмили танзими баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисобот истифода шаванд. Баъзе пешниҳодҳои ҷудоғонаи муаллиф ба корхонаҳои соҳаҳои кишоварзӣ имконият медиҳанд, ки барои таъбиқи низоми баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот корхоро пеш баранд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ бо истифодаи усулҳои махсус дар рафти гузаронидани таҳқиқот, эътимоднокии маълумотҳо, миқдори кофӣ маводи таҳқиқотӣ, коркарди омории натиҷаҳои корҳо ва интишорот дар конфронсҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ илмӣ тасдиқ карда мешавад. Хулосаҳо ва тавсияҳо ба таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ асос ёфтаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар заминаи Феҳристи шиносномаи соҳаи иқтисодӣ аз рӯи ихтисоси **08.00.08 – Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит**, ки аз ҷониби ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардидааст, тайёр шудааст. Диссертатсия ба бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси **08.00.08 – Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит** мутобиқ аст: 1.1. Парадигмаҳои ибтидоӣ, концепсияҳои асосӣ, принципҳои бунёдӣ, постулатҳо ва қоидаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ; 1.3. Асосҳои методологӣ ва вазифагузориҳои мақсадноки баҳисобгирии муҳосибӣ; 1.4. Таърихи инкишофи назария, методология ва ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ; 1.7. Баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ, идоракунии, андозӣ, корпоративӣ ва ғайра) дар корхонаҳои шакли ташкилӣ-ҳуқуқияшон гуногун, ҳамаи соҳаҳо ва сатҳҳо; 1.10. Назария ва методологияи бучасозӣ; 1.13. Ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ, идоракунии, андозӣ, корпоративӣ ва ғайра) аз рӯи бахшҳо, бизнес – ҷараёнҳо ва сохторҳои таркибӣ; 1.16. Проблемаҳои баҳисобгирии хароҷот ва ҳисоб намудани арзиши аслии маҳсулот (корҳо, хизматҳо).

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллиф дар коркарди пешниҳодҳои назариявӣ ва тавсияҳои амалӣ оид ба рушди баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ташаккулёбии арзиши

маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ зоҳир меагад. Дар асоси ҷамъбастанӣ ва таҳлили маводи таҳқиқӣ низоми баҳисобгирии идоракунии харочот ва ташаккулёбии арзиши маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзӣ коркард карда шудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Муқаррароти асосӣ, хулоса ва натиҷаҳои асосии диссертатсия дар маъруза ва мақолаҳо, ки дар маҷаллаҳои илмӣ, маводҳои конфронсҳои илмӣ ва амалӣ, маҷмуаи мақолаҳои илмӣ ҷоп шудаанд, пешниҳод гардидаанд. Аз он ҷумла дар Паёмҳои Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Маводҳои Форуми Иссиқ-Кӯли муҳосибон ва аудиторони Осиёи Марказӣ, Бишкек, №31 (38) 2022, Маводи конфронси илмӣ-амалии ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудит дар шароити муосир» (Душанбе: ДБССТ, 28 март соли 2023), Маводи конфронси илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, дар мавзӯи «Мушкилоти баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои тиҷоратӣ» (ш.Душанбе, 30-юми март соли 2019) ва ғ.

Интишороти оид ба мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ 1 монография (10 ҷ.ҷ), 17 мақола (дар ҳаҷми 8,7. ҷ.ҷ.) аз инҳо 10 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, ки аз 9 зербоб таркиб ёфтаанд, хулоса ва тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт аз 177 номгӯи иборат мебошад. Диссертатсия аз 200 саҳифаи матнӣ ҷопӣ таркиб ёфта, 16 расм, 20 ҷадвалро дар бар мегирад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

1.1. Моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ ва ташаккули концепсияи умумии он

Агар ба масири таърих нигоҳ андозем, он гоҳ чунин ба назар мерасад, ки баҳисобгирии идоракунӣ ба сифати амсилаи нави баҳисобгирии муҳосибӣ дар аввалҳои нимаи дуюми асри XX дар кишварҳои пешрафтаи Ғарб арзи вучуд намуда, инкишофи минбаъдаи он дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ идома ёфтааст. Ба дигар кардани усулҳои анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ аз он сабаб зарурат ба миён омад, ки дар муҳити иқтисодии сармоядорӣ тағйиротҳои кулӣ ба вучуд омадаанд ва сарфи назар аз ноилгардии назаррас дар рушди илмӣ-техникӣ дар ин мамолик рақобатҳои дохилӣ берунӣ шиддат гирифта, муҳолифатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ пурзӯр шуда, пулҳои миллии бархе давлатҳо қобилияти харидории худро аз даст дода буданд. Натиҷа ин буд, ки раванди тунди таваррум ва ҳаҷми калони хароҷот ба миён омаданд. Бо пайдоиш ва рӯ ба инкишоф намудани баҳисобгирии идоракунӣ дар ҷодаи иқтисодиёт, усулҳо ва услубҳои техникӣ тадриҷан ба талаботи ҳадафҳои идоракунии ташкилотҳо ҷавобгӯ гардидан гирифт. Дар ин маврид баҳисобгирии идоракунӣ барои ҳалли масъалаҳои зерин, ба монанди: коркардабароии сметаҳои пешакии хароҷот барои давраи муайян, амаликунии назорат аз болои тағйироти бавучудоянда дар онҳо, мушаххаскунӣ ва таҳлили сабабҳои пайдоиши майлқуниҳо аз сметаи тасдиқшуда, инчунин пешниҳоди нуқтаҳои назар ва коркардабароии тариқаҳои гуногуни қабули қарорҳои идоракунӣ нигаронида шуда буд.

Дар раванди вусъатёбии истифодабарии баҳисобгирии идоракунӣ марҳилаи асосӣ ва бештар муҳим ин марҳилаи пайдоиши истифодаи

васеъ ёфтани баҳисобгирии калкулятсионӣ мебошад, ки он дар асри XIX, арзи вучуд намудааст ва минбаъд, аз солҳои 30-юми асри XX оғоз намуда баҳисобгирии истеҳсолӣ ба миён омад. Оҳиста-оҳиста маҷмуи тарзу усулҳои баҳисобгирии истеҳсолӣ ба баҳисобгирии идоракунии замони муосир шабоҳат пайдо кард. Ҳамзамон, дар доираи ҳисобгирӣ гоյаҳо тавре рушд намуданд, ки дар заминаи муҳосиботи анъанавӣ ду таркиби сохтори мустақил: баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии бунёд гардид.

Агар баҳисобгирии калкулятсионӣ ва баҳисобгирии истеҳсолӣ аз лиҳози техникӣ ба усули инъикоскунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли нигаронида шуда бошад, пас баҳисобгирии идоракунии ба таҳлили вазъу ҳолат, қабули қарорҳо аз ҷониби истифодабарандагони маълумоти баҳисобгирӣ, истифодабарии техника, омӯзиши ниёзҳои истеъмолкунандагон доир ба истифодабарии захираҳо, ташаккули арзиши асли, таҳлили майлқуноҳ аз меъёрҳои хароҷот ва монанди инҳо нигаронида шудааст. Яъне, баҳисобгирӣ идоракунии ба олооти фаъоли ҳарчӣ бештар ба мақсад муносиб гардонидани раванди истеҳсолӣ табдил гардид.

Истилоҳи «Баҳисобгирии идоракунии» сараввал дар адабиёти иқтисодии ватани мо вақте пайдо шуд, ки таҳқиқоти муаллифони мухталиф бештар ба баҳисобгирии дар Руссия ва Амрико ташаккулёфта равона шуда буд ва тарҷумаи адабиёти муаллифони ғарбӣ ба забони русӣ ва тоҷикӣ, ки ба таҳқиқи баҳисобгирӣ дар иқтисодиёти бозорӣ бахшида шуда буд, амалӣ мегардид. Танҳо пас аз гузашти андак замоне, он дар адабиёти русӣ ва ватанӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифт. Бо вучуди дар сарчашмаҳои ба баҳисобгирии муҳосибӣ бахшидашуда, зуд паҳн шудани мафҳуми баҳисобгирии идоракунии, он ҳоло ҳам ба таҳқиқ, омӯзиш ва кушоиш зарурат дорад.

Аз олимони рус аввалин бор таърифи муфассали баҳисобгирии идоракуниро дар таҳқиқоти худ академик Н.Г. Чумаченко овардааст. Вай зикр менамояд, ки «... дар фарқият аз баҳисобгирии хароҷот дар

баҳисобгирии идоракунӣ ба таҳиякунии қаблии меъёри харочот ба таври фаврӣ ошкоркунии майлқуниҳо аз харҷнома (смета), ба таҳлили муназзами харочоти истехсолӣ ва равишҳои қарордодҳои идоракунӣ дар пояи баҳодиҳии арзиши аслий диққати бештар дода мешавад»¹. Тақрибан ҳамин мазмуни истилоҳи «Баҳисобгирии идоракунӣ»-ро академики қазоқ С.С. Сатубалдин вориди илм сохтааст. Тибқи ақидаи вай «Баҳисобгирии идоракунӣ бо таснифи харочот, бақайдгирӣ, ҳосилкунии арзиши аслии намудҳои маҳсулот, чамъкунии харочот аз рӯйи марказҳои масъулият ё марказҳои фоида, таҳиякунии сметаҳо ва ҳисоботҳо дар бораи харочот ва таҳлили онҳо, тайёркунии маълумот ба роҳбарият чиҳати интиҳоби қарорҳои босамар сару кор дорад»².

Тибқи ақидаи С.А. Стуков «Баҳисобгирии идоракунӣ ё муҳосиботи идоракунӣ, ки аз муҳосиботи калкулятсионии пешина ба миён омадааст, дараҷаи бештар баланди ташкили баҳисобгирии сармоядорӣ мебошад: баҳисобгирӣ аллақай, танҳо хусусияти бақайдгириро надошта, балки ба олооти фаъоли ба мақсад мувофиқгардонии истехсолот мубаддал гардида, имконияти ба даст овардани фоидаи максималиро фароҳам меоварад. Аммо, барои он ки баҳисобгирии калкулятсионӣ ба баҳисобгирии идоракунӣ мубаддал гардад, он бояд, аввал аз баҳисобгирии молиявӣ ҷудо карда шавад»³.

Мувофиқи нуқтаи назари П.Ч. Орзуев, С.Қ. Шоймардонов, Хушвахтзода Қ.Х. ва И.А. Бобиев «Баҳисобгирии идоракунӣ ин чараёни ошкоркунӣ, ченкунӣ, бақайдгирӣ, чамъкунӣ, нигоҳдорӣ, ҳифзкунӣ, таҳлил, омодакунӣ, қабул ва пешниҳоди иттилоот ба идорақунандагонии корхона барои иҷро кардани мақсад ва вазифаҳои гузошташуда мебошад»⁴

Нуқтаи назари Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Раҳимов С.Х. дар он аст, ки «Баҳисобгирии идоракунӣ низоми ҳамгироии бо ҳам

¹ Чумаченко Н.Г. Учет и анализ в промышленном производстве США. – М.: Финансы, 1971. – С.4.

² Сатубалдин С.С. Учет затрат на производство в промышленности США. – М.: Финансы, 1980. – С. 7.

³ Стуков С.А. Система производственного учета и контроля. - М.: Финансы и статистика, 1988. – С. 24.

⁴ Орзуев П.Ч., Шоймардонов С.Қ., Барфиев Қ.Х., Бобиев И.А. Баҳисобгирии муҳосибии идоракунӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Балогат». – 2019. – С.16.

алоқаманде мебошад, ки унсурҳои (зернизомҳои) муташаккили ба худ хосро доро буда, чараҳои табилебии иттилооти баҳисобгирӣ-таҳлилиро бо мақсади қабули қарорҳои фаврӣ, тактикӣ, стратегӣ ва проблемавии идоракунӣ таъмин менамояд, ки ба менечерон ҷиҳати иҷроиши функсияҳои зарур аст»⁵.

Аз рӯйи ақидаи олимони соҳа мафҳуми баҳисобгирии идоракунӣ якҷанд ҳел шарҳ дода мешавад. Масалан, Институти муҳосибони идоракунии ИМА баҳисобгирии идоракуниро чунин маънидод кардааст: «Чараҳои муайянсозӣ, ҷенкунӣ, ҷамъоварӣ, таҳлил, оmodасозӣ, шарҳдиҳӣ ва пешниҳоди маълумоти молиявӣ барои банақшагирӣ, баҳодиҳӣ ва назорат аз болои фаъолияти истеҳсоли ва самаранокии истифодабарии захираҳо мебошад, ки аз тарафи ҳайати қормандони идоракунӣ истифода бурда мешавад»⁶.

Ба ақидаи олимони амрикоӣ Хорнгрен Ч. ва Форстер Дж. «Баҳисобгирии идоракунӣ як ҷузъи баҳисобгирии молиявӣ мебошад»⁷.

Шеремет А.Д. дар китоби баҳисобгирии идоракунӣ таърифи зерини баҳисобгирии идоракуниро пешниҳод намудааст: «Баҳисобгирии идоракунӣ зерсохтори баҳисобгирии муҳосибӣ буда, дар доираи як қорхона сохтори идоракуниро бо иттилоот таъмин менамояд, ки барои банақшагирӣ, алалхусус идоракунӣ ва назорати фаъолияти истеҳсоли равона шудааст. Ин чараён бо худ ҷенкунӣ, ҷамъоварӣ, таҳлил, оmodасозӣ, баҳодиҳӣ, қабул ва пешниҳоди маълумотро дар бар мегирад, ки ба сохтори идоракунӣ барои иҷрои функсияҳои зарур мебошад»⁸.

Аз нигоҳи мо ҳангоми муайян намудани моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ аз ғояи асосие бархӯрдор шудан лозим аст, ки дар он низоми баҳисобгирӣ ҳамчун звенои таъминкунанда ба ҳисоб меравад.

---

⁵ Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии идоракунӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2017. – С.15.

⁶ Аверчек И.В. Управленческий учет и финансовая отчетность. Статья 1/ И.В. Аверчев// Рассылки GAAP.RU. 15.04.2006.

⁷ Хорнгрен Ч., Форстер Дж. Бухгалтерский учет: Управленческий аспект. Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика. 1995. – С. 8.

⁸ Управленческий учет: Учеб. пос. по экон. Спец. / Под. ред. А.Д. Шеремета. – М.: ФБК Пресс. 2000. – С.17.

Тамоюлотии афзоиши сармояи субъектҳои соҳибкорӣ, амиқтар шудани махсусгардонии равандҳои истеҳсолот, гузаштан ба муттаҳидшавӣ ва мутамарказии онҳо, зиёд шудани шумораи воҳидҳои сохтории корхона, пайдоиши сохторҳои инҳисорӣ дар бозор боиси оқибатҳои ногузир гардиданд, ки дар афзоиши возеҳи аломатҳои марказонидани баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ва ғайримарказонии баҳисобгирии муҳосибии идоракунӣ зоҳир мешаванд. Дар баробари ин дар он корхонаҳое, ки гавари асосии ба даст овардани фоидаи зиёд баҳисобгирии дурусти истифодаи захираҳои истеҳсолӣ мебошад ва дар он ҷо назорат аз болои истифодаи онҳо дар истеҳсолот самараноктар ташкил карда шудааст, аҳамияти баҳисобгирии идоракунӣ афзудааст. Дар чунин шароит рисолати баҳисобгирии идоракунӣ баҳодихӣ, баҳисобгирӣ ва таҳлили хароҷоти моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ мебошад, ки назорати заруриро аз истифодаи самараноки захираҳо ҳангоми ба даст овардани фоида таъмин менамояд.

Ҳамин тавр аз таърифҳои дар боло овардашуда концепсияҳои зерини баҳисобгирии идоракуниро аз ҳам ҷудо намудан мумкин аст:

Баҳисобгирии идоракунӣ – ин на танҳо баҳисобгирии хароҷот барои истеҳсол ва калкулятсиякунонии арзиши аслии маҳсулот мебошад, ки дар таҷрибаи хочагидорӣ мо истифода мешавад, балки инчунин ба таҳлили ҳолатҳо барои қабули қарорҳои идоракунӣ низ саруқор мегирад;

Дар баҳисобгирии идоракунӣ на танҳо баҳисобгирӣ (бахусус, муҳосибӣ ва фаврӣ), инчунин коркарди маълумотҳои баҳисобгирӣ, таҳлили онҳо ва назорат низ дар назар дошта мешавад;

Дар баҳисобгирии идоракунӣ диққати бештар ба пешгӯикунӣ, қабули қарорҳо, назорати саривақтиву пурраи бучетҳо, таъмини махфияти маълумотҳо равона карда мешавад;

Баҳисобгирии идоракунӣ ба ҷуз аз вазифаҳои таҳлиливу баҳисобгирӣ инчунин дигар функсияҳоро дар доираи идоракунии

харочот, захираҳо, истехсоли маҳсулот, даромаднокии намудҳои чудагонаи маҳсулот ва қабули қарорҳо иҷро менамояд.

Аз ғояҳои дар боло зикршуда бармеояд, ки, вазифаҳои асосии баҳисобгирии идоракунии онҳо мебошанд: баҳисобгирии харочот дар ҷойҳои бавучудоии онҳо, аз рӯи марказҳои масъулият ва аз рӯи намудҳои маҳсулот; муайянкунии майлқуниҳои харочоти ҳақиқӣ аз меъёрӣ ва тағйирот дар сметаҳо; баҳодиҳии бақияи истехсолоти нотаҷом, баҳисобгирии захираҳо ва ҳаракати ашёҳои қимматнок; муайянкунии арзиши аслии намудҳои чудагонаи маҳсулот ва натиҷаҳо аз фурӯши онҳо.

Баҳисобгирии идоракунии дорои вазифаи хоси худ мебошад, ки он батартибдарории ҷараёнҳои воридшавӣ ва хориҷшавии маълумотро мувофиқ бо талаботи низоми идоракунии, аз он ҷумла ҳам барои корхона дар маҷмуъ ва ҳам барои қисматҳои сохтории он дар назар дошта мешавад.

Низоми идоракунанда ба низоми идорашаванда тавассути шӯбаҳои функционалӣ ва хадамоти идоракунии корхона таъсир мерасонад. Алоқаи баръакс аз низоми идорашаванда тавассути иттилооти баҳисобгирии идоракунии амалӣ карда мешавад, ки ба воситаи алоқаҳои коммуникатсионӣ ба кормандони маъмурии корхона мерасад. Дар асоси иттилооти гирифташуда қарорҳои идоракунии қабул карда мешаванд, ки онҳо ба низоми идорашаванда таъсир мерасонанд. Ҷараёнҳои иттилоотиро оид ба равандҳои истехсолӣ ва захираҳои моддӣ ва алоқаи онро бо низоми идоракунии ба таври зерин тасвир кардан мумкин аст (расми 1.1.1).

Объектҳои идоракунии равандҳои хоҷагидорӣ (таъминот, истехсолот ва фурӯш), захираҳо (моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ) ва нишондиҳандаҳо (ҳаҷми истехсоли маҳсулот, корҳо – хизматрасониҳо, арзиши асли, фоида) мебошанд.

Дар доираи баҳисобгирии идоракунии иттилооте, ки оид ба захираҳои истехсолӣ ва дигар нишондиҳандаҳои истехсолот бо мақсади

ташаккули арзиши аслии маҳсулот чамъоварӣ мегардад, метавонад тавассути низоми ҳисобҳои муҳосибӣ гурӯҳбандӣ ва чамъбаст карда шаванд.

Расми 1.1.1. – Амсилаи чараёнҳои иттилооти муҳосибӣ дар низоми идоракунии корхона

Сарчашма: Муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Раметов А.Х.⁹ амсилаи ташаккул ва инъикоси иттилот оид ба баҳисобгирии захираҳо ва хароҷотро дар ҳисобҳои муҳосибӣ пешниҳод намудааст. Мо дар асоси он батартибдорорӣ ва чамъбасткунии маълумотро дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ бо мақсади баҳодихии ҳолати объект, ҳисобкунии арзиши асли ва оmodасозии равишҳо барои қабули қарори идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 1.1.1 пешниҳод менамоем.

⁹ Раметов А.Х. Теория и практика управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Воронеж, 2003. – С - 21.

**Чадвали 1.1.1. – Коркардабарой, батартибдарорӣ ва
чамбасткунии маълумот дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ**

Аз рӯйи кредит / Аз рӯйи дебет	10710	10720	10730	10740	10750	11100	22210
10710	МН	ХМ	МН	МН	XF	XF	ХМ
10720	ХМ ХМ ХМ	МН	ХМ	ХМ	ХМ	XF	ХМ, XF
10730	ХМ	ХМ	МН	ХМ	ХМ	XF	ХМ, XF
10730/1	ХМ XF	ХМ	МН	XF	XF	XF	ХМ
10730/2	ХМ К ₁ К ₂	XF	МН	ХМ	XF	XF	ХМ
10730/3	ХМ К ₁ К ₂	XF	МН	ХМ	XF	XF	ХМ
10730/4	ХМ К ₁ К ₂	XF	МН	ХМ	XF	XF	ХМ
11400	ХМ XF	XF	ХМ	ХМ	XF	XF	XF
11520	ХМ XF	XF	ХМ	ХМ	XF	XF	XF
11090	МН	ХМ	XF	XF	ХМ	XF	ХМ, XF
55300	ХМ К ₁ К ₂	К ₁	МН	МН	XF	XF	XF
55010	XF	XF	XF	XF	XF	XF	XF
55200	XF	XF	МН	XF	XF	XF	XF

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Дар амсилаҳои мазкур ҳайат ва тартиби дохилкунии хароҷот ба арзиши аслии маҳсулот ва дигар объектҳои баҳисобгирӣ пешниҳод карда шудааст. Дар ин маврид нисбат ба ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунӣ низоми зерини рамзгузорӣ истифода шудааст: ХМ – хароҷоти мустақим, XF – хароҷоти ғайримустақим, К₁ – ҳиссаи хароҷоти қисман тағйирёбандаи хароҷоти ғайримустақим, К₂ – ҳиссаи хароҷоти қисман доимии хароҷоти ғайримустақим, МН – мавҷуд набудани хароҷот.

Мо барои инъикоси иттилоот оид ба истифодабарии захираҳо ва хароҷот вобаста ба маконҳои пайдоиш ҳисобҳои мазкурро пешниҳод менамоем:

10710 – Молҳо

10720 – Ашёи хом ва маводҳо

10730 – Истеҳсолоти нотаом

10730/1 – Истеҳсолоти ёрирасон;

10730/2 – Истеҳсолоти нотаом-хароҷоти умумиистеҳсолӣ;

10730/3 – Хароҷоти умумихоҷагӣ;

10730/4 – Истеҳсолот ва хоҷагиҳои хизматрасон.

- 10740 – Маҳсулоти тайёр
- 10750 – Маҳсулоти кишоварзӣ аз дороиҳои биологӣ
- 11090 – Сохтмони нотамом
- 11100 – Фарсудашавии чамъшудаи воситаҳои асосӣ
- 11400 – Дороиҳои биологӣ
- 11520 – Таҷдиди объектҳои сармоягузори ба амволи ғайриманкул
- 22210 – Музди меҳнати пардохтшаванда
- 55010 – Арзиши аслии фурӯш
- 55200 – Харочоти фурӯш
- 55300 – Харочоти умумӣ ва маъмурӣ

Тартиби дохилкунии харочот ба арзиши асли аз рӯи ду равиши идоракунии арзиши асли сули меъерӣ бо баҳисобгирии харочоти меъерии пурра (низомии стандарт-кост, равиши 1-ум) ва усули арзиши ихтисоршуда (низомии директ-костинг, равиши 2-юм) аз ҳам фарқ мекунад.

Низомии баҳисобгирии харочоти меъерии пурра (стандарт-кост, равиши 1-ум) ҳисоб кардани арзиши аслии пурраро аз рӯи унсурҳои асосӣ – аз рӯи харочоти мустақими моддӣ, харочоти мустақими меҳнатӣ ва харочоти ғайримустақим дар назар дорад.

Арзиши аслии ихтисоршуда (директ-костинг) бурдани ҳисобҳоро аз рӯи харочоти мустақим (равиши 2-юм) дар назар дорад. Аммо баландбардории сатҳи таҳлилшавандагии маълумотҳои баҳисобгирӣ бо роҳи дохил намудани қисми харочоти ғайримустақим ба арзиши асли муяссар мегардад, ки онҳо дар худ харочоти тағйирёбандаро нишон медиҳанд (равиши 2).

Баҳисобгирии идоракунӣ мақсадҳои худро тавассути се намуди баҳисобгирии хоҷагӣ бо воситаи функцияҳои назорат, танзим ва таҳлили иқтисодӣ амалӣ месозад. Ҳамин тариқ дар баҳисобгирии идоракунӣ даври сарбастаи баҳисобгирӣ ба вучуд меояд, ҳол он ки идоракунӣ чунин объектҳо дар доираи баҳисобгирии молиявӣ, ба монанди амалиётҳои ҳисоббаробаркунӣ бо таъминкунандагон, харидорон, ташаккул ва истифодаи натиҷаҳои молиявӣ ва ғ. тавсифи равшани хусусияти даврагиро доро нест.

Пас фарқияти баҳисобгирии идоракунӣ аз баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии андоз дар чӣ ифода меёбад? Тавсифи муқоисавии ҳар се низоми баҳисобгирӣ дар ҷадвали 1.1.2. оварда шудааст.

Чи хеле ки аз ҷадвали 1.1.2 маълум мешавад, тавсифҳои муқоисавии се низоми баҳисобгирӣ имкон медиҳад, ки фарқиятҳои асосии онҳо аз рӯйи мақсадҳои дар назди ҳар як низом гузошташуда вобаста ба ҳаҷми маълумот, пуррагӣ, дастрасӣ, истифодабарандагони иттилоот, объект ва фаврӣ будани иттилоот муайян карда шавад.

Новобаста аз он ки аҳамияти баҳисобгирии муҳосибӣ дар ташаккули иттилооти иқтисодӣ бузург аст, метавон зикр кард, ки тамоми кӯшишҳои минбаъда дар самти такмили баҳисобгирии идоракунӣ муҳим ва ояндасоз мебошад. Дар ин маврид дар низоми умумии баҳисобгирии муҳосибӣ афзалият ба баҳисобгирии идоракунӣ дода мешавад.

Ҷадвали 1.1.2. – Тавсифи муқоисавии баҳисобгирии идоракунӣ, баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии андоз

Соҳаи муқоисакунӣ	Баҳисобгирии молиявӣ	Баҳисобгирии идоракунӣ	Баҳисобгирии андоз
<i>Ҳатмӣ будан</i>	Ҳатмӣ аст	Ҳатмӣ нест	Ҳатмӣ аст
<i>Мақсади ташкили баҳисобгирӣ</i>	Тартибдиҳии ҳисоботи молиявӣ барои истифодабарандагони беруна	Таъмини ахборот ба истифодабарандагон и дохилӣ	Назорат аз рӯйи дурустӣ, пуррагӣ ва саривақт баҳисобгирӣ ва пардохти андозҳо
<i>Қоидаҳои ташкили баҳисобгирӣ</i>	Дар асоси талаботи санадҳои меъёрӣ ва стандартҳои ташкил карда мешавад	Қоидаҳои баҳисобгирӣ аз ҷониби корхона таъмин карда мешавад вобаста ба мақсад ва вазифаҳои идоракунӣ корхона	Қоидаҳои асосии ҳисобгирӣ – таъмини бефосилаи инъикоси амалиётҳои хоҷагидорӣ ба тағирёбии манбаи андоз таъсиррасон
<i>Истифодабарандагони ахборот</i>	Истифодабарандагони беруна ва дохилӣ	Танҳо ахборот дар дохили корхона истифода бурда мешавад	Истифодабарандагони дохилӣ ва берунӣ
<i>Ҳуҷҷати асосии дохилӣ бо мақсади баҳисобгирӣ</i>	Сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсади баҳисобгирии молиявӣ	Сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсади баҳисобгирии идоракунӣ	Сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсади баҳисобгирии андоз
<i>Қоидаи гурӯҳбандии хароҷот</i>	Аз рӯйи ҷузъиёти иқтисодӣ	Аз рӯйи моддаҳои арзишмуайянкунӣ	Аз рӯйи ҷузъиёти иқтисодӣ
<i>Объекти асосии баҳисобгирӣ ва ҳисобот</i>	Корхона ҳамчун шахси ҳуқуқӣ	Зерсохторҳои дохилии корхона	Корхона ҳамчун шахси ҳуқуқӣ
<i>Давраи тайёркунӣ ва пешниҳоди ҳисобот</i>	Тибқи талаботи қонунгузорӣ муайян карда	Баҳисобгирӣ ва ҳисобот ҳангоми зарурият ташкил	Ҳангоми баохиррасии давраи андозбандӣ

	мешавад	карда мешаванд	
<i>Зарурияти истифода-барии усули навишти дутарафа</i>	Ҳатмӣ аст	Имконияти истифодабарӣ мавҷуд аст, вале ҳатмӣ нест	Истифодабарӣ дар назар дошта мешавад

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси адабиётҳои илмӣ

Баҳисобгирии идоракуни – ин яке аз қисматҳои баҳисобгирӣ дар корхона мебошад, ки алоқаҳои мутақобилаи функсияҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисобгирии фаврӣ-техникӣ ва ҳисобгирии омори бо функсияҳои таҳлили иқтисодӣ, бамеъёргирӣ, назорат, танзим ва пешгӯикунӣ дар асоси истифодаи васеи усулҳои идоракуни аз рӯи тамоюлҳо, таъмин менамояд.

Ғайр аз ин доираи баҳисобгирии идоракуни маҳдудсозии хароҷот дар ҷойҳои бавучудой ва марказҳои масъулият, коркардабарой ва татбиқи низомҳои тадричан инкишофёбандаву усулҳои баҳисобгирӣ дар бар мегирад.

Айни замон баҳисобгирии андоз яке аз қисматҳои мустақил дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ эътироф карда шудааст. Дар моддаи 89 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳисобгирии андоз чунин таъриф дода шудааст: «Баҳисобгирии андоз – чараёни аз ҷониби шахс пеш бурдани ҳуҷҷатҳои баҳисобгирӣ тибқи талаботи Кодекси андоз бо мақсадҳои ҷамъбаст ва мураттаб кардани маълумот дар бораи объектҳои андозбандӣ ва (ё) объектҳои ба андозбандӣ алоқаманд, инчунин ҳисоб кардани андозҳо ва тартиб додани ҳисоботи андоз мебошад»¹⁰. Дар ин таъриф мақсади баҳисобгирии андозҳо ҳамчун бунёдкунандаи ахбори пурра ва дақиқ оид ба тартиби баҳисобгирии амалиётҳои хоҷагӣ бо мақсадҳои андозситонӣ муқаррар гардидааст. Ҳангоми ташкил кардани чунин намуди баҳисобгирӣ корхона бояд ба сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ, ки ҷанбаҳои андоз ва андозситониро дар бар мегирад, таъямояд ва феҳрастҳои таҳлиро истифода барад.

Моҳияти баҳисобгирии идоракуниро баррасӣ намуда, бояд сабабҳои ҷудо гардидани он аз низоми умумии баҳисобгирии муҳосибӣ

¹⁰ Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. №1844 аз 23.12.2021

дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, зарурияти пайдоиш ва татбиқ, ба мақсад мувофиқ будани ҷудокунӣ, инчунин муайян кардани мавқеи он дар низоми идоракунии корхона ва зерсохторҳои он зарур аст.

Профессор Л.Л. Жданов қайд менамояд, ки «Баҳисобгирии идоракунӣ ва молиявиро аз ҳам ҷудо намуда, роҳбарияти корхона маълумотҳои дохилихоҷагиро барои шахсони бегона дастнорас месозад, онҳоро аз имконияти таҳлил намудани маълумот дар бораи захираҳои веқеии корхона, оид ба ҳолати ҳақиқии корхона маҳрум месозад. Ҳамин тавр, «духелагии баҳисобгирӣ» ба корхонаҳо имконият фароҳам меорад, ки дастрасӣ ба маълумоти аниқ оид ба хароҷоти истеҳсоли ва ҳаҷми ҳақиқии фоидаи бадастовардашуда мушкилӣ эҷод намоянд, аз ин бармеояд, ки бо ин вачҳ аз пардохти андозҳои зарурӣ низ метавонанд саркашӣ намоянд»¹¹.

Маълумот барои ҳисоботи нашршаванда, чӣ хеле ки К.Н. Нарибоев қайд менамояд, – дар асоси қоидаи пешбурди фаъолият оид ба ҳифзи сирри тижоратӣ набояд ҳолати ҳақиқиро дар корхона инъикос кунанд. Ин кор ҳамчунин бо мақсади паҳн кардани маълумоти бардурӯғ ба рақибон, иттифоқҳои касаба, бисёре аз кормандон ва баъзан саҳомон низ амалӣ карда мешавад¹².

Аз зумраи олимони ватанӣ Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Раҳимов С.Х. қайд менамоянд, ки «Хусусияти хоси ягонакунандаи ин ду шакли баҳисобгирӣ он аст, ки иттилооти онҳо барои қабули қарори идоракунӣ истифода мешаванд. Ҳамин тавр, маълумоти баҳисобгирии молиявӣ ба сармоягузoron имконият фароҳам меорад, ки сатҳ ва дурнамои корхонаро баҳо диҳанд, мақсаднокии сармоягузориро асоснок кунанд. Маълумоти баҳисобгирии идоракунӣ бошад ба менечерон дар рафти қабули қарорҳои муфиди идоракунӣ кумак мерасонад»¹³.

---

¹¹ Жданова Л.А. Организация и управление капиталистической промышленной фирмой: Учебник. — М.: Изд-во УДИ, 1987. — С. 163-170.

¹² Наробаев К.Н. Организация бухгалтерского учета в США. — М.: Финансы, 1979. — 152 с.

¹³ Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии идоракунӣ. Китоби дарсӣ. — Душанбе: «Ирфон», 2017. — С.30.

Ба ақидаи Каримов Б.Ҳ., Ойев Н.А., Бобиев И.А., Шоймардонов С.Қ. «Баҳисобгирии идоракунӣ ба эҳтиёҷоти менечерҳои худи корхона алоқаманд аст. Мақсади он ёрӣ додан ба менечерон ҳангоми баҳодихии натиҷаҳои фаъолият ва қабули қарорҳо дар асоси ахбори воқеӣ мебошад. Дар корхонаҳои бузург низоми баҳисобгирии идоракунӣ доираи васеи амалиёт ва рӯйдодҳои молиявиро аз бақайдгирии фурӯш то ёрӣ расонидан ба роҳбарият дар баҳодихии хароҷоти нигоҳдорӣ, истифодабарии амвол ва қувваи корӣ фаро мегирад»¹⁴.

Ақидаи С.С. Сатубалдин доир ба ҷудокунии баҳисобгирии муҳосибӣ ба ду намуд – баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии молиявӣ ба он асос меёбад, ки «Баҳисобгирӣ дар кишварҳои сармоядорӣ ба манфиатҳои соҳибкороне хизмат мекунад, ки онҳо метавонанд маълумотҳои рақамиро тибқи салоҳиди худ инъикос карда, маълумоти воқеиро аз коргарон пинҳон кунанд»¹⁵. Л.А. Жданов ҷиҳати тақсимшавии муҳосибот ба ду қисм изҳори ақида намуда, сабаби онро омили зиёдшавии корхонаҳои олами сармоядорӣ, рушди тамаркузи истеҳсолот ва сармоя, ташкилҳои иттиҳодияҳои монополистӣ медонад¹⁶.

Чӣ хеле ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, ҷудо намудани баҳисобгирии муҳосибӣ ба баҳисобгирии идоракунӣ, молиявӣ ва андоз асосан бо мавҷудияти сирри тижоратӣ, ки аз ҷониби қонунгузорӣ ҳимоя мегардад, бо мақсадҳои канорагирӣ аз пардохти андозҳо, паҳн кардани маълумотҳои тақаллубӣ ва сабабҳои васеъгардии корхонаҳо маънидод карда мешавад.

Ҳамзамон дар корхонаҳои давлатҳои ба монанди Югославия, Булғория, Венгрия, Куба ва дигарон (собиқ ҷумҳуриҳои сотсиалистӣ) низоми баҳисобгирии муҳосибиро инчунин ба умумӣ ва

---

¹⁴ Каримов Б.Ҳ., Ойев Н.А., Бобиев И.А., Шоймардонов С.Қ. Баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе. «Ирфон», 2016. – 550с.

¹⁵ Сатубалдин С.С. Учет затрат на производство в промышленности США. – М.: Финансы, 1980. – С. 6.

¹⁶ Жданова Л.А. Организация и управление капиталистической промышленной фирмой: Учебник. – М.: Изд-во УДИ, 1987. – С. 38.

дохиликорхонавӣ тақсим мекунад, ки ин тақсимкунӣ ҳам дар корхонаҳои бузург ва ҳам дар корхонаҳои миёна новобаста аз миқёси фаъолиятшон амалӣ карда мешавад.

Дар «Лугати тафсирии муҳосибӣ», ки аз ҷониби Н.Н. Шапова ва В.М. Прудников тартиб дода шудааст, чунин таърифи баҳисобгирии молиявӣ оварда шудааст: «Баҳисобгирии молиявӣ ин баҳисобгирии даромадҳо, харочот, амвол ва уҳдадориҳо мебошад, ки он одатан дар идораи марказии ширкат ба роҳ монда мешавад», аммо баҳисобгирии истехсолӣ бошад чунин таъриф карда мешавад: «Он қисми баҳисобгирӣ, ки бо таснифот, бақайдгирӣ, тақсимкунӣ, чамъбастнамоӣ ва ҳисоботдиҳӣ аз рӯи харочоти ҷориву дар назар дошташаванда алоқаманд мебошад ва мувофиқаи мундариҷаи баҳисобгирии истехсолиро ташкил медиҳанд»¹⁷.

Баҳисобгириҳои молиявӣ, идоракунии ва андозҳо қисматҳои мустақилгардонидашудаи низоми умумии баҳисобгирии корхона, на ин ки намудҳои он, чуноне ки дар таърифҳои ҷудогона ҷой дода шудааст, мебошанд.

Ҳамин тавр, сабаби асосии мувофиқан ҷудокунии баҳисобгирӣ ба се қисмат ба зарурияти тағйир додани самти баҳисобгирӣ вобаста ба эҳтиёҷоти идоракунии дохилӣ, ба бештар дақиқ, пурра ва ба таври фаврӣ инъикос кардани равандҳои такрористехсолии васеъ, баҳодихии самаранокии истифодабарии захираҳои истехсолӣ маънидод карда мешавад, зеро такмил ва басамаргардонии истехсолот пеш аз ҳама бояд ба маълумоти дақиқ ва муфассал оид ба харочоти истехсоли маҳсулот асос ёбад.

Дар ин маврид суҳан дар бораи пасткунии арзиши аслӣ, беҳтаршавӣ ва афзоиши дараҷаи фоида меравад, ки ба туфайли онҳо рақобатпазирии маҳсулоти корхона дар бозорҳои дохиливу хориҷӣ таъмин гашта, тавонмандии иқтисодии корхона боло меравад. Аз нигоҳи мо, бояд маҳз

---

¹⁷ Толковый словарь бухгалтера: 2-е изд., испр. и дон./сост. Н.Н.Шаповалова, В.М. Прудников. – М.: ИНФРА - М., 1997. – С. 174.

хамин пахлуҳои баҳисобгирии идоракунӣ ҳам дар кишварҳои хориҷӣ ва ҳам дар таҷрибаи ватанӣ бодикқат омӯхта шуда мавриди истифода қарор дода шаванд. Дар навбати худ, амалисозии ин масъала муайянсозии мақому мартабаи баҳисобгирии идоракуниро дар низоми идоракунии корхона талаб мекунад. Мавқеи баҳисобгирии идоракуниро дар низоми идоракунии корхона ва зерсохторҳои он бо амсилаи зерин, дар мисоли хоҷагиҳои деҳқонӣ тавсиф кардан мумкин аст (расми 1.1.2).

Тавре ки дар боло зикр шуда буд, идоракунии корхона бо ёрии маълумоти аз муҳосиботи идоракунӣ гирифташуда ва майлқуниҳо дар онҳо ба роҳ монда мешавад. Барои дар амал ҷорӣ намудани ин принцип зарур аст, ки низоми комплекси меъёрҳо ва сметаҳои хароҷоти захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ қор қарда баромада шавад. Ҳангоми ташкил намудани чунин пояи меъёрӣ бояд тамоми хадамоти функционалии корхона (шӯбаҳои меҳнат ва музди меҳнат, иқтисодӣ, кадрҳо, агрономӣ ва диг.) ҷалб қарда шаванд.

Расми 1.1.2. – Мавқеи баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ ва зерсохторҳои он

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Меъёрҳо ва сметаҳои муқарраршуда дар шубҳаҳои ҳамоҳангсозӣ чамбаст карда шуда, тавассути баҳисобгирии идоракунӣ то ба зерсохторҳои истеҳсоли ва хизматрасони корхона расонида мешаванд. Ба ҳамин минвол то ба иҷрокунандагони маълумот оид ба тағйирёбии меъёрҳо бурда расонида мешаванд. Фаъолияти зерсохторҳои истеҳсоли дар асоси маълумот оид ба майлқуниҳо аз меъёрҳо аз рӯи ҷойҳои бавучудоии хароҷот, сабабҳо ва гунаҳкории он идора карда мешавад. Ин маълумотҳо пешакӣ ба тартиб дароварда шуда, чамбаст гардида, бо муайянқунии омилҳои ба майлқуниҳо таъсиррасон таҳлил карда шуда ва ба намуде, ки барои истифодабарӣ ҳангоми қабули қарорҳои идоракунӣ қулай мебошад, пешниҳод карда мешавад.

Минбаъд, ин маълумот барои фавран танзим кардани истеҳсолот ба мутахассисони босалоҳият, роҳбарон (аз иҷрокунандагони масъул сар карда то ба роҳбари корхона) фиристода мешавад. Маълумотҳои чамбасткардашуда оид ба хароҷоти истеҳсоли ва истеҳсоли маҳсулот ҳамчунин ба муҳосиботи умумии молиявӣ бо мақсади истифодабарии онҳо ҳангоми таҳияқунии ҳисоботҳо пешниҳод мешаванд. Ҳамин тавр, баҳисобгирии идоракунӣ манфиатҳои корхонаро зич вобаста намуда, амалқунии низомҳои идоракунанда ва идорашавандаро дар якҷоягӣ таъмин мекунад, маълумоти бадастовардашударо ҷудо карда гирифта, аз онҳо фойданок ва арзишмандиашро миёни истифодабарандагони дохилӣ тақсим мекунад.

1.2. Баҳисобгирии идоракунӣ дар низоми иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ҳадафи сеюми стратегӣ таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат муайян гардидааст. Барои амалӣ

гаштани ин ҳадаф иҷро кардани як қатор вазифаҳо зарур шуморида мешавад, аз он ҷумла¹⁸:

пешбурди ислоҳоти аграрӣ ва бахши об;

– таъмини дастрасии иқтисодӣ ва физикии озуқа дар асоси афзоиши устувори бахши агросаноатӣ;

– ташаккулдиҳии низоми идоракунии захираҳои замин ва об дар асоси тақсимоати одилона ва устувори он барои парвариши зироатҳои боарзиши кишоварзӣ;

– мукамалгардонии бозори маҳсулоти кишоварзӣ чихати дастрасии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба он ва ғ.

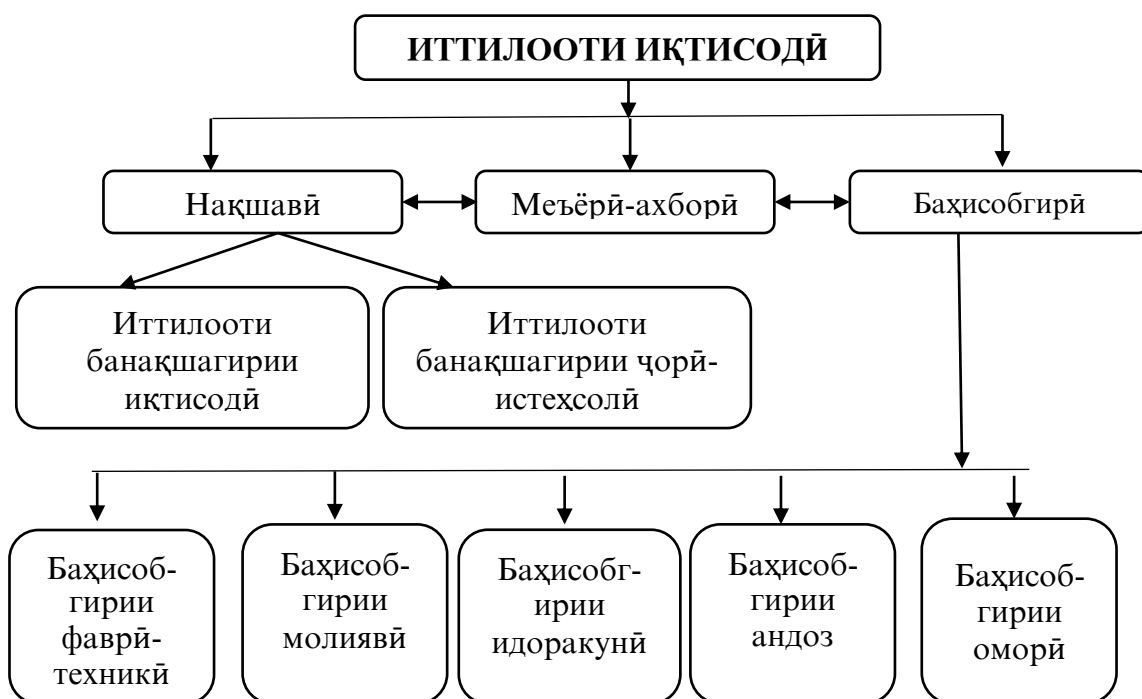
Тибқи стратегияи мазкур дар таъмини амнияти озукаворӣ нақши соҳаи кишоварзӣ ва вазифаҳои дар назди он гузошташуда ба таври мушаххас муайян гардидаанд. Барои баландбардории суръати рушди соҳаи кишоварзӣ, муваффақгардии корхонаҳои дар соҳаи мазкур фаъолияткунанда ба натиҷаҳои назарраси истеҳсоли низоми мукаммали баҳисобгирии муҳосибие зарур мебошад, ки дар ташкилкунӣ ва таъмини иттилооти иқтисодии барои мақсади идоракунии самаранок нигаронида шудааст, нақши асосиро мебозад.

Муҳит ва шароити кунунии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ барои ба таври васеъ пешниҳод намудани иттилоот муҳосибонро муваззаф менамояд. Дар мавриди пешниҳодкунии иттилооти нокифоя, нодуруст ва носанҷида оид ба фаъолияти худ корхона мумкин аст сармоягузoron, харидoron, молтаъминкунандагон ва дигар шарикони эҳтимолии худро аз даст бидиҳад. Дар ин ҳолат талабот ба иттилоот оид ба ҳаҷми истеҳсолот, хусусиятҳои хоси соҳавии он вобаста ба доираи фаъолияти корхона, аз ҷумла намудҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда, бозори фурӯш, таъминоти моддӣ-техникӣ, ҳаҷми истеҳсолот ва сатҳи самаранокии истеҳсоли маҳсулоти алоҳида ва ғайра меафзояд.

---

¹⁸ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "1" октябри соли 2016, №392

Ҳамзамон аз тарафи корхонаҳои беруна нисбат ба фаъолият ё ба натиҷаҳои ниҳоии фаъолияти корхона мароқ зоҳир карда мешавад. Аз ҷумла, диққати моликон, саҳмдорон, харидорон, молтаъминкунандагон, нозироти андоз, қарздиҳандагон ва дигар истифодабарандагони беруна иттилоотро маълумот оид ба тағйирёбии ҳиссаи сармояи худӣ, сатҳи даромаднокии сармоягузорӣ, даромадҳо, дараҷаи самаранокии истифодабарии захираҳо ва ғ. ҷалб мекунанд. Талабот ба иттилоотро метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд (расми 1.2.1):

Расми 1.2.1. – Сохтори иттилооти иқтисодӣ.

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Иттилооти иқтисодӣ чунин намуди маълумоте мебошад, ки зина ба зина, марҳила ба марҳила ва пурра фаъолияти истехсолӣ-ҳочагидории корхонаро фаро мегирад. Он ба иттилооти нақшавӣ, меъёрӣ-ахборотӣ ва баҳисобгирӣ асос меёбад.

Иттилооти нақшавӣ маълумотро оид ба интихоби амал, ки дар оянда қабул карда мешавад, дарбар мегирад.

Муҳтавои асосии нақшаро иттилооти банақшагирии техникӣ-иқтисодӣ ва банақшагирии ҷорӣ-истехсолӣ ташкил медиҳанд. Аз рӯйи

нақша фаъолияти ҳама гуна зерсохтори таркибӣ ва корхона дар умум фаро гирифта мешавад.

Иттилооти банақшагирии техникӣ-иқтисодӣ барои ҳар як корхона маълумоти гуногунро доир ба фаъолияти он ифода мекунад. Қисмати асосии иттилооти банақшагирии техникӣ-иқтисодӣ омода сохтани сметаҳои (буҷетҳои) корхонаро барои як давраи муайян (асосан як сол) ташкил медиҳад. Мақсади асосии сметаҳои, ки аз тарафи маъмурияти корхона тартиб дода мешавад, ин пеш аз ҳама мувофиқсозии нақшаи зерсохторҳои таркибӣ, таъмини мувофиқати онҳо мебошад.

Иттилооти банақшагирии ҷорӣ-истеҳсолӣ бошад, маълумоти корҳои нақшавиро оид ба мушаххасгардонӣ, ба қисмҳо ҷудо кардан, дақиқ гардонидани барномаи истеҳсолии корхона, зерсохторҳои алоҳида, ҷойҳои корӣ барои давраи кӯтоҳмуддати вақтро фаро мегирад.

Иттилооти меъёрӣ-ахборотӣ звенои пайваस्तкунанда байни намудҳои иттилооти иқтисодӣ мебошад. Таркиби иттилооти меъёрӣ-ахборотӣ аз рӯйи намуди истеҳсолот, номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда, технология ва ташкили истеҳсолот, тақсими дохилии истеҳсолии меҳнат, сатҳи инкишофи алоқаи дохилихоҷагӣ муайян карда мешавад. Ин аломатҳо барои истифода кардани усулҳои банақшагирии техникӣ-иқтисодӣ ва банақшагирии ҷорӣ-истеҳсолӣ, баҳисобгирии истеҳсолот, усулҳои баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолӣ ва ҳисобкунии (калькулятсия) арзиши аслии маҳсулот ҳамчун асоси воқеӣ ба шумор мераванд.

Иттилооти баҳисобгирӣ, чун дигар намудҳои иттилооти иқтисодӣ хусусияти умумӣ дошта, принципҳо ва объектҳои он бо иттилооти меъёрӣ-ахборотӣ ва банақшагирӣ-иқтисодӣ ягонаанд. Низоми иттилооти баҳисобгирӣ давраҳои зеринро дорост: ҷамъоварӣ; тағйирдиҳии маълумотҳои ибтидоӣ; бақайдгирӣ, интиқоли маълумот ба сохтори идоракунӣ барои коркард; ҷамъоварӣ ва гурӯҳбандӣ аз рӯйи селҳо ва принципҳои муайян; ташаккули иттилооти ҷамъбасти ва

ҳисобу китобе, ки дар баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилӣ истифода бурда мешаванд; тартиби ҳисоботҳои дохилӣ ва беруна.

Дар шароити бозор барои баланд бардоштани устувории корхона дар муҳити рақобатнок ва гирифтани даромадҳо қорорҳои идоракуниро сари вақт ва фавран қабул намудан лозим мешавад.

Дар назарияи қабули қарорҳо Д.У. Дункан ду самт ва равиши методологиро кушодааст. Дар самти аввал принсипи оқилона ба дида баромадани қабули қарорҳои оқилона ва низоми равандҳо асос меёбад, ки дуруст будани мақсадҳои гузошташуда (меъёр, афзун кардани фоида ё функцияи маҳсулноқӣ), ҳаммонанд кардани қобилиятҳои стратегӣ, ташаккул додани стратегияҳои алтернативӣ, интихоб ва амалисозии яке аз онҳоро дар бар мегирад.

Равиши дуюм дар назар дорад, ки оқилона амал намудан низ худудҳои хешро дорад. Қабули қарори идоракунӣ раванди нисбатан оқилона мебошад, зеро вай аз таъсири субъектҳо вобастагӣ дорад. Дар воқеъият оид ба тамоми роҳҳои ҳалли алтернативӣ донишҳои мукамал вучуд надоранд. Ин ба пайдо гардидани назарияе оварда расонид, ки ҷустуҷӯ ва таҳлилҳои инкрементиро асоснок мекунад. Ин зарурияти гирифтани ва коркард кардани иттилооти иловагӣ оид ба субъектҳои идоракуниро ба вучуд меорад¹⁹.

К. Эрроу инъикоси маъмули рафтори субъектҳои бозории дар зеро таъсири тағйирёбии нархҳое, ки аз таъсири омили ғайринархӣ, яъне иттилоот ба вучуд меоянд, рад мекунад²⁰.

Ҳаҷми зиёди маълумоти ибтидоӣ имкон намедихад, ки менечерон онҳоро пурра аз худ карда, таҳлил намоянд ва дар фаъолияти худ истифода кунанд. Менечерон барои иҷрои вазифаҳои худ бояд аз иттилооти мушаххас ва гурӯҳбандӣ кардашударо истифода баранд. Иттилооти баҳисобгирӣ, ки махсусан барои менечерони сатҳҳои гуногун

---

¹⁹ Дункан Д.У. Основопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики. Тарҷума аз англисӣ ба русӣ. – М.: Дело, 1996. – С. 65-71.

²⁰ Экономическая теория // Дастури таълимӣ (ба забони русӣ) / Зери таҳрири В.Д. Камаев. – М., 2001. – С. 82.

таҳия карда шудааст, иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ номида мешавад.

Баҳисобгирии идоракунӣ аз иттилооти фаврӣ (ибтидоӣ) истифода мебарад. Вале на ҳамаи маълумоти ибтидоӣ аз тарафи роҳбарон барои қабули қарор истифода карда мешавад. Масалан, барои сармемор музди меҳнати ин ё он коргари коргоҳ аҳаммияте надорад. Вай ба иттилооти умумӣ ниёз дорад, оё дархости ӯ вобаста ба масолаҳ пурра ё қисман ҳал шудааст, оё аз маблағи умумии бучети корхона барои тағйир додани намуди маҳсулот ва татбиқи истехсоли намудҳои нави маҳсулот маблағ пешбинӣ шудааст, ё не ва ғ.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки роҳбарон дар фаъолияти худ, чи аз иттилооти натиҷавӣ ва чи аз иттилооти ҷорӣ мураттаб ва ба таври васеъ истифода мебаранд.

Дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ маълумот оид ба даромаду хароҷот ва натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ бо мақсади таҳлил ва идоракунӣ фаъолияти корхона гирд оварда мешавад. Дар ин ҳолат роҳбарияти корхона метавонад мустақилона ҳал намояд, ки дар қадом самти фаъолият корро дуруст ба роҳ монад ва низоми баҳисобгирии муҳосибиро чӣ тавр ҷорӣ намояд. Маълумоти баҳисобгирии идоракунӣ сирри тижоратӣ ба ҳисоб рафта, барои истифодабарии роҳбарият ва менечерони корхона пешниҳод карда мешавад ва хусусияти махфигии онро таъмин намоянд. Дар амалия ташкил намудани баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси талаботи қонунгузорӣ пешбинӣ нагардидааст.

Таҳияи низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхона бе гурӯҳбандии дақиқи ҷараёнҳо ва технологияе, ки ба интиҳоби дурусти усулҳои баҳисобгирии хароҷот, муайянсозии натиҷаҳои фаъолияти зерсохторҳо ва ҳисоботи дохилии идоракунӣ имконият медиҳад, номумкин мебошад²¹.

---

²¹ Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии идоракунӣ: Китоби дарсӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2017. – С.24.

Иттилоот – ин дилхоҳ ахбор дар бораи ягон чиз, маълумот оид ба қиммати нишондиҳандаҳои иқтисодие мебошад, ки объекти нигоҳдорӣ, коркардкунӣ ва интиқолдиҳӣ буда, дар равандҳои таҳлил ва кор карда баромадани қарорҳои идоракунии иқтисодӣ истифода мегардад. Мафҳуми иттилоот ҳамчун алоқа ва коммуникатсияе мебошад, ки дар раванди он номуайяни бартараф гардида, гуногунӣ интиқол дода мешавад ва чораҳои мураккабии сохтору эҳтимолияти интихоби хусусиятҳо ва аҳаммияти он кушода дода мешавад. Ба ҳайси захираи иқтисодӣ ба он тамоми тавсифҳои иқтисодӣ татбиқ карда мешаванд: нарх, харочот, фоида, пешниҳод барои мубодила, талаботи пардохтшаванда. Вай аз сабаби сохтораш, ки ба таври мустаким истифода мегардад, арзиши ҳақиқиро доро мебошад. Ҳангоми иҷрои функсияҳо, ки ба таъминоти иттилоотии қабули қарорҳо оид ба баҳисобгирӣ мутааллиқ мебошад, дар раванди назорат ва таҳлил аз як тараф қувваи корӣ ва аз тарафи дигар воситаҳои корӣ сарф карда мешаванд.

К. Маркс қайд менамояд, ки «баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун воситаи назорат ва хулосакунии равандҳои истехсолот то дараҷае заруртар мегардад, ки агар ҳамон қадар раванди истехсолӣ дар миқёси ҷамъияти амалӣ гашта, тавсифи инфиродиашро гум кунад. Харочот барои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ якҷоя бо маҷмуи истехсолот ва табдили он ба ҳисоббаробаркуниҳои ҷамъияти камтар мегардад»²².

В. Кнорринг, И. Риженкова иттилоотро ҳамчун маҷмуи маълумотҳо оид ба тағйиротҳои муайян намудаанд, ки дар низоми амалишаванда ва муҳити ихотақунанда ба вучуд меояд ва он дараҷаи фаҳмишҳои моро вобаста ба номуайянии объекти конкретӣ паст мегардонад. Иттилоот кам намешавад, пайваستا зиёда мегардад, мукамал мешавад, ба ташкили захираҳои нав ва пайдо гардидани онҳо мусоидат мекунад. Тавсифҳои асосии иттилоот – ин қобилияти бартараф намудани

---

²² Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Кн.1. Процесс производство капитала. – М., 1988. – С. 153.

номуайяниро доро буда, гирифтани дониш имкон медиҳад, ки имкониатҳои нав вобаста аз ҳолатҳои пешина дида шавад ва бо ҳамин дараҷа аҳамияти он баланд мегардад²³.

Ч. Стиглицс қайд менамояд, ки номукаммалиҳои сершумори дар воқеият мавҷудбуда (бозор, иттилоот, рақобат, хароҷоти мутобиқшавӣ) масъалаҳои иқтисодиёти муосирро инъикос мекунанд. Иттилооти номукамал на танҳо тавсифи функция ва мақсади корхонаро иваз мекунад, балки мутавозунии сохтори макроиқтисодиро низ тағйир медиҳад²⁴.

Мо хулосаҳои муҳаққиқонро оид ба он ки қарорҳои идоракуниро бо эътимоднокии пурра қабул кардан номумкин аст, дуруст мепиндорем, зеро алтернативаҳо ҳамеша номуайяни доранд ва субъект наметавонад дониши пурра дошта бошад, бинобар ин амалҳои ғайриоқилона ва таваккалӣ дар хоҷагидорӣ ногузир мегардад. Иттилоот номукамал ва ба таври доимӣ барои қабули қарорҳо баъзан нопурра мебошад. Аммо, ҳамзамон дуруст аст, ки бидуни оқилона рафтор намудан, ба рушд ва тараққиёт ноил гардидан номумкин аст. Барои ноил гардидан ба роҳҳои ҳалли беҳтарин, зарур аст равиши иттилоотиеро истифода намуд, ки менечеронро барои дарёфти иттилооти пурра ва ҳангоми қабули қарорҳо ба маълумотнокии субъект ҷавобгӯбуда равона месозад ва он албатта оқилона мебошад.

Л. Перекрестова равиши иттилотӣ ба зухуроти номуайяни ва зухуроти ояндаи ҳаққониятро чудо менамояд: мавҷуд набудани иттилоот, норасогии он ва асимметрияи иттилоот»²⁵.

Ба ақидаи Барфиев Қ.Х. сифат ва самаранокии баланди натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ аз ҷалбкунӣ ва коркарди манбаҳои гуногуни иттилоот вобаста мебошанд. Манбаҳои иттилоотии барои омӯзиши фаъолияти

---

²³ Ниг. масалан ба: Кнорринг В.И., Рыженкова И.К. Теория, практика и искусство управления // Учеб. Для вузов по спец. «Менеджмент». – 2 – е изд., изм. и доп. – М.: «Норма», 2001. – С. 96-98.

²⁴ Стиглицс Дж. Ю. Альтернативные подходы к макроэкономике: методологические проблемы и неокейсианство // Мировая экономика и международные отношения. 1997. – № 5-6. – С. 54-72.

²⁵ Перекрестова Л.В. Управление локальными агропромышленными системами рыночной ориентации на основе релевантной информации. Автореф. докт. дисс. – Волгоград, 1998. – 39 с.

хоҷагидории корхона истифодашаванда пояи иттилоотии таҳлили иқтисодиро ташкил медиҳад»²⁶.

Дж. Стиглицс қайд мекунад, ки мавҷуд набудан ва нопурагии иттилоот, инчунин имкониятҳои гузаштани онҳо дар маҷмуъ бо якчанд усул ҳал карда мешавад: чустуҷӯи мақсаднок, коркардҳои илмӣ-техникӣ, машваратӣ. Рушди муосири механизмҳои рақобатии муосир, ки ҳаракати сармояро назорат мекунад, дар зери таъсири асимметрияи иттилоотӣ ҷойгир аст. Вай ба ҳаққоният мебарад ва аз амсилаҳои оқилонаи интизорияти агентҳо фарқ мекунад. Дар лаҳзаи муайяни вақт ба субъект имконият медиҳад, ки аҳаммиятнокии тағйирёбандаҳоро муайян намуда чунон рафтор намояд, ки самараи сиёсати давлатиро муайян гардонад»²⁷.

Ба ақидаи Исраилов М.И., Мелисова С.А. ба субъектҳои идоракунии низоми иттилоотии баҳисобгирӣ шахсоне дохил мешаванд, ки ба такмилдиҳӣ ва ҷараёнҳои хоҷагидорӣ таъсир мерасонанд: роҳбари корхона, шуъбаи муҳосиботи корхона, шуъбаи молиявии корхона ва шуъбаи аудити дохилӣ»²⁸.

Бо афзоиши дараҷаи номуайяни проблемаҳои идоракунии транзаксионӣ зиёд мешаванд, бинобар ин сохторкунии иттилоот аз рӯи объектҳо пуррагии иттилоотиро дар идоракунии омилҳои рақобатпазирӣ муҳим мегардонад. Харочоти транзаксионӣ ҳангоми интихоби ҳалли нисбатан оқилонаи қорорҳои идоракунии, ки тариқи иттилооти таҳлилий асоснок карда мешавад, камтарин мегардад. Назорати яклухт ва пайваста, тавсифи миқдорӣ ва сифатӣ, таҳлили транзаксияҳои ҳақиқӣ, баҳисобгирии пайваста ва асосноккардашудаи идоракунии бояд аз ҷониби низоми иттилоотии корхона таъмин гардад.

Дар сектори кишоварзӣ захираҳои табиӣ, биологӣ ва дигар намудҳои он, мавсимӣ, зарурияти истехсолоти хотиманаёфта дар баъзе

²⁶ Барфиев Қ.Х. Таҳлили иқтисодӣ: китоби дарсӣ. Душанбе: «Ирфон», 2019. – С.22.

²⁷ Стиглицс Дж. Ю. Альтернативные подходы к макроэкономике: методологические проблемы и неокейсианство // Мировая экономика и международные отношения. 1997. - № 5-6. – С. 54-72.

²⁸ Исраилов М.И., Мелисова С.А. Учет, анализ и контроль бухгалтерских рисков и достоверность финансовой отчетности. Монография. –Б.: MAXPRINT, 2020. – С. 61

соҳаҳо, давомнокии давраҳои истеҳсолӣ ва фурӯши маҳсулот, номувофиқиҳо дар ҳамоҳангсозии фаъолият ба сохтори низоми иттилоотии корхона таъсир мерасонанд.

Аз сабаби душвор гардидани алоқаҳои дохиливу берунӣ, беқурбшавии пул, сари вақт ворид нашудани маблағҳо аз фурӯши насиявӣ ташкилотҳои кишоварзӣ маҷбур мешаванд, ки стратегия ва тактикаи қарорҳои қабулшавандаро тағйир диҳанду сарчашмаҳои дигари маблағгузориҳои фаъолияти соҳибкориро ҷустуҷӯ намуда пайдо кунанд, то ин ки барои таъминоти иттилоотии равандҳои қабули қарорҳо мушкilot эҷод нагардад. Иттилоот оид ба ҳолат, рушд ва динамикаи объектҳои идоракунӣ дар гурӯҳҳои гуногуни таҳлилӣ, ки тавсифи пурраи объектро медиҳанд, имконияти муайян намудани тамоюли рушд, муайян кардани тамоюлот ва сари вақт қабул намудани қарорҳои идоракуниро фароҳам меоранд. Барои баҳодиҳии фаъолияти амалии субъектҳои хоҷагидорӣ иттилооти меъёрӣ, нақшавӣ, ҳақиқӣ ҳисобкунӣ ва хусусияти ояндабинидошта зарур мебошад.

С. Калихман ва Н. Хоркова ғайримарказонидани равандҳои қабули қарорҳо ва вогузор намудани масъулиятро ба менечерони сатҳҳои поёнии идоракунӣ бо назардошти нигоҳ доштани менечменти амалкунанда ва назорати онҳо аз болои тамоми зерсохторҳои корхонаро ҳамчун яке аз чораҳои самараноки беҳтаргардонии идоракунии корхона муайян кардаанд²⁹.

Ғайримарказонидани идоракунӣ пурзӯр кардани низоми назорати дохилиро талаб мекунад. Қарорҳои маркетингии дар сатҳҳои поёнӣ қабулгардида вобаста ба оварда расонидани маҳсулот ва хизматрасониҳо, ки фавран қабул карда мешаванд, хароҷотро кам карда, сифати маҳсулотро тибқи талаботи харидорон баланд мебардорад.

Тағйиротҳои сохторӣ дар низоми иттилоотӣ бо зарурияти таъминоти маълумотҳои таҳлилӣ ва гуногунчанбаи раванди қарорҳои

---

²⁹ Калихман С., Хорькова Н. Управление децентрализацией на предприятия // Проблемы теории и практики управления, 2000. – № 4. – С. 114-119.

идоракунӣ маънидод карда мешаванд. В.Ф. Палий ва В.Г. Широбоков зикр менамоянд, ки вазъи молиявӣ ташкилотро чунин элементҳое ба мисли дороиҳо, уҳдадориҳо ва сармоя тавсиф медиҳанд ва натиҷаи фаъолияти хоҷагидорию бошад – даромаду хароҷот. Маълумот оид ба онҳо дар тамоми зернизоми баҳисобгирии муҳосибӣ ташаккул меёбад, ки аз пешсаф будани функцияи иттилоотӣ баҳисобгирии муҳосибӣ шаҳодат медиҳад³⁰.

Асоси баҳисобгирии идоракуниро се сарчашмаи иттилоотӣ ташкил медиҳад:

– ташкил ва технологияи бизнес дар умум, аз он ҷумла дар зерсохторҳои алоҳида;

– сиёсати баҳисобгирии корхона ва қоидаҳои ташкили баҳисобгирии муҳосибии намуди мушаххаси фаъолият;

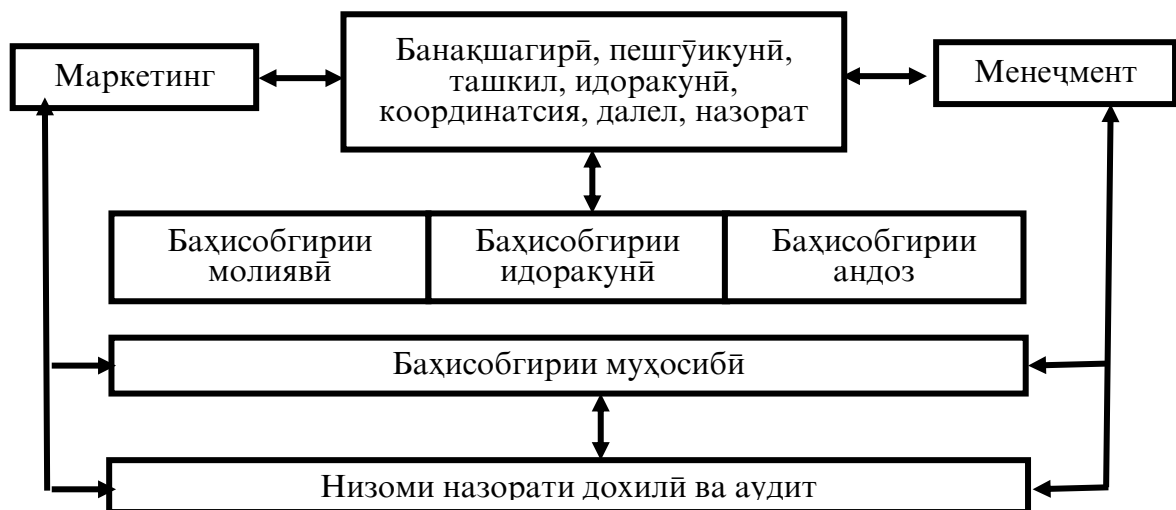
– пояҳои меъёрӣ, ки фаъолияти корхонаро танзим менамоянд.

Муаллиф сохтори зерини низоми иттилоотӣ ташкилоти кишоварзиро пешниҳод намудааст (расми 1.2.2).

Дар идоракунӣ стратегӣ пешгӯикунии талабот ба маҳсулот банақшагирии чорабиниҳои хавасмандкунии он ва самтҳои диверсификацияи маҳсулотро талаб мекунад. Барои ин иттилоот дар бораи бозор, истеъмолкунандагон, рушди усулҳои нав ва технологияҳои истеҳсолӣ, афзалиятҳои талаботии одамон зарур аст. Қабули қарорҳо вобаста ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, аз худ кардани бозорҳои нави фурӯш, оид ба сиёсати стратегияҳои нарх дар бозорҳои гуногун, шаклҳои гуногуни амалисозӣ ва ҳисобҳо бояд бо иттилооти аниқ ва пурра асоснок карда шавад.

---

³⁰ Палий В.Ф. Широбоков В.Г. Международные стандарты отчетности – условие прозрачного управления предприятием // Проблемы теории и практика управления, 2000. – № 3. – С 86-91.

Расми 1.2.2. – Алоқамандии сохтори низоми иттилоотии корхона
Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст

Дар идоракунии рақобатпазирӣ, муаллиф пешниҳод мекунад, ки гоյи умумии ба таври оқилона муайянкунии мақсадҳои ташкилот ин расидан ба он ва таъмин кардани истеҳсолоти рақобатпазир мебошад. Он имконияти пайдо намудани ҳалли дурусти проблемаҳоро фароҳам меорад ва низоми баҳисобгирии идоракунии яке аз воситаҳои иттилоотӣ дар амалисозии он мебошад.

Баҳисобгирии идоракунии ин низоми иттилооти иқтисодӣ оид ба хароҷот ва даромадҳои объекти идоракунии буда, воситаи самараноки идоракунии ғаврӣ ва стратегии истеҳсолот ва маркетинги маҳсулот ҳисоб меёбад. Иттилоот оид ба омилҳое, ки ба хароҷот ва ҳаҷми истеҳсолу фурӯши маҳсулот, натиҷаҳои фаъолияти зерсохторҳо, бузургии даромад таъсир мерасонад, имконияти қабули қарорҳо ва идоракунии равандҳои истеҳсолиро фароҳам меорад. Тавсифи ҳақиқӣ ва пешгӯишавии иттилоот қабули қарорҳои оқилонаи идоракуниеро таъмин мекунад, ки барои расидан ба натиҷаҳои баланди иқтисодӣ ва ноил гаштан ба мақсадҳои стратегию ҷорӣи корхона равона гардидааст.

Низоми ҷамъоварӣ, коркард ва маънидодкунии иттилоот дар баҳисобгирии идоракунии аз рӯи объектҳои идоракунии бояд ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошад: объективӣ, эътимоднок, ғаврӣ,

саривактӣ, таҳлилӣ, қатъӣ, фоиданок, мутаассил, бисёрравиш, пӯшида ва суроғавӣ.

Риояи принципҳои баҳисобгирӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ имкон медиҳад, ки дар корхонаҳо амсилаҳои баҳисобгирии ҳамгирокардашудаи тиҷорати кишоварзӣ истифода гарданд.

Равишҳои гуногуни таснифоти низоми баҳисобгирии идоракунӣ мавҷуд бошад ҳам, аммо рақобати умумӣ дар он аст, ки ба ҳайси асос, объекти асосӣ – харочот гирифта мешавад. Е.Мизиковский ва Т. Карпова вобаста ба паҳншавии иттилооти фарогир оид ба намудҳои фаъолият, сохтори ташкилии корхона, намудҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда низомҳои пурраи иттилоотиро ҷудо намудаанд, ки аз элементҳои ҷудогона бо самтҳои мақсаднок, баҳисобгирии бонизом ва проблемавӣ иборат мебошанд»³¹.

Р. Энтони, Ч. Хорнгрен, К. Друри ба ҳайси воситаи банақшагирӣ, координатсия, баҳисобгирӣ ва назорат аз рӯи марказҳои масъулият низоми буҷеткунонӣ ва ё тартиб додани сметаҳоро муайян кардаанд³².

Дж. Шанк, В. Говиндараджан низоми баҳисобгирии идоракуниро ба элементҳои сохтори зерин ҷудо мекунанд: истеҳсолӣ, маъмулӣ ва стратегӣ³³.

Муаллиф дар асоси омӯхтани назария ва амалияи баҳисобгирии идоракунӣ дар корҳои иқтисодчиёни ватаниву хориҷӣ тавсиф ва таъиноти низоми баҳисобгирии идоракуниро муайян намуда, сохторбандии онро дар расми 1.2.3 пешниҳод намудааст. Ҳамчунин, муаллиф бо назардошти объекти асосии баҳисобгирӣ, яъне харочот, баҳисобгирии идоракунии харочотро аз рӯи нишонаҳои зерин тавсиф менамояд (ҷадвали 1.2.1.).

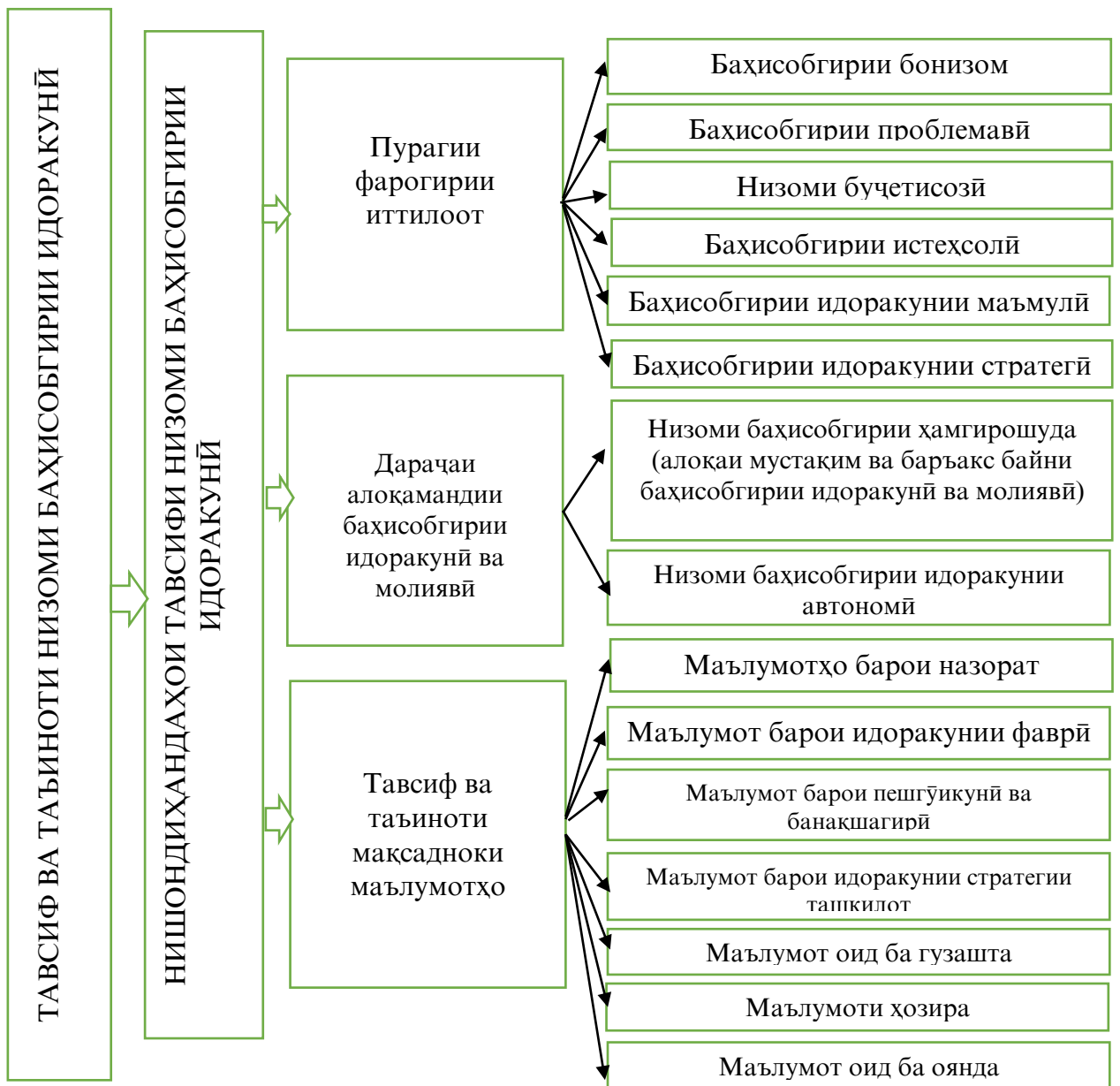
---

³¹ Карпова Т.П. Основы управленческого учета. – М., 1997. – С. 38.

³² Ниг. масалан ба: Энтони Р., Рис Дж Учет: ситуация и примеры // Тарҷума аз англисӣ ба русӣ. Нашри 2. – М., 2001. – С. 477.; Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект // Тарҷума аз англисӣ ба русӣ. – М., 1995. – С. 259.; Друри К. Введение в управленческий и производственный учет // Тарҷума аз англисӣ ба русӣ. Нашри 2. – М., 1994. – С. 371.

³³ Шанк Дж., Говиндараджан В. Стратегическое управление затратами. Новые методы увеличения конкурентоспособности. – СПб., 1999. – С. 12.

Расми 1.2.3. – Тавсиф ва таъиноти низоми баҳисобгирии идоракунӣ

Сарчашма: коркарди муаллиф

Арзиши асливу ҳақиқии маҳсулот дар низоми баҳисобгирии истехсолӣ муайян карда шуда, барои баҳодиҳии захираҳои маҳсулоти тайёр ва фоидаи гирифташуда истифода бурда мешавад. Имкониятҳои интихоби қарорҳои алтернативӣ ва банақшаگیرӣ ҳангоми тавсифи пурраи хароҷот ва даромадҳо васеътар мегарданд.

К. Друри пешниҳод мекунад, ки банизомдарории хароҷот аз рӯи схемаи зерин амалӣ карда шавад:

- 1) динамикаи хароҷот нисбат ба ҳаҷми истехсолот;

2) хароҷоти ояндае, ки ҳангоми баҳисобгирӣ ва баҳодихӣ ба назар гирифта мешавад ё намешавад;

3) хароҷоти рӯйпӯшнашаванда ё хароҷоти давраҳои гузашта;

4) хароҷоти уҳдадорихо;

5) хароҷот ва даромадҳои маржиналӣ ва инкрементӣ. Ин имкон медиҳад, ки хароҷоти ҳақиқӣ пурратар тавсиф дода шавад³⁴.

Ҷадвали 1.2.1. – Тавсифи баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва назорати он

Аломатҳои тавсиф			
Объектҳои баҳисобгирии хароҷот	Пуррагии дохил кардани хароҷот ба арзиши асли	Ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот	Намудҳои назорат
Моддаҳои ва унсурҳои хароҷот	Баҳисобгирии хароҷоти пурра	Муайян намудани арзиши аслии пурраи ҳақиқӣ	Назорати фаврӣ
Мақомотҳои ташаккулёбии хароҷот	Баҳисобгирии хароҷоти тағйирёбанда	Муайян намудани арзиши аслии маҳдуд	Назорати қорӣ ва баъдӣ
Марказҳои хароҷот	Баҳисобгирии хароҷоти стандартӣ (меъёрӣ)	Муайян намудани арзиши аслии ҳақиқӣ ва тамоюлҳо аз низоми меъёрӣ	Назорати қорӣ ва баъдӣ
Барандагонии хароҷот	Баҳисобгирии хароҷоти пурра	Муайян намудани арзиши аслии меъёрӣ ва ҳақиқӣ	Аудит ва низоми назорати дохилӣ

Сарчашма: коркарди муаллиф

Иҷроиши масъалаҳои менеҷмент ва маркетинг дар чунин унсурҳои сохтори баҳисобгирии идоракунии амалӣ карда мешавад: баҳисобгирии истеҳсолӣ, идоракунии ва стратегӣ. Равандҳои дохилихоҷагӣ аз сазо талошҳои қорандон барои ҳосил кардани фарқи бузург аз амалиётҳои харид ва фурӯш (арзиши иловашуда) вобаста мебошад.

Ҷ. Шанк ва В. Говиндараджан чунин меҳисобанд, ки аз нигоҳи афзалиятҳои стратегӣ консепсияи арзиши иловашуда имконияти ба манфиатҳои худ истифода бурдани алоқаҳои байни таъминкунандагонро

³⁴ Друри К. Введение в управленческий и производственный учет // Первод с. англ. на рус. 2.-е изд. – М., 1994. – С. 40.

бо сабаби муваққатан кандашавӣ ва таҳлили хароҷот аз лаҳзаи харид фароҳам намеоварад³⁵.

Корхонаҳои кишоварзӣ дар баҳисобгирии идоракунии ҷамъовари иттилоот оид ба рақибон ва ҳолати муҳити рақобатиро амалӣ намуда, сохтори тавозуни муҳосибиро аз рӯйи таносуби дороиҳо ва уҳдадориҳо пешгӯӣ менамоянд. Зимни баҳисобгирии стратегияи хароҷот ҳаминро низ бояд ба назар гирифт, ки дар муддати дарози вақт тамоми омилҳо тағйирёбанда мебошанд. Коркарди давраҳои арзишмуайянкунӣ ҳангоми муомилоти самаранок бо таъминкунандагон ба устувори молиявӣ мусоидат мекунад. Ҷанбаи стратегияи баҳисобгирии идоракунии дар сатҳи баланд ба роҳ мондани он мебошад.

Бунёди низоми иттилоотии бисёрсатҳаи ташкилот зарур буда, идоракунии босамари субъекти иқтисодиёти кишоварзӣ бидуни низоми баҳисобгирии идоракунии номумкин аст. Баҳодиҳии низоми фаъолияткунандаи ҷамъкунӣ, коркарди иттилоот оид ба меъёри харчи тухмиҳо, хӯроки чорво ва дигар захираҳо даври ибтидоӣ дар ташкили баҳисобгирии муҳосибии корхона мебошад.

Дар ташкили тамоми сатҳҳои низоми иттилоотӣ, хусусан баҳисобгирии истехсолӣ, муайян намудани объектҳои хароҷот асоситарин раванд ба ҳисоб меравад.

П.С. Безруких ва Н.П. Кондраков қайд менамоянд, ки объектҳои баҳисобгирии хароҷот маконҳои ба вучуд омадани онҳо – яъне коргоҳҳои ҷудогона, истехсолот, майдонҳо ва дигар зершӯбаҳои сохторӣ ҳисоб меёбанд, ки дар онҳо хароҷот тибқи омодашавии маҳсулотҳо, иҷроиши корҳо, расонидани хизматҳо гурӯҳбандӣ шуда натиҷаҳои фаъолияти шӯбаҳои ҷудогонаи сохторӣ муайян карда мешавад»³⁶.

---

³⁵ Шанк Дж., Говиндараджан В. Стратегическое управление затратами. Новые методы увеличения конкурентоспособности. – СПб., 1999. – С. 99.

³⁶ Бухгалтерский учет // Учебник / П.С. Безруких, Н.П. Кондраков, В.Ф. Палий и др. – М.: Бухгалтерский учет, 1996. – С. 194.

Хароҷот яке аз объектҳои асосии баҳисобгирии идоракунӣ ба шумор рафта, баҳисобгирии он дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Ин объект ташаккули чунин амсилаи баҳисобгириро тақозо мекунад, ки дар доираи он баҳисобгирии бонизоми чараёни табдилёбии хароҷот ба натиҷаҳои молиявӣ имконпазир мегардад. Дар амалияи байналмиллалӣ баҳисобгирии хароҷотро ба баҳисобгирии арзиши аслий (калкулятсия) шабоҳат медиҳанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкили баҳисобгирии хароҷот мувофиқи талаботҳои Низомнома оид ба калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (кор, хизмат) дар корхона ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳти № 210, аз 12 майи соли 1999 тасдиқ гардидааст, ба роҳ монда мешавад. Низомномаи мазкур хусусияти тавсиявӣ дошта, бо мақсади батанзимдарории масъалаҳо вобаста ба таркиб, гурӯҳбандӣ ва баҳисобгирии хароҷот таҳия гардидааст. Дар ин низомнома тартиби ҳисобкунии арзиши аслий муайян карда шудааст. Арзиши аслии маҳсулот (кор, хизмат) ин баҳои арзишии захираҳои табиӣ, ашё, масолах, сӯзишворӣ, қувваи барқ, фондҳои асосӣ, захираҳои меҳнатии дар чараёни истехсоли маҳсулот истифодашаванда мебошад. Бо мақсади андозбандӣ бузургии захираҳои дар корхона масрафшаванда дар асоси меъёр ва стандартҳои, ки муқаррар шудааст, тасҳеҳ (корректировка) карда мешаванд.

Ҳамин тавр, низомномаи мазкур бартариии ҷанбаҳои андозбандии арзиши аслиро қайд мекунад. Дар умум хусусияти танзимкунии низомнома чунин таҷассум мегардад:

- хароҷоте, ки ба арзиши аслий ҳамроҳ карда мешавад ва хароҷоте, ки аз ҳисоби дигар сарчашмаҳо рӯйпӯш мегардад, аз ҳам чундо нишон дода мешавад. Ба сифати чунин сарчашмаҳо дар низомнома натиҷаи молиявӣ (фоидаи соф), фондҳои махсус, маблағгузориҳои асосӣ, буҷети давлатӣ ва ғ. нишон дода шудааст;

- баъзе намудҳои хароҷоте, ки ба арзиши аслии маҳсулот ҳамроҳ карда мешаванд, ба меъёр дароварда мешаванд;

- фарқият байни арзиши аслии иқтисодӣ ва арзиши аслии андозӣ муқаррар карда мешавад, зеро гурӯҳбандии хароҷот бо мақсади андозбандӣ дар мадди аввал гузошта мешавад.

Бо мақсади муайянкунии арзиши аслии маҳсулот банақшаگیرӣ ва идоракунии корхона гурӯҳбандии гуногуни хароҷот зарур аст. Гурӯҳбандии хароҷот аз рӯйи маконҳои ташаккулёбӣ барои таъмини назорати онҳо чорачӯии фаврӣ аз рӯйи тамоюл дар бузургии онҳо ҳисоби калкулятсияи боэътимод аз рӯйи маҳсулотҳои серхароҷот, назорат намудани натиҷагирии фаъолияти ҳар як шӯба имконият фароҳам меорад. Таснифи хароҷот ҳамчунин проблемаҳои дурустии калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот, тамоюлҳо, баҳогузориҳои захираҳо ва дигар масъалаҳои баҳисобгирии хароҷотро ҳал менамояд.

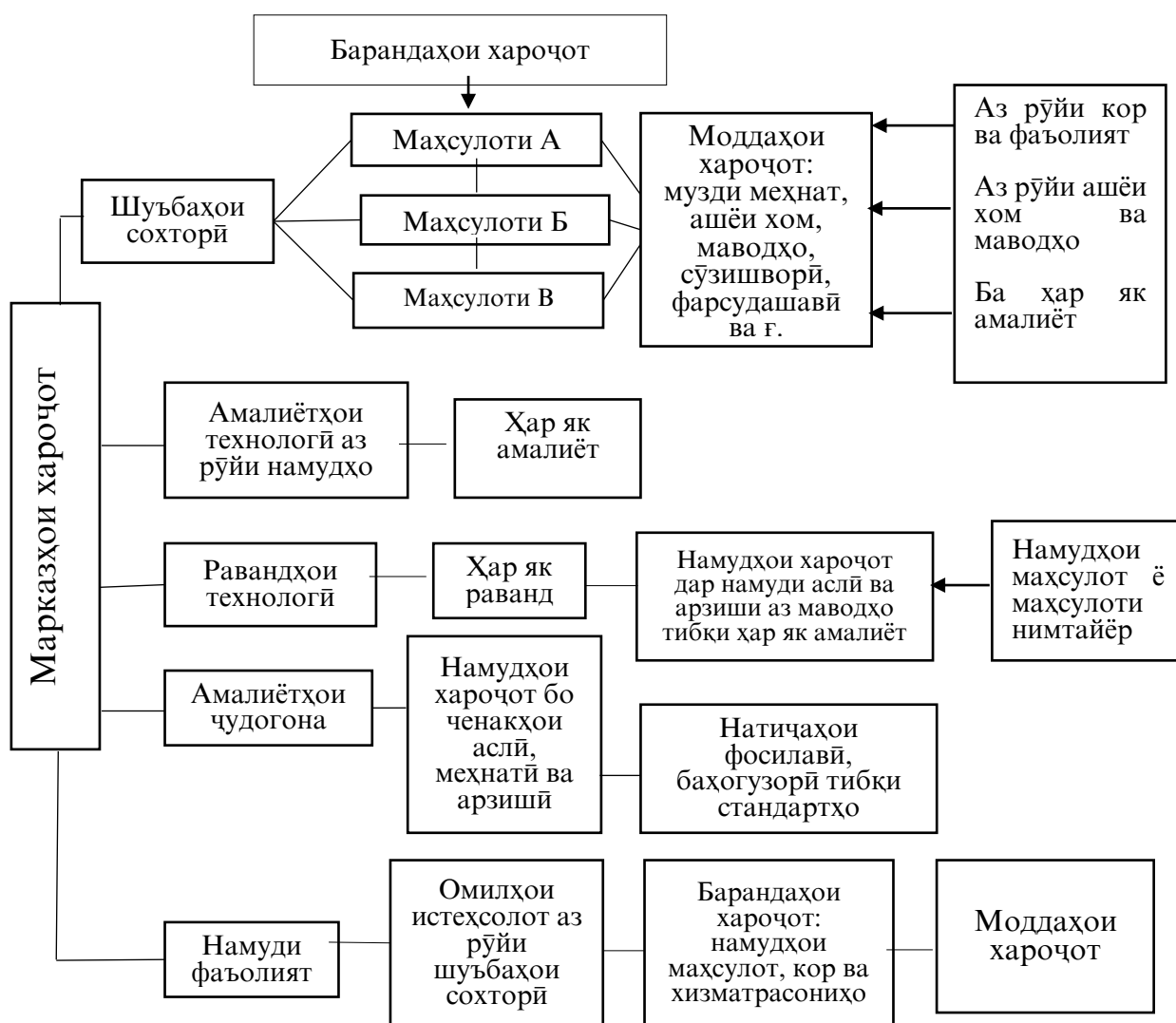
Дар шароитҳои компютеркунонӣ иттилоот аз рӯйи тамоми намудҳои объектҳои хароҷот метавонад ташаккул ёфта, ҳамзамон имкониятҳои низоми идоракунии корхонаҳо васеътар гашта, амсилаҳои гуногун низ мавриди истифода қарор гиранд. Дар низоми марказонидашудаи идоракунӣ амсилаҳои гуногун, бо принципҳои гуногун, тибқи маконҳои ба вучуд омадани хароҷот истифода карда мешавад, ки дар ин ҷо муайян кардани идоракунии фаврии муайянсозии сабабҳои тамоюлҳо душвортар мегардад.

Дар шароити бозории хоҷагидорӣ барои иҷро гардидани низоми баҳисобگیرӣ, аз нигоҳи мо бештар амсилаҳои ҳуқуқии баҳисобгирии таҳлилӣ созгор мебошанд. Дар онҳо объектҳои асосӣ марказҳои хароҷот мебошад. Интихоби марказ, муайян намудани нишонаҳои ҷамъкунии маълумот вобаста ба ҳар як марказ бояд ба талаботҳои идоракунӣ ҷавобгӯ бошад. Дар намуди умумӣ амсила чунин шаклро мегирад (расми 1.2.4).

Марказҳои хароҷот новобаста аз ҳамдигар зернизомҳои иттилоотиро инъикос мекунанд, ки онҳо барои идоракунии

нишондиҳандаҳое заруранд, ки бо шартҳои нав ва бо дарназардошти тағйирот дар масъалаҳои идоракунии барои муддати муайяни вақт ва бе талаф ёфтани маълумотҳо оид ба нишондиҳандаҳои пештар татбиқшуда онҳоро метавон пурра гардонид.

Муаллиф марказҳои хароҷотро ҳамчун гурӯҳҳои тафсилшудае муайян мекунад, ки аз рӯи ташкили объектҳои идоракунии нисбатан муҳим ба ҳисоб мераванд. Истифодаи онҳо иҷроиши босифати функсияҳои идоракуниро таъмин мекунад ва ба ин ваҷҳ имкониятҳои идоракунии стратегии хароҷотро фароҳам мегардонад.

Расми 1.2.4. – Амсилаи баҳисобгирии таҳлилӣ аз рӯи марказҳои хароҷот
Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст

Дар истеҳсолоти кишоварзӣ марказҳои хароҷот аз рӯи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ бояд тибқи давраҳои арзишмуайянкунӣ дар истеҳсоли

хар як намуди маҳсулот чудо карда шавад. Ин имконият медиҳад, ки тамоюлҳо аз меъёрҳо ва стандартҳои истеъмоли ҳар як намуди захираҳо дар амалиётҳои технологӣ ба таври фаврӣ муайян карда шуда, иҷроиши корҳо аз рӯйи давраҳои истеҳсолот таҳлил ва танзими онҳо амалӣ карда шавад.

1.3. Гуруҳбандии хароҷот ҳамчун асоси банақшагирӣ, идоракунии истеҳсолот ва арзишмуайянкунӣ

Дар корхонаҳои хочагии қишлоқ барои самаранок ва мувофиқи мақсад ташкил намудани баҳисобгирии идоракунии таснифоти илман асоснокшудаи хароҷоти амалишаванда аҳамияти хеле калон дорад. Ҳамчунин таснифи илман асоснок кардашудаи хароҷот аз рӯйи аломатҳои иқтисодӣ заминаи асосии ташкили баҳисобгирии идоракунии ба шумор меравад. Ин барои боз ҳам амиқтар омӯхтани гурӯҳ ва тавсифи сифатию миқдории хароҷот, бештар пурзӯр намудани назорати равандҳои истеҳсоли дар ташаккулёбии хароҷот, истифода намудани усулҳои баҳисобгирии идоракунии ва қабули қарорҳои идоракунии имконият фароҳам меорад.

Чи хеле ки маълум аст, хароҷоти истеҳсоли маҳсулот ва фурӯши он, ба дараҷае гуногуншакл мебошанд, ки нахуст онҳоро аз рӯйи нишонаҳои таснифотӣ мушаххас намуда, аз он пас, аз рӯйи тартиби муносиби баҳисобгирӣ бо мақсади бештар осон намудани назорат аз рӯйи хароҷоти маҳсулоти истеҳсолшаванда муайян кардан лозим аст. Дар ин маврид зарурияти тасниф намудани хароҷот бо он асоснок карда мешавад, он ба аломатҳои зерин мувофиқ бошад: аз рӯйи мундариҷаи иқтисодӣ; равандҳои истеҳсоли; муносибат бо ҳаҷми истеҳсолот; усулҳои дохилкунии хароҷот ба арзиши аслии маҳсулот ва ғ. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки дар идоракунии истеҳсолот онҳоро танҳо тариқи тасниф намудан самаранок истифода намудан имконият дорад.

Бо мақсади дуруст ташкил кардани баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои кишоварзӣ таснифоти мавриди истифода қарордоштаи

харочот бояд аз нуқтаи назари назариявӣ ва аз лиҳози методӣ асоснок карда шуда, дар амалия тасдиқи бартариятҳои худро зоҳир созад. Маъмулан, пуррагии таснифоти харочот аз дуруст муайян намудани аломатҳои гурӯҳбандии онҳо алоқамандӣ дорад. Аммо бештари муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ таснифро мувофиқ аз рӯйи нуқтаҳои назари гуногун пешниҳод намудаанд, ки омӯзиши асосноки ҳайати харочотро ба сатҳи лозима таъмин карда наметавонанд. Ҳамчунин гуфта метавонем, ки ақидаи ягонае оид ба гурӯҳҳои таснифотии харочот ва истилоҳоти истифодашаванда мавҷудият надорад.

Зумрае аз иқтисодчиён таснифоти васеи харочотро муайян намуда, онҳоро танҳо ба якчанд аломат ҷудо намудаанд, бархеи дигар бошанд, баръакс таснифоти нисбатан муфассал ва бештар пурраи харочотро пешниҳод кардаанд. Аммо онҳо дар мавриди таснифоти харочот ба аломатҳои ҳаҷми истехсолот, макони бавучудой, вақти бавучудой, нақши иқтисодии харочот дар истехсоли маҳсулот, марказҳои уҳдадорихо, муайянкунии даромаду фоида, сатҳи назоратнамоӣ ва идоракунӣ диққати махсус равона накардаанд. Дар шароити муносиботи бозорӣ аз рӯйи аломатҳои зикршуда тасниф намудани харочот дар рушди фаъолияти корхона ва баландбардории нақши таҳлили иқтисодӣ бештар аҳаммияти амалӣ дорад.

Дар корхонаҳои гуногуни ИМА таснифоти харочот аз талаботи иттилоот барои идоракунӣ вобаста мебошад ва баъзан, ҳатто, дар дохили як корхона таснифоти гуногуни харочот барои ҳисоб намудани арзиши аслии маҳсулот вобаста ба талаботҳои идоракунӣ амалӣ карда мешавад. Таснифоти харочот бо мақсади омӯختани рафти ташаккули арзиши аслӣ, амалисозии баҳисобгирии харочоти истехсолот, муайян намудани алоқамандиҳо байни ҳаҷми истехсол, харочот ва даромад, ҳисоб кардани нуқтаҳои критикии ҳаҷми истехсол, банақшагирии фаврӣ ва назорат аз рӯйи харочот ва ғ. гузаронида мешаванд.

Таснифоти харочот ба дараҷаи муайян бояд хусусиятҳои хоси соҳаҳои ҷудогона ва корхонаҳо, талаботи идоракунӣро бо назардошти

вайрон нагардидани асосҳои методологии гурӯҳбандии харочот таҷассум намояд.

Дар поён якчанд ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии мувофиқ будани таснифоти харочотро ба таври муфассал дар таҷрибаи ҳам ватанӣ ва ҳам дар таҷрибаи хориҷӣ дида мебароем. Дар таҷрибаи ватанӣ барои таснифоти асосии харочот, тақсим намудани онҳо аз рӯйи унсурҳои иқтисодии якҷинса ва моддаҳои калкулятсионӣ дар назар дошта мешавад. Дар асоси таснифоти харочот аз рӯйи унсурҳои иқтисодии харочот масрафҳои якҷинсае ҷой доранд, ки аз таъинот ва ҷои ба вуқӯъ омаданашон новобаста мебошанд.

Таснифоти харочот аз рӯйи унсурҳои иқтисодӣ барои муайян намудани арзиши аслии меъёрӣ, барои ҷо ба ҷо гузоштани сатҳи харочоти воқеиву меъёрӣ, ки ҳангоми истеҳсоли тамоми маҳсулотҳо истифода гардидаанд, зарур мебошад. Чунин таснифоти харочот ҳам дар муҳосиботи идоракунии ва ҳам дар муҳосиботи молиявӣ истифода бурда мешавад.

Таснифоти харочот аз рӯйи унсурҳо барои тавсифи иқтисодии истеҳсолот нисбатан аҳаммияти амалии калон дорад, зеро дар соҳаҳои гуногун тансуби унсурҳои харочот ҳархела мебошанд. Сатҳи харочоти алоҳида дар корхонаҳо бо сатҳи ташаккулёбии истеҳсолот, таъмин будани корхона бо техникаи нав, сатҳи ҳосилнокии меҳнат, таҷаммуъ ва маҳсусгардонии истеҳсолот муайян карда мешавад.

Тағйирёбӣ дар динамикаи арзиши аслии маҳсулот имкон медиҳад, он дигаргуниҳое, ки дар муддати якчанд сол ба миён омадаанд, муайян карда шаванд. Ҳангоми ҳал кардани масъалаҳои таснифоти харочот зимни ҳисобкунии арзиши асли аз равишҳои гуногуни дар корхонаҳои ватанӣ ва хориҷӣ истифодашаванда бояд кор гирифта шавад.

Дар таҷрибаи ватанӣ барои бурдани баҳисобгирӣ ва таҳлили арзиши аслии маҳсулот харочот аз рӯйи моддаҳои калкулятсионӣ тасниф карда мешаванд. Ҳар қадаре ки таснифоти харочот дуруст муайян шуда бошад, ҳамон қадар беғаразона ва дуруст будани муайянкунии арзиши

аслӣ таъмин гашта, сифати баҳисобгирӣ ва таҳлили харочоти корхона баланд мегардад. Ин таснифоти харочот ба сифати асос барои таъин намудани нархи маҳсулоти истехсолмешудаи корхона хизмат расонида, ҳамчун асоси тавсифи сохтори арзиши аслӣ истифода мешавад. Аз ҳама муҳим, барои муайян кардани захираҳои дохиликорхонавӣ ва паст гардонидани арзиши аслӣ низ аҳаммиятнок мебошад.

Дар таҷрибаи хориҷӣ харочот аз рӯйи моддаҳои калкулятсионӣ тавсиф карда намешаванд. Аммо ҳангоми таснифоти харочот аз рӯйи унсурҳои иқтисодӣ, харочоти истехсолӣ дар баҳисобгирии таҳлилӣ ба таври назаррас, муфассал дида баромада мешаванд. Муфассалгардони моддаҳои харочот функсияҳои назоратии баҳисобгирӣ дар ташаккулёбии арзиши аслӣ ва унсурҳои ҷудогонаи онро баланд бардошта, таҳлилшавандагии маълумотҳои ҳисоботи онро афзун мекунад, ки давраи муҳими таҳлили харочоти истехсолӣ ба ҳисоб меравад. Аммо ба ҳайси меъёрҳои ҷудо намудани моддаҳои алоҳида дар як ҳолат вазни қиёсӣ ва дар дигар ҳолатҳо принципи тақсим намудани харочоти комплексӣ баромад мекунад.

Аз рӯйи мундариҷаи иқтисодӣ харочот дар равандҳои истехсолот ба асосӣ ва ташкили истехсолоту идоракунӣ (барилова) ҷудо мешаванд.

Харочоти асосӣ – ин масрафоти новобаста бо равандҳои технологӣ алоқаманд буда ва бидуни онҳо раванди истехсолот номумкин буда, онҳо ба арзиши намуди маҳсулоти мушаххас дохил мешаванд.

Харочот ба ташкили истехсолот ва идоракунӣ ин харочоти бариловае мебошанд, ки бо хизматрасониҳои истехсолӣ ва идоракунӣ алоқаманданд.

Чунин таснифоти харочот концепсияи калидӣ дар баҳисобгирии идоракунӣ ҳисоб меёбад. Дар таҷрибаи хориҷӣ харочоти асосӣ ва харочот ба ташкили истехсолот ва идоракунӣ алоқаманд чунин номида мешавад: асосӣ – харочот ба маҳсулот, барилова – харочоти давраи ҳисоботӣ. Арзиши аслии маҳсулоти истехсолшуда аз рӯйи маблағи харочот ба масолеҳи асосӣ ва музди меҳнати асосӣ муайян карда шуда,

харочоти давра бошад ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ҳамон даврае соқит карда мешавад, ки дар ҳамон давра ба миён омадааст.

Барои таъмин намудани самаранокии истифодабарии захираҳои истеҳсоли ва аз болои харҷи оқилонаву дурустии онҳо назорат бурдан, инчунин баҳогузорию дурусти дараҷаи ноилгардӣ ба зерсоҳаҳои истеҳсоли, тасниф намудани харҷот дар мавқеи бавучудӣ ва марказҳои масъулият талаб карда мешавад. Дуруст тасниф намудани харҷот аз рӯйи ин нишондиҳандаҳо ва ташкили баҳисобгирии идоракунӣ пеш аз ҳама моҳият, таъинот ва аҳаммиятнокии онҳоро дар таҷриба фаъолияти корхона муайян мекунад.

Чи дар таҷрибаи ватанӣ ва чи дар таҷрибаи хориҷӣ то ба ҳол ҳамоҳангӣ дар фаҳмиши харҷот ба вучуд наомадааст, ки он сабаби боздоштани истифодаи амалии онҳо мегардад, ҳарчанд ки рушди таснифоти харҷот дар шароити бозор яке аз самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунӣ мебошад.

Харҷот дар ҷойи бавучудӣ метавонанд тибқи нишонаҳои таснифотӣ ба таври гуногун гурӯҳбандӣ карда шаванд:

– вобаста аз пайдарпайии амалишавии онҳо – ибтидоӣ, мобайнӣ ва ниҳойӣ;

– вобаста ба равандҳои истеҳсоли – истеҳсоли ва хизматрасонӣ;

– вобаста ба равандҳои технологӣ – истеҳсоли ва тичоратӣ;

– вобаста ба таъиноти харҷоти мақсаднок – харҷот барои беҳтар гардонидани сифати маҳсулот, азхудкунӣ ва реклама;

– аз рӯйи қабули қарорҳои идоракунӣ ва банақшагирӣ – тағйирёбанда, доимӣ ва шартан доимӣ, миёна ва умумӣ, харҷоти бартарафшаванда ва бартарафнашаванда, нақшавӣ ва ғайринақшавӣ, маҳдуд ва афзоишёбанда;

– вобаста ба батанзимдарорӣ – танзимшаванда ва танзимнашаванда.

Таснифоти харҷот аз рӯйи ин аломатҳо ва ташкили баҳисобгирии идоракунӣ барои фавран идора кардани харҷот аз рӯйи тамоюлҳои меъёрӣ мусоидат менамояд.

Бояд қайд намоем, ки вогузоштани масъулият барои истифода бурдани захираҳо, дар маҷмуъ бар дӯши роҳбарияти корхона ва зерсохторҳои он, ҳангоме ки онҳо ҷавобгарии пурраи нигоҳдорӣ ва истифодабарии дорихҳои моддӣ ва захираҳои меҳнатиро ба уҳда надоранд, аз мавҷуд набудани алоқамандии мавқеи мушаххаси бавучудоии хароҷот бо маркази муайяни масъулият шаҳодат медиҳад. Ин ҳолат дар натиҷа ба бемасъулиятӣ, бесамар гаштани баҳогузори натиҷаҳои ғайриҷамъии зерсохторҳои алоҳида ва хизматрасониҳо вобаста ба идоракунии корхона, саҳми ҳар як коргар дар натиҷаҳои ниҳой оварда мерасонад.

Бинобар ин бояд хароҷоти истеҳсолот аз рӯи меъёрҳо ва тамоюлҳо аз меъёрҳо дар доираи маконҳои бавучудой, инчунин дар мавзӯҳои хоҷагидорӣ – аз рӯи марказҳои масъулият таснифот карда шуда, баҳисобгирии идоракунии он пеш бурда шавад. Чунин баҳисобгирӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ бояд аз рӯи қоидаи иерархӣ ташкил карда шавад: агроиқлимҳо-бригадаҳо-звеноҳо-ҷойҳои корӣ.

Вобаста ба хароҷоти ташкилдиҳии истеҳсолот ва идоракунии зарур аст қайд намоем, ки бояд сметаҳо коркард карда шуда хароҷот аз рӯи зерсохторҳои функционалишон бо назардошти муайян кардани маркази мушаххаси масъулият тасниф карда шуда, муайян намудани қисми хароҷоти ташкили истеҳсолот ва хароҷоти идоракунии зарур мебошад. Масалан, хароҷоти ба таъмин кардани ашёи хом ва захираҳои моддӣ алоқамандбуда бояд ба шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ, хароҷоти бандубаст, қуттисозӣ, ҳамлу нақл, реклама ва ғайраҳо ба шӯъбаи фурӯш, хароҷоти омодакунии кадрҳо, ташкили қабули қувваи корӣ ва дигарҳо ба шӯъбаи кадрҳо марбут дониста шавад. Чунин таснифоти хароҷот ва ташкили баҳисобгирии идоракунии аз рӯи макони пайдоиш ва марказҳои масъулият имкон медиҳад, ки равиши нисбатан асоснокшудаи баҳисобгирии хароҷот, амалисозии назорати ҷорӣ ташаккулёбии онҳо ва ниҳоят – мустаҳкам намудани воҳидҳои сохтори корхона таъмин шавад.

Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки ба самаранокии ташаккулёбии хароҷот, баҳисобгирӣ, назорат ва таҳлили онҳо аз рӯи марказҳои масъулият таснифи васеи онҳо таъсир мерасонад, яъне: аз рӯи намудҳои таҷҳизот; намудҳои корҳо; равандҳои технологӣ; намудҳои маҳсулот; бо дарназардошти расман таъйин намудани шахсони масъул, барои бурдани назорат аз рӯи хароҷоти истеҳсолӣ аз ҳайати намояндагони сатҳи поёнии идоракунии (бригадирҳо, устоҳо, роҳбарони қисмҳо ва диг.).

Истифодаи нисбатан самараноки ин намудҳои хароҷотро барои ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунии аз назари мо, дар корхонаҳои кишоварзӣ аз рӯи чунин аломатҳо тасниф кардан мумкин аст:

Ҷадвали 1.3.1. – Таснифоти хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ

Нишонаи таснифот	Ҷудокунии хароҷот
Аз рӯи нақши иқтисодӣ дар чараёни истеҳсолот	<i>Асосӣ ва барилова</i>
Аз рӯи мансубият ба самти фаъолият	<i>Истеҳсолӣ, маъмурий, тижоратӣ</i>
Аз рӯи ҳайат	<i>Якҷузъаи иқтисодӣ ва маҷмуӣ</i>
Аз рӯи вобастагӣ ба ҳаҷми истеҳсолот	<i>Тағйирёбанда, доимӣ, шартан доимӣ</i>
Аз рӯи дараҷаи миёнагӣ	<i>Умумӣ ва миёна (дар ҳаҷми умумӣ ва ба ҳар як воҳиди қору маҳсулот)</i>
Аз рӯи самаранокиӣ	<i>Истеҳсолӣ ва гайриистеҳсолӣ</i>
Аз рӯи тарзи ҳамроҳкунӣ ба арзиши аслии маҳсулот	<i>Мустақим ва гайримустақим</i>
Аз рӯи тартиби соқиткунӣ	<i>Ба маҳсулот, ба давраи чорӣ</i>
Бо мақсади назорат ва танзим	<i>Танзимшаванда ва танзимнашаванда</i>
Аз рӯи ҳолати воқеӣ	<i>Воридшуда ва соқитшуда</i>

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси адабиётҳои илмӣ

Аз рӯи мансубият ба самти фаъолият чи хеле ки дар боло қайд намудем, тамоми намудҳои хароҷотро метавон ба истеҳсолӣ, тижоратӣ ва маъмурий ҷудо намуд. Чунин тақсимот ба таври мустақим новобаста ба татбиқи баҳисобгирии идоракунии ва молиявӣ дар корхонаҳои ватанӣ арзи вучуд дорад. Он нишон медиҳад, ки дар корхонаҳо истеҳсоли маҳсулот ва ба фурӯш баровардани он, таносуби хароҷоти истеҳсолӣ ба хароҷоти фурӯш ва идоракунии чӣ қадар мебошад. Тафриқабандии воқеии хароҷоти истеҳсолӣ, фурӯш ва идоракунии имкон медиҳад, ки ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунии ва молиявӣ, дуруст

муайянсозии захираҳо барои дар оянда паст кардани арзиши аслии маҳсулот ба роҳ монда шаванд.

Ба хароҷоти асосӣ аслан хароҷоти ба истехсолот марбутбуда дохил карда мешавад (хароҷоти ашёи хому масолахҳо, нимфабрикатҳои харидашуда, музди меҳнати коргарони асосии истехсолӣ, фарсудашавии воситаҳои асосии истехсолӣ ва ғ.) ва дар истехсоли маҳсулот нақши асосиро мебозад. Хароҷоти барилова бошад ба ташкили идоракунӣ дар корхона алоқаманд аст, яъне хароҷоти маъмурӣ ва хоҷагӣ. Аз рӯйи хусусият хароҷоти барилова ба хароҷоти ғайримустақим дохил мешавад.

Дар корхонаҳои амрикоӣ хароҷоти идоракунӣ ба ду категорияи асосӣ тақсим карда мешавад, ки он ба намуди фаъолиятҳои функционалӣ мутобиқат менамояд:

а) хароҷоти истехсолӣ;

б) хароҷоти ғайриистехсолӣ, ки инчунин онҳоро хароҷоти барилова низ мегӯянд.

Хароҷоти истехсолӣ аз он масрафҳои иборат мебошанд, ки бо фаъолияти истехсолии корхонаҳо алоқаманд мебошанд. Хароҷоти истехсолӣ ба се категория ҷудо мешавад: хароҷоти мустақим ба маҳсулот; хароҷоти мустақим ба қувваи корӣ ва хароҷоти барилова. Ба хароҷоти мустақими маҳсулотҳо тамоми хароҷотеро дохил мекунанд, ки ба қатори маҳсулоти ниҳой дохил мешаванд. Масалан тахта барои истехсоли мебел, тухмӣ барои истехсоли ғалладонагӣ ва ғ. Ширеш, мех ва дигар масолаҳои камарзиш маводи ёридиҳанда ном дошта, ҳамчун қисми хароҷоти барилова тасниф карда мешаванд.

Меҳнати мустақими коргарони истехсолӣ, ки новобаста ба истехсоли маҳсулот равона гардидааст, ҳамчун хароҷоти асосӣ ҳисоб меёбад. Мисол: хароҷот барои пардохти музди меҳнати коргарони истехсолии ҳам соҳаи чорводорӣ ва ҳам растанипарварӣ. Меҳнати ғайримустақим дар шакли музди меҳнати назоратчиён ва фаррошон ҳамчун қисми хароҷоти бариловаи корхона ба ҳисоб меравад. Хароҷоти бариловаи корхона ҳамчун тамоми хароҷоте, ки ба хизматрасонии

истеҳсолот ва идоракунӣ сафарбар карда мешавад, муайян мегардад ва аз ҳисоби хароҷоти мустақим ба қувваи корӣ ва хароҷот ба масолеҳи асосӣ дар ҳисобҳои алоҳида нишон дода мешавад.

Ба шумори онҳо инчунин хароҷоти ҳиссаҷудокунии амортизатсионӣ, иҷорапулӣ, андозҳо, пардохтҳои суғуртавӣ, пардохтҳои иловагии музди меҳнат, андозҳое, ки аз музди меҳнат гирифта мешавад, хароҷот барои нигоҳубин дохил карда мешавад. Дар корхонаҳои амрикоӣ хароҷоти барилова инчунин хароҷоти истеҳсолии ғайримустақим ё хароҷоти умумистеҳсолӣ низ номида мешавад. Бештари намуди хароҷот дар ҳудуди категорияҳои худ рӯйпӯш карда мешаванд.

Арзиши аслии масолеҳи мустақим якҷоя бо арзиши меҳнати мустақим арзиши аслии маҳсулот (корҳо ва хизматрасониҳо) - ро ташкил медиҳад. Хароҷоти мустақими меҳнатӣ бо хароҷоти бариловаи корхона хароҷоти конверсионӣ ё хароҷоти коркардкунӣ номида мешавад. Истилоҳи мазкур он омилро инъикос мекунад ва баҳисобгирии идоракунӣ ин хароҷот имконият медиҳад, ки арзишии ашёи хом ва масолеҳ ба маҳсулоти тайёр гузаронида шавад.

Хароҷоти ғайриистеҳсолӣ ё хароҷоти умумикорхонавӣ ба тижоратӣ, умумӣ ва маъмурӣ ҷудо карда мешавад. Хароҷоти тижоратӣ бо амалисозии раванди фурӯш ва расонидани борҳо ба мизочон ва харидорон алоқаманд аст. Мисоли онҳо хароҷот барои реклама, пардохти маблағҳои комиссияӣ дар мағозаҳо ва ғ. шуда метавонад. Хароҷоти умумӣ ва маъмурӣ ба амалисозии функсияҳои умумихоҷагӣ ва маъмурӣ иртиботдоранд, масалан музди меҳнати роҳбарон, мутахассисон, фарсудашавии воситаҳои асосии таъиноти идоракунӣ, хароҷоти судӣ ва ғ.

Нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот тамоми хароҷотро метавон ба тағйирёбанда, доимӣ ва омехта ҷудо намуд. Хароҷот ба истеҳсоли маҳсулот, ки аз рӯйи моддаҳои арзишмуайянкунӣ муайян мегардад, одатан ба ҳаҷми мушаххаси истеҳсоли маҳсулот алоқаманд мебошад, аммо на ҳамаи онҳо ба ҳаҷми маҳсулот мутаносибанд. Ин ҳолат бояд

хангоми омӯхтани динамикаи хароҷот ба инобат гирифта шавад. Истифодабарии нишондиҳандаи вобастагии хароҷот ба ҳаҷми истеҳсол имконият медиҳад, ки саҳми хароҷоти тағйирёбанда дар арзиши аслии ҳар як воҳиди маҳсулот муайян карда шуда, таҳлили вобастагии хароҷот, фоида ва фурӯшро гузаронида, аз рӯйи он қарорҳои идоракунии кӯтоҳмуддати босамар қабул карда шавад.

Хароҷоти тағйирёбанда бо вобастагии онҳо аз ҳаҷми истеҳсолот асоснок карда мешаванд. Ҳар чӣ қадаре ки маҳсулот бештар истеҳсол карда шавад, ҳамон қадар воситаҳои хоҷагӣ барои пардохти музди меҳнати кормандони истеҳсоли, маводҳои асосӣ ва ғ. зиёд сарф карда мешавад. Чунин хароҷот тағйирёбанда номида мешаванд. Онҳо ба воҳидҳои масолеҳ ва ё корҳои меъёрбандӣ карда мешаванд ва аз ин рӯ мутаносибан бо маҳсулоти истеҳсолшуда ё корҳои иҷрогардида тағйир меёбанд. Хароҷоти тағйирёбанда вобаста аз тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот бо маблағи мутлақ кам ва ё зиёд гардида, ба қисмҳои мутаносиб ва номутаносиб ҷудо карда мешаванд.

Ба хароҷоти мутаносиб хароҷоти пардохти музди меҳнат, қору хизматрасониҳо, масолеҳҳои бандубаст ва зарфҳои дохил мегардад. Онҳо ба таври мустақим мутаносибан бо кам ва зиёд шудани ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолмешуда тағйир меёбанд.

Ба хароҷоти номутаносиб чунин хароҷоте дохил мешавад, ки бо ҳаҷми мушаххаси маҳсулоти истеҳсолмешуда алоқаманд мебошанд. Онҳо дар навбати худ метавонанд тағйир ёбанд, яъне нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот тезтар зиёд мешаванд ё баракс.

Хароҷоти доимӣ дар бузургии мутлақ хангоми афзудан ва ё кам шудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот нисбат ба давраҳои меъёрӣ ё давраҳои пешина бетағйир боқӣ мемонад. Одатан онҳо ба истеҳсоли маҳсулот вобастагии зич надошта, дар худ хароҷот барои идоракунии ва ташкили истеҳсолотро инъикос мекунанд.

Хароҷот ба истеҳсолот, одатан бо ҳаҷми мушаххаси истеҳсоли маҳсулот алоқаманд мебошад. Аммо на ҳамаи онҳо ба ҳаҷми истеҳсол мутаносибанд. Аз рӯйи тавсифи вобастагӣ ба ҳаҷми истеҳсолот ин

харочот ба харочоти нимтағйирёбанда ва нимдоимӣ, яъне омехта чудо карда мешавад. Инҳо харочоте мебошанд, ки бузургиашон бо тағйирёбӣ дар мутаносибии мутлақ тағйир меёбад. Ба ибораи дигар харочоти нимдоимӣ ё камтағйирёбанда чунин харочоте мебошад, ки то андозаи ҳаҷми муайяни маҳсулот ё марҳилаи муайяни кор доимӣ буда, бо саршавии ҳаҷми иловагии маҳсулот ё марҳилаи нав тағйир меёбад. Моҳияти ин таснифот дар он зоҳир мегардад, ки намудҳои гуногуни харочот ба тағйирёбии ҳаҷми истеҳсол ба таври гуногун таъсир мерасонад.

Чунин вобастагӣ мутаносиб нест ва барои ҳамин ҳам доимӣ ё тағйирёбанда набуда, балки нимдоимӣ ё нимтағйирёбанда номида мешавад.

Мисоли он пардохти маблағи иҷорапулии нақлиёти боркаш шуда метавонад, ки ба маблағи устувори иҷорапулӣ тарофаи тағйирёбанда вобаста аз масофаи тайкардамешуда ҳам карда мешавад.

Ин таснифоти харочот ҳангоми муайян будани шартҳои чудокунӣ ба нимдоимӣ ва нимтағйирёбанда зимни масъалагузорӣ оид ба паст кардани арзиши асли, ҳангоми муайян кардани татбиқи самаранокии техника ва технологияҳои нав ва инчунин барои ташкили буҷет ва таҳлили харочоти истеҳсолӣ аҳаммияти амалии калон дорад.

Таносуби харочоти доимӣ, тағйирёбанда ва омехта дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ метавонад гуногун бошад. Вай аз хусусиятҳои корхонаҳо, ташкили меҳнат, дараҷаи рушди истеҳсолоти ҷирирасон ва ғ. вобаста аст. Вазни қисми харочоти доимӣ дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ баланд буда, баръакс дар соҳаҳои истеҳсолоти ҷирирасон аз бузургии харочоти тағйирёбанда ва омехта пасттар мебошад. Ин вобастагӣ метавонад барои соҳаҳои гуногуни хоҷагидорӣ якҷинса бошад, агар дар муддати муайяни вақт меъёри харчи маводҳо ва вақти корӣ, нарху тарофаи харчи ашёҳои моддӣ, хизматрасониҳо ва пардохти музди меҳнат тағйир ёбад. Дар адабиёти хориҷӣ муаллифони чудогона ба монанди Р. Мюллендорф ва М. Карренбауэр пешниҳод мекунанд, ки

«вобастагии харочот аз ҳаҷми истехсолотро метавон ба хароҷоти маҷмуӣ чудо намуд»³⁷.

Дар адабиёти ватанӣ муаллиф Каримов Б.Ҳ. қайд менамояд, ки барои ҳадафҳои пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ корхонаҳо метавонанд ҳисобҳои муҳосибӣ барои баҳисобгирии хароҷоти истехсолӣ ва фурӯши маҳсулот (корҳо, хизматрасониҳо) – ҳисобҳои калкулятсиониро кушоянд»³⁸.

Аз нигоҳи ин муаллифон хароҷоти маҷмуӣ аз хароҷоти доимӣ ва тағйирёбандаи корхона иборат аст. Бузургии, ки дар он маблағи хароҷот ҳангоми тағйирёбии ҳаҷми истехсол ё пурра кор кардани иқтидорҳо ба як воҳид тағйир меёбад, хароҷоти маҷмуӣ ном дорад. Дар ҳолати вобастагии мутаносиби маҷмуи хароҷот аз ҳаҷми истехсол, қиммати хароҷоти ҳудудӣ ба қиммати хароҷоти тағйирёбанда ба як воҳиди маҳсулот доимӣ ва баробар мебошад.

Аз рӯи аҳаммиятнокии вақти чудошуда тамоми хароҷот ба хароҷоти пешгӯишаванда (нақшавӣ) ва ҳақиқӣ чудо мешаванд. Чунин чудокунии хароҷот бо фаъолияти ояндаи корхона ва истифодаи босамари захираҳо дар муддати муайян алоқаманд мебошад. Хароҷоти пешгӯишаванда метавонад ҳамчун хароҷоте муайян карда шавад, ки бо сабабҳои асоснок амалӣ карда шуда дар давраи оянда ва вақти мувофиқ ба вуқӯъ ояд. Масалан хароҷоти бучетии корхонаҳоро метавон барои як сол, нимсола, семоҳа ва моҳ ба ҳисоб гирифт.

Дар баъзе ҳолатҳо роҳбарияти корхона барои муайян кардани маблағи хароҷоти давраҳои оянда манфиатдор мебошанд, зеро дар онҳо он чизе ки интизор меравад, инъикос мегардад ва маблағи ҳақиқии онҳо пешгӯишаванда ва тағйирот дар онҳо баҳодиханда мебошад. Чен кардани хароҷоти пешгӯишаванда бо функцияҳои фаъоли банақшагирӣ ва идоракунӣ ба таври ҳамешагӣ алоқаманд мебошад.

---

³⁷ Мюллендорф Р., Карренбауэр М. Производственный учет. Снижение и контроль издержек. Обеспечение их рациональной структуры: Пер. с немецкого М.И.Корсакова. - М.: ЗАО «ФБК-ПРЕСС», 1996. – С. 24.

³⁸ Каримов Б.Ҳ. Асосҳои баҳисобгирии муҳосибӣ. Васоити таълимӣ. -Душанбе.ДСХ, –2016. – 220с.

Дар фарқият аз хароҷоти пешгӯишаванда хароҷоти ҳақиқӣ бо равандҳои мукамал ва воқеӣ алоқамандӣ дорад. Дар натиҷа метавон таносубҳои беҳтарини байни натиҷаҳои истеҳсолот ва хароҷотро ошкор карда, захираҳои паст гардонидани арзиши аслиро аз ҳисоби беҳтар истифода кардани техникаву таҷҳизот муайян ва барзиёдии воситаҳои асосиро амалӣ карда, баҳои мақсаднок будани ин ё он чорабиниҳои техникӣ-ташкилиро аниқ намуд. Ғайр аз ин таснифи мазкури хароҷотро айни замон ҳангоми муайян кардани нархҳои фурӯши маҳсулотҳои истеҳсолмешудаи корхонаҳо истифода мебаранд.

Аз рӯи аломати миёнагӣ тамоми хароҷот ба пурра ва миёна чудо мешавад. Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти ватанӣ ва адабиёти русӣ чунин тақсимкунӣ аввалин маротиба ба вучуд омадааст. Ин асосан бо татбиқи баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунии дар таҷрибаи хоҷагидорӣ алоқаманд мебошад. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ барои мақсадҳои ҳисоботдиҳии берунӣ ва нархгузорӣ арзиши аслии пурра, миёна ва дохилиро аз ҳам чудо мекунад, ки он хароҷот ба воҳиди маҳсулот ё воҳиди хизматрасониро дар бар мегирад.

Арзиши аслии миёна – ин бузургии қиёсии хароҷот мебошад, ки бо роҳи тақсимкунии маблағи умумии хароҷот ба миқдори маҳсулоти истеҳсолшуда ҳисоб карда мешавад. Арзиши аслии пурра дар худ маблағҳои зеринро инъикос мекунад:

- а) хароҷоти тағйирёбанда ба як воҳиди маҳсулот;
- б) хароҷоти доимӣ ба як воҳиди маҳсулот.

Ин ҷо қайд кардан муҳим, ки арзиши аслии миёна бо назардошти афзудани ҳаҷми истеҳсолот паст мегардад ва арзиши аслии пурра бошад, ҳангоми амалишавии як қатор амалиётҳои хоҷагидорӣ бетағйир монда ба воҳиди калонтарини маҳсулот тақсим мешавад.

Аз рӯи усули дохилкунии хароҷот ба арзиши аслии маҳсулот онҳоро метавон ба мустақим ва ғайримустақим чудо намуд. Ба хароҷоти мустақим он хароҷоте дохил мешавад, ки онҳоро метавон бе ҳисобкунии иловагӣ ба намуди мушаххаси маҳсулот вобаста кард. Масалан, хароҷоти тоза кардани ғалладона аз тухмиҳои бегона ё ғун

кардани кохи биринч. Харочоти ғайримустақим бевосита ба ягон намуди муайяни маҳсулот мутааллиқ буда наметавонад. Масалан академик Р.Ю. Куватов мегӯяд, ки «Харочоти ғайримустақим гуфта харочотеро меноманд, ки он ба истехсоли маҳсулоти мушаххас алоқаманд аст. Ин харочот хусусиятии умумӣ дошта, онҳо байни соҳаҳои ҷудогона ё намудҳои маҳсулоти гуногун дар асоси базаи интихобшуда тақсим мешаванд»³⁹.

Ба ақидаи Орзуев П.Ч., Шоймардонов С.Қ., Барфиев Қ.Х., Бобиев И.А. – харочоти ғайримустақим он харочоте мебошанд, ки онҳо ба таври мустақим ба арзиши аслии маҳсулоти мушаххас ҳамроҳ нашуда, сараввал дар объектҳои аввалиндараҷаи баҳисобгирии харочот (коргоҳҳо ва шӯъбаҳои ғайриасосӣ) ҳам карда шуда, сипас ба арзиши маҳсулот ва қору хадамот ҳамроҳ карда мешаванд»⁴⁰.

Ба харочоти ғайримустақим харочоти марбут ба истифода кардани нақлиёт, қувваи барқ, таъмиргоҳҳо ва устохонаҳо дохил мешавад. Ин харочот пешакӣ дар ҳисобҳои алоҳидаи махсус қайд карда шуда баъд байни соҳаҳои ҷудогона ва намудҳои маҳсулот тақсим карда мешавад.

Одатан, харочоти тағйирёбанда бештар бо харочоти мустақим мувофиқ меояду харочоти доимӣ бошад ба ғайримустақим. Вобаста ба ин чунин таснифоти харочот зарур шуморида мешавад:

Харочоти мустақими моддӣ;

Харочоти мустақими музди меҳнат;

Харочоти ғайримустақим (дар худ харочоти нимтағйирёбанда ё нимдоимири дар бар мегирад).

Ҳисобкунии арзиши аслии маҳдуд танҳо аз рӯи харочоти мустақим меъёрگیرӣ, баҳисобگیرӣ, назорат ва таҳлили арзиши аслиро сода намуда, шумораи моддаҳои калкулятсиониро ихтисор мекунад. Яқоя бо он назорат аз болои харочоти ғайримустақим ҳангоми тартиб додани сметаҳо (назорати пешакӣ), баҳисобгирии тамоюлҳо аз сметаҳо,

³⁹ Куватов Р.Ю. Себестоимость сельскохозяйственной продукции. – Алма-Ата: Кайнар, 1969. – С. 69.

⁴⁰ Орзуев П.Ч., Шоймардонов С.Қ., Барфиев Қ.Х., Бобиев И.А. Баҳисобгирии муҳосибии идорақунӣ. Китоби дарсӣ. Душанбе. «Балогат» – 2019. – С. 48.

маконҳои ба вучуд омадан ва марказҳои масъулият (назорати ҷорӣ) пурзӯр карда мешавад. Агар ба инобат гирифта шавад, ки дилхоҳ усули дохилкунии хароҷоти ғайримустақим ба калкулятсия натиҷаи аниқ намеорад, пас арзиши аслии пурра ҳамеша тақрибӣ мешавад. Маблағи ниҳои хароҷот аз рӯйи моддаҳои дар боло зикргардида якҷоя ба арзиши асли ва бузургии фоида таъсир расонида, ба ҳисоботи солона гузаронида мешавад.

Аз рӯйи нисбат додан ба даромади корхона тамоми хароҷотро метавон ба маҳсулот ва даврагӣ ҷудо кард. Чунин тақсимкунии хароҷот ба таври мустақим ва новобаста бо татбиқи баҳисобгирии идоракунии ва молиявӣ дар истехсолот алоқаманд мебошад. То ин дам тақсимкунии хароҷот ба маҳсулот ва хароҷоти давра дар асарҳои иқтисодии ватаниву хориҷӣ дида намешуд. Ҳангоми таснифоти хароҷот дар кишварҳои хориҷӣ ба иттилооти аз ҷониби истеъмолкунандагон гирифта мешуда така мекунанд. Бинобар ин наметавон вобаста аз маводҳо оид ба сатҳи фишурдагии иттилоот дар бораи сохтори хароҷот ҳукм баровард, зеро он имконият намедихад, ки таснифот пурра кушода гардида, моҳияти фоидаи корхона ҷузъбандӣ карда шавад.

Хароҷот барои талаботҳои дохилӣ дар баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои хориҷӣ бо ҷузъиёти бештар таснифот карда мешаванд. Бинобар ин ҳангоми муайян намудани фоидаи корхона ҳамзамон хароҷот барои намудҳои маҳсулот ва хароҷоти давраи ҳисоботиро низ муайян мекунанд. Дар ҳисоботҳои калкулятсионии бригадаҳо ва қисмҳо бузургии хароҷот аз рӯйи намудҳои маҳсулот ва давраи вақт ҷудо нишон дода мешавад. Таснифоти мазкури хароҷот назорат аз болои сатҳи арзиши аслии маҳсулотро таъмин менамояд ва уҳдадорҳои роҳбарони бахш ё бригадаҳо барои тамоюлҳои сметаҳои хароҷот муайян менамояд.

БОБИ 2. ҲОЛАТИ МУОСИРИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

2.1. Таҳлили ташкили баҳисобгирии идоракунии харочот оид ба подоши меҳнат

Дар давраи муосир дар хоҷагии кишоварзӣ ташкили асосноккардашудаи баҳисобгирии идоракунии музди меҳнат аҳаммияти калон дорад. Ин тасодуфӣ нест. Дар назария ва методикаи баҳисобгирии идоракунӣ он мақоми асосиро касб кардааст. Аммо, имрӯзҳо дар хоҷагиҳои кишоварзӣ баҳисобгирии муҳосибии музди меҳнат на он қадар дуруст ба роҳ монда шудааст. Бинобар ин ташкили баҳисобгирии дақиқи музди меҳнати асосӣ, баҳисобгирии намудҳои гуногуни пардохтҳои иловагӣ ва таъмин кардани назорати фаврӣ аз рӯи харочоти фонди музди меҳнат талаб карда мешавад. Айни замон бештари харочоти мутлақи музди меҳнат дар баҳисобгирии муҳосибии хоҷагиҳои кишоварзӣ инъикоси худро наёфтаанд.

Самти методологӣ муҳимми ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунӣ дар хоҷагиҳои кишоварзӣ ин буҷетикунонии фонди музди меҳнат мебошад. Барои амиқтар таҳқиқ намудани принципҳои буҷетикунонии фонди пардохти музди меҳнат дар субъектҳои кишоварзӣ аз ҷониби мо тамоми намудҳои музди меҳнат чунин таснифот карда мешавад:

Пардохти музди меҳнате, ки дар қатори харочоти истехсолӣ ва фондҳои махсуси корхонаҳои кишоварзӣ инъикос мегардад. Ба онҳо дохил мешавад: пардохти музд ба корҳои ҳақиқии иҷрогардида; меъёрҳои тарофавӣ ва музди меҳнати вазифавӣ; пардохти музди меҳнат барои рӯзҳои таътил ва дигар ҳолатҳои бекорӣ, ки бо қонунгузорӣ муайян карда шудааст; арзиши маҳсулоте, ки дар шакли аслии ҳамчун музд ба кормандон дода мешавад; арзиши маҳсулотҳое, ки бепул ба кормандон дода мешаванд; харочот барои рӯйпӯш намудани фарқияти нархҳои масолаҳ (қору хизматҳо); пардохтҳо барои нигоҳубини

кӯдакони синну соли томактабӣ аз ҳисоби корхона; падохтҳои хусусияти хавасмандкунӣ дошта, аз он ҷумла: мукофот барои натиҷаҳои истехсолӣ; пардохтҳои иловагӣ ба меъёрҳо ва маош барои маҳорати касбӣ; мукофотпулиҳои якдафъаина ба кормандони истехсолот; афзоиши музди меҳнат вобаста ба солу таҷрибаи корӣ ва дигар намудҳои пардохтҳо ба кормандон, ки хусусиятҳои ҷоизавӣ, мукофотӣ ва ҷубронӣ доранд.

Хароҷот барои пардохти музди меҳнат аз ҳисоби воситаҳои пулии корхона. Ба инҳо тааллуқ доранд: пардохти роҳкироии коргарон барои ҳозиршавӣ ба ҷои кор бо нақлиёти истифодаи омма; пардохти фарқиятҳои нархи маҳсулот (кору хизматҳо); пардохти маблағҳо барои роҳхат ба истироҳатгоҳ, муолиҷа ва саёҳати кормандон, пардохти роҳкироии аъзои оилаҳои кормандон то ҷойи лозима (марказҳои табобатӣ, дилхушӣ, ва ғ.).

Хароҷот барои пардохти музди меҳнат, ки ба таври мустақим аз суратҳисоби корхона гирифта мешавад ё арзиши маҳсулоти тайёр, маводҳо ва ашёҳои камнарху тезфарсудашаванда. Ба инҳо мутааллиқанд: арзиши маҳсулоте, ки тибқи қонунгузорӣ бепул дода мешаванд (либос, лавозимоти махсус ва ғ.) ва дигарҳо.

Хароҷот барои пардохти музди меҳнате, ки тавассути ҳисоби 55310 «Хароҷоти музди меҳнат» ҳисоб карда мешавад. Ҳамаи ин иттилоот дар бораи идоракунии хароҷоти корхона оид ба бузургии музди меҳнат дар шакли пулӣ ва аслиро ташкил медиҳад.

Ба ақидаи З.Р. Шарифов «баҳисобгирии меҳнат яке аз объектҳои муҳимми баҳисобгирии муҳосибӣ буда, банизомдарории ахбор оид ба хароҷоти меҳнатӣ аз рӯйи фаъолияти ҳар як коргар вазифаи муҳимми низоми баҳисобгирӣ мебошад»⁴¹.

Ҳабибов С.Ҳ., Ҷамшедов М.Х. «Музди кор ё музди меҳнат – маҷмуи воситаҳои пулӣ мебошад, ки бар ивази миқдор ва сифати кори анҷомёфта дар муддати муайяни вақт (соат, рӯз, моҳ, сол) ба коргар

---

⁴¹ Шарифов З.Р., Саидов М.С., Кабилов Н.Ш., Маҳмадназаров З.М. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар соҳаи кишоварзӣ (қисми 1). Китоби дарсӣ. Душанбе ДАТ ба номи Ш.Шотемур. – 2013. – С.158.

пардохта мешавад. Ин нишондиҳандаи иқтисодӣ чузъи таркибии арзиши аслии маҳсулот мебошад»⁴².

Ба ақидаи Каримов Б.Х. «Маблағи умумии воситаҳоро дар шакли пулӣ ва аслӣ, ки дар байни кормандони ташкилот мутобиқи миқдор ва сифати маҳсулоти истеҳсолкардаи онҳо тақсим карда мешавад, фонди музди меҳнат меноманд»⁴³.

Бо мақсади татбиқи баҳисобгирии идоракунии оид ба пардохти музди меҳнат, дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир ба ҷойи намудҳои гуногуни музди меҳнат «Хароҷоти музди меҳнат» истифода бурда мешавад, ки ба қатори он музди меҳнати асосӣ ва иловагӣ, арзиши пардохтҳои аслӣ, пардохтҳои хусусияти ҷубронпулӣ ва ҳавасмандкунии дошта, инчунин пардохтҳои имконпазири иловагӣ ва ғ. дохил мешаванд, ки онҳо бо пардохти музди меҳнат ба таври мустаким алоқаманд набуда, аммо тибқи қонунгузори амалкунанда ба қатори хароҷоти музди меҳнат дохил мешаванд.

Татбиқи баҳисобгирии идоракунии оид ба пардохти музди меҳнат айни замон дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти талаботи муносибатҳои бозорӣ дар иқтисодиёт амалӣ мегардад. Мақсад дар он аст, ки музди меҳнатро аз натиҷаҳои ниҳоии фаъолияти хоҷагидорӣ саҳт вобаста гардонад. Аз тарафи дигар музди меҳнати паст кормандонро ҳавасманд карда наметавонад. Таҷриба нишон медиҳад, ки бештари корхонаҳои кишоварзӣ, гарчанде ки дорои ҳосилнокии баланд бошанду маҳсулоти баландсифатро истеҳсол намоянд ҳам, дар натиҷаи тағйирёбии равандҳои нархгузорӣ нисбатан музди меҳнати паст барои коргарон муқаррар намудаанд. Барои ҳамин тағйирёбии равандҳои нархгузориро баробар накарда, низоми ҳавасмандкунии музди меҳнатро ташкил намудан номумкин мебошад.

---

⁴² Ҳабибов С., Ҷамшедов М.Х. Иқтисоди корхона (ташкилот)-ҳои истеҳсолӣ: Китоби дарсӣ. Қисми 1. Зери таҳрири д.и.и., профессорон Ҳабибов С.Х.- ва Шарипов М.М.-Душанбе: «Ирфон», 2014. – С.201.

⁴³ Каримов Б.Х. Асосҳои баҳисобгирии муҳосибӣ. Душанбе «Ирфон», 2016. – С. 191

Аз ин лиҳоз бояд функсияи идоракунии музди меҳнат ба кулӣ тағйир дода шавад.

Вобаста ба ин қайд намудани нуқтаи назари олими рус Ю.Я. Литвин қобили қабул аст, ки ӯ мефармояд: «Дар шароити иқтисоди бозорӣ хангоми гуногуншаклии намудҳои моликият ва хоҷагидорӣ, ташаккули механизми сезинагии музди меҳнат зарур аст. Зинаи аввал – дар сатҳи ҷамъият ба таври умумӣ. Мақсади ин сатҳ – бунёди шароити баробари амалисозии қувваи корӣ дар бозори меҳнат мебошад. Дар сатҳи дуюм – идоракунии музди меҳнат бояд ё соҳавӣ ё ҳудудӣ татбиқ карда шавад. Зинаи соҳавӣ хусусиятҳои соҳавии фаъолият ва такрористеҳсоли қувваи кориро инъикос мекунад. Зинаи сеюм бошад – ин ташаккулёбӣ ва идоракунии музди меҳнат ба таври мустақим дар корхонаро фаро мегирад, ки дар он ҷо коргарон қувваи фаъолият мекунанд»⁴⁴.

Аз нуқтаи назари олими тоҷик Каримов Б.Х. «Баландшавии ҳосилнокии меҳнат нишондиҳандаи муҳимтарини самаранокии истеҳсолот буда, барои раванқебии соҳаҳои иқтисодӣ, иҷроиши нақшаҳои корхонаҳо, фирмаҳо ва ғ. аҳаммияти ҳалқунанда дорад. Сатҳи ҳосилнокии меҳнат дар корхонаҳо яке аз нишондиҳандаҳои ҷамъбасткунанда буда, омили асосии паст гардидани арзиши аслии ва баландшавии сатҳи даромаднокии истеҳсолот мебошад»⁴⁵.

Дар ин ҷо шаклҳо ва низоми пардохти музди меҳнат, андозаи ҳавасмандгардонӣ ба натиҷаҳои фардӣ ва коллективӣ муайян карда шуда, мумкин аст қарорҳои идоракунӣ оид ба тарофаҳои пардохти музди баландтар қабул карда шавад, ки ин амалро дар сатҳи давлатӣ ё соҳа татбиқ намудан мумкин аст.

Аз нигоҳи мо дар сатҳи корхонаҳои кишоварзӣ функсияи иҷтимоӣ-кафолатии музди меҳнат бояд таъмин бошад. Андозаи пардохтҳо ба корҳои изофавӣ, тамойюлҳо аз шароити ҳуби меҳнатӣ,

---

⁴⁴ Литвин Ю.Я. Теоретические основы нормативного метода учета затрат на производство в сельском хозяйстве // Учебное пособие. – Киев, 1970. – С. 18.

⁴⁵ Каримов Б.Х. Таҳлили иқтисодӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе. «Ирфон», 2005. – 240с

хавасмандгардонӣ барои собикаи корӣ бояд тариқи шартномаҳои коллективӣ ё ба таври марказонидашуда аз ҷониби давлат идора карда шавад.

Зарур аст ки инъикоси хароҷоти меҳнатӣ аз рӯйи объектҳои калкулятсия ва марказҳои масъулият бо дарназардошти дараҷаи иштироки ҳар як коргар дар истеҳсоли маҳсулот таъмин гардида, инчунин ба баланд шудани ҳосилнокии меҳнат ва паст гардидани арзиши аслии маҳсулот бояд мусоидат кунад.

Шакли мушаххаси музди меҳнатро бояд аз рӯйи меъёри тарофавӣ муайян намуд. Барои ҷорвопарварӣ ва растанипарварӣ ҷадвали шашразрадаи тарофавӣ қабул гардида, барои мошинчиёну трактористон ҷадвали ҷудоғона, барои пардохти музди меҳнати кормандоне, ки ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ машғуланд ҷадвали ҷудоғона қабул карда шудааст. Меъёрҳои тарофавӣ ҳам барои кори вақтбайъ ва ҳам барои кори корбайъ гузошта мешавад.

Дар сатҳи корхона ҳангоми муайян намудани сарҳадҳои иқтисодии фонди музди меҳнати солона инҳо мавқеи асосиро ишғол менамояд: пардохти музди меҳнати асосӣ; пардохти музди меҳнати иловагӣ; мукофотпулиҳо; ёрдампулӣ ва изофапулҳо. Ба гурӯҳи аввал ва дуюм тамоми намудҳои пардохти музди меҳнат аз рӯйи меъёрҳои тарофавӣ, маоши вазифавӣ ва ё маблағҳои устувор, инчунин он намудҳои пардохти музде, ки дар корхонаҳои кишоварзӣ ҳамчун музди меҳнати иловагӣ ба ҳисоб меравад, дохил мешавад. Ба гурӯҳи сеюм пардохтҳои мукофотӣ барои иҷрои корҳои аз нақша зиёд истеҳсол намудани маҳсулот ва паст гардонидани арзиши аслии он дохил мешавад. Ба гурӯҳи чорум фонди музди меҳнат бошад пардохтҳои иловагӣ барои собикаи корӣ ва сифатнокии маҳсулот дохил мешавад.

Дар корхонаҳои кишоварзӣ фонди музди меҳнат аз ду қисм иборат мебошад: фонди музди меҳнати асосӣ ва фонди музди меҳнати иловагӣ, ки сарчашмаи он Ҷоидаи корхона ҳисоб меёбад. Фонди музди меҳнати асосӣ дар худ тамоми пардохтҳои музди меҳнатро дар бар мегирад, ки бо

миқдор ва сифати меҳнати зиндаи барои истеҳсоли маҳсулот ва иҷроиши қору хизматрасониҳои сарфшуда алоқамандӣ дорад. Ба музди меҳнати иловагӣ пардохтҳои дохил мешавад, ки онҳо ба қормандон дар ҳолати иҷро нақардидани уҳдадорихояшон пардохта мешавад, яъне пардохтҳои барои вақти бекорие, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст.

Принсипи асосии тақсимкунӣ аз рӯи миқдор ва сифати меҳнати масрафгардида зарурияти тақсим намудани музди меҳнат ба ду қисмро асоснок мекунад: доимӣ, яъне устувор ва тағйирёбанда, яъне муқофотӣ ва ҳавасмандкунанда. Ба музди меҳнати доимӣ пардохтҳои дохил мешавад, ки вобаста ба ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда ва қорҳои иҷрогардида аз рӯи нақргузориҳои шартномавӣ ё вақти иҷроиши он тибқи меъёрҳои тарофавӣ, музди вазиравӣ новобаста аз натиҷаҳои қори зерсохторҳои истеҳсолӣ ва тамоми қоллективи қорхонаи кишоварзӣ пардохта мешавад.

Қисми тағйирёбандаи музди меҳнат пардохтҳои муқофотӣ ё ҳавасмандкунанда ба ҳисоб меравад. Зарурияти баҳисобгирии онҳо дар дохили фонди музди меҳнат дар он таҷассум меқардад, ки на ҳамаи хароҷоти меҳнати зиндари ба таври мустақим ба ҳисоб гирифта мумкин аст, як қисми омилҳо, ки сифат ва миқдори меҳнати сарфгардидари муайян мекунад, бояд ба таври мустақим – тариқи натиҷаҳои меҳнат ба ҳисоб гирифта шавад. Хароҷоти ҳавасмандкунанда, яъне муқофотпулиҳо воситаи инъикоскунандаи натиҷаҳои меҳнатӣ ва омилҳои тағйирёбандаи сифати меҳнат мебошад. Татбиқи қунин тартиби музди меҳнат ва пардохтҳои иловагии натиҷаҳои истеҳсолот яке аз роҳҳои муҳими муқаммалсозии механизми иқтисодии хоҷагидорӣ дар оянда мебошад, ки дар истеҳсолоти кишоварзӣ ба вучуд омадааст.

Айни қамон қисми аҳаммиятноқи арзиши аслии маҳсулоти хоҷагиҳои кишоварзиро хароҷоти музди меҳнат ҳамқун пардохтҳои иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Он дар қадвали 2.1.1 инъикоси худро ёфтааст. Маълумотҳои қадвали 2.1.1 аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҳиссаи аз ҳама

зиёдро дар арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ музди меҳнат дар хоҷагиҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ коркарди низоми ҳавасмандгардонии моддӣ-меҳнати кормандони хоҷагии қишлоқ бояд вобаста ба зарурияти татбиқи низоми мустақими музди меҳнат на танҳо барои меҳнати як нафар, балки барои натиҷаҳои кори зерсохтор ва умуман корхона амалӣ карда шавад.

Ҷадвали 2.1.1. – Ҳиссаи музди меҳнат дар арзиши аслии 1 сентнер маҳсулот дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2022, %

Корхонаҳо	Гандум	Пахта	Каргошқа	Сабзавот	Полсазҳо	Мевагӣҳо	Ангур
Соҳаи растанипарварӣ							
ҶДММ «Латиф Муродов», ш. Ҳисор	55	53	58	53	68	65	65
Хоҷагии деҳқонии «Сайдалӣ», ш. Ваҳдат	32	-	56	-	-	62	58
Хоҷагии деҳқонии «К.Буриев», ш. Турсунзода	52	-	62	-	52	46	60
Хоҷагии деҳқонии «Ҳоҷӣ Неъмат», ш. Турсунзода	48	52	48	52	68	-	58
Хоҷагии деҳқонии «К.Қодир», н. Шаҳринав	46	-	54	47	44	42	58
Хоҷагии деҳқонии «Файзбахш», ш. Ҳисор	58	42	48	48	58	-	41
Хоҷагии деҳқонии «Искит», ш. Ҳисор	65	49	52	53	64	64	-
Хоҷагии деҳқонии «Сомониён», н. Рудақӣ	62	52	49	-	52	50	48
Кооперативи истеҳсолии «Ватан»-и ш. Ҳисор	54	56	40	61	59	-	58
Кооперативи истеҳсолии «Наврӯз», н. Шаҳринав	58	-	66	49	60	56	-
Хоҷагии чорводорӣ «Самар», ш. Ҳисор	63	56	63	65	62	59	-

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси маълумотҳои корхонаҳои кишоварзӣ

Аз ин лиҳоз дар пардохти музди меҳнат бояд тағйиротҳои назаррас ворид шаванд, ки онҳо бо чунин проблемаҳо алоқаманд мебошанд:

- а) тағйирдиҳии меъёрии пояи ташаккулёбии фонди музди меҳнат;
- б) беҳтар гардидани принциби ташаккулёбии фонди музди меҳнат дар зерсохторҳо ва хусусияти ҳавасмандгардонандаи он ба самаранокии истеҳсолот;
- в) мукамал гардонидани ташаккулёбии фонди пардохти музди меҳнати роҳбарият ва мутахассисон, коркард намудани принциби пардохти меҳнате, ки бо натиҷаҳои ниҳонии истеҳсолот ҳам дар соҳаҳо ва ҳам дар хоҷагидорӣ алоқаманд аст.

Аз се амали дар боло зикргардида аввалинаш қабули қарорхоро дар сатҳи давлатӣ талаб мекунад, зеро тибқи қонунгузори амалкунанда баҳисобгирии маблағҳои аз ҳисоби бюджет ва ё ба бучети давлатӣ пардохтшаванда (ичтимоӣ, нафақа, иттифоқи касба, суғуртаи тиббӣ ва ғ.) аз ҷониби давлат идора карда мешавад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ бо назардошти саҳми максималии коллективҳои меҳнатӣ дар мустақилияти ҳалли масъалаҳо оид ба ҳавасмандгардонии моддии коргарон дар қатори музди меҳнати асосӣ, илова намудани мукофотпулӣ, изофапулӣ ва дигар ҳавасмандагардонихо метавонад ба сатҳи даромади кормандон таъсири мусбат расонад. Имтиёзҳо ва пардохтҳои хусусияти иҷтимоидошта на танҳо ҳифзи иҷтимоии шахрвандонро таъмин мекунад, балки ба манфиатҳои моддии коргарон, устувор гардидани мавқеи кормандони тахассусноку ботаҷриба ва ташкили муносибатҳои мусоид дар байни кормандон мусоидат мекунад. Маълумотҳо оид ба музди меҳнат ва дигар иловапулиҳо дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 2.1.2 инъикос гардидааст.

Чи гунае ки аз ҷадвали 2.1.2 бармеояд ҳаёти музди меҳнат дар корхонаҳои кишоварзии ҷумҳурӣ аз намудҳо ва сарчашмаҳои гуногун иборат мебошад. Ҳамзамон ҳиссаи назаррасро дар ҳаҷми умумии музди меҳнат пардохтҳо аз рӯйи нархҳои шартномавӣ – 54,5%, пардохтҳо аз рӯйи меъёрҳои тарофавӣ – 14%, пардохтҳо аз рӯйи музди вазифавӣ – 15,4%, пардохтҳо дар шакли асли – 2,2%-ро ташкил дода, ҳиссаи аз ҳама камтарин ба пардохтҳо аз рӯйи мукофотҳо ба коргарон рост меояд, ки он 1%-ро ташкил медиҳанд.

Фонди музди меҳнат бо тағйирёбии ҳаҷми нишондиҳандаҳо тағйир ёфта, аз иҷро шудан ва ё барзиёд иҷро шудани барномаҳои истехсолӣ вобаста мебошад.

Татбиқи сарчашмаи ягонаи мукофотдиҳии кормандони корхона барои сари вақт ва босифат иҷро кардани корҳои кишоварзӣ имконияти баланд бардоштани нақши ҳавасмандкунандаи музди меҳнат ва

фаъолияти низоми ҳавасмандкуниро фароҳам меорад, ки дар навбати худ барои рушди минбаъдаи маҳсулнокии меҳнат ва коҳиш додани арзиши аслии маҳсулот мусоидат хоҳад кард.

Ҷадвали 2.1.2. – Ҳолати пардохти музди меҳнат дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Ҳисса дар ҳаҷми умумӣ (2021), бо %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Пардохтҳо аз рӯи меъёрҳои тарофавӣ	640249	2975503	839327	889558	1019594	29,4
Пардохтҳо аз рӯи нархҳои шартномавӣ	1959642	2042516	2054408	22005273	1890134	54,4
Пардохтҳо барои руҳсатӣ	39431	51267	38960	50473	66809	2
Мукофотҳо ба коргарон тибқи натиҷаҳои истеҳсоли	1185792	400965	91041	52431	30804	1
Пардохтҳо дар шакли асли	53031	66650	87335	98032	78576	2,2
Ҷамъи имтиёзҳои иҷтимоиву меҳнатӣ, ки ба кормандон пешниҳод гардидааст	112133	118264	242111	289516	314615	9
Кумаки моддӣ	45400	56100	60800	63112	67314	2
Ҷамагӣ	4035678	5711265	3413982	23448395	3467846	100

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси маълумот аз корхонаҳои кишоварзӣ

Воситаҳои фонди мукофотдиҳии моддӣ ба ҳавасмандкунии коргарон аз рӯи натиҷаҳои соли хоҷагидорӣ муайян карда мешаванд. Дар ҳар як хоҷагӣ шароити мушаххаси корҳои коллективӣ ва кормандони ҷудоғонаро ба назар гирифта, бояд низоми ҳавасмандкунии моддӣ созмон дода шавад ва он имконияти баланд бардоштани самаранокии ҳавасмандгардониро аз ҳисоби воситаҳои фонди музди меҳнати корхонаро фароҳам меорад.

Дар таҷрибаи чорӣ дар ҳайати фонди музди меҳнат ҳиссаи муайянеро пардохтҳо ба кормандон аз фонди ҳавасмандкунии моддӣ барои иҷрои корҳои гуногун ишғол менамояд. Натиҷаи чунин корҳо, одатан, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва ташаккули фонди ҳавасмандгардонии музди меҳнат мешавад, ки бояд барои истеҳсол намудани маҳсулот равона гардад. Дар назар дошта мешавад, ки тартиби бамиёномадаи чандинсолаи маблағгузориҳои фонди музди

меҳнат аз лиҳози иқтисодӣ асоснок гардидааст. Айни замон дар корхонаҳои кишоварзӣ мукофотдиҳӣ ба кормандон аз ҳисоби фонди моддии ҳавасмандкунӣ ба роҳ монда мешавад, ки аз он маълумотҳои ҷадвали 2.1.3 шаҳодат медиҳанд.

Ҷадвали 2.1.3. – Тақсимкунии фонди ҳавасмандкунии моддӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	Ҷамагӣ	Аз он ҷумла:			
		Кормандони маъмури	Коргарон	Коргарони техникӣ-муҳандисӣ	Коргарон дар асоси шартнома
Аз фонди ҳавасмандгардонии моддӣ пардохт карда шудааст	336740	123480	36560	59870	116830
Аз он ҷумла: Пардохтҳо барои сари вақт ва босифат иҷро гардидани корҳо	130719	42580	4819	6760	76560
Пардохтҳо барои сарфа намудани захираҳои моддӣ	113023	54760	17110	31593	9560
Пардохтҳо тибқи натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ дар як сол	30404	10760	9310	5494	4840
Кумакпулиҳои яккарата ва дигар намуди пардохтҳо	62594	15380	5321	16023	25870

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси маълумот аз корхонаҳои кишоварзӣ

Чи хеле ки аз маълумотҳои ҷадвали 2.1.3 бармеояд, ҳиссаи аз ҷама баландтаринро дар ҳайати фонди ҳавасмандгардонии моддӣ пардохтҳо ба кормандони маъмури ташкил медиҳад, ки маблағи он ба 123480 сомонӣ баробар буда, ҳиссаи аз ҷама камтарини пардохтҳои ҳавасмандгардонӣ бошад, ба коргарон рост омада, он 36560 сомонино ташкил медиҳад. Чунин ҳолат ба пастшавии ҳосилнокии меҳнат дар хоҷагиҳои кишоварзӣ оварда расонида, яке аз сабабҳои асосии вазъи бӯхронӣ дар баъзе аз соҳаҳои аграрӣ мегардад.

Амалӣ намудани ҳавасмандгардонии моддии кормандони корхонаҳои кишоварзӣ аз ҳисоби фонди музди меҳнат ва ҳавасмандгардонии моддӣ дар асоси меъёрҳои аз лиҳози иқтисодӣ асосноккардашудаи мукофотдиҳӣ аз воситаҳои фонди музди меҳнат ва

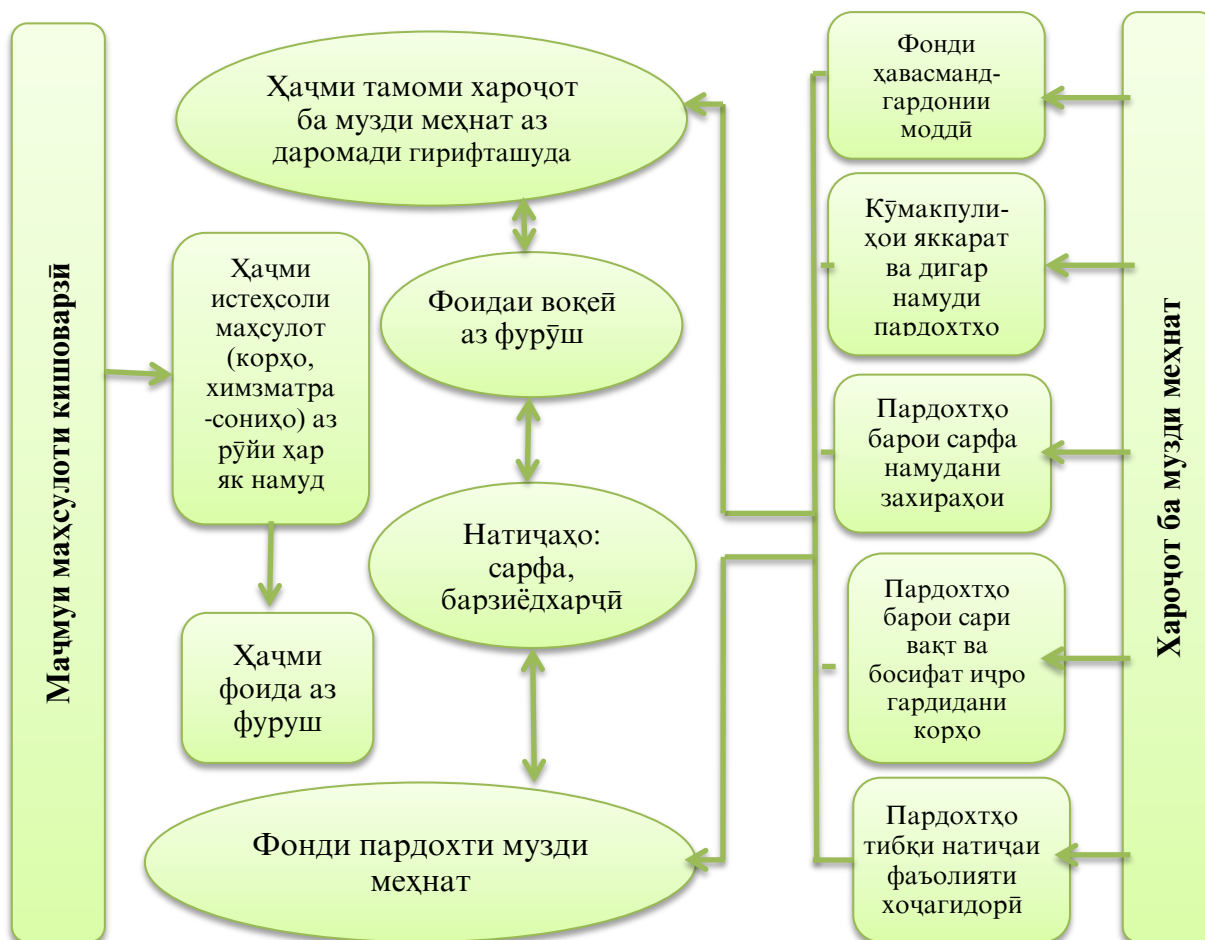
фонди ҳавасмандгардонии моддӣ, ки аз ҳисоби даромад ташкил дода мешавад, аҳаммияти калон дорад.

Аз ин бештар пурра гардидани баҳисобгирии идоракунӣ, ки бо пардохти музди меҳнат, эътимодноқӣ ва дурустии нишондиҳандаҳои арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ алоқаманд аст, вобаста мебошад.

Паст кардани арзиши аслии маҳсулот, ихтисор намудани хароҷоти мустақим, сарфа намудани захираҳо афзоиши даромад ва фоиданокии истеҳсолотро таъмин намуда ба афзоиш ёфтани фонди ҳавасмандкуниҳои моддӣ мусоидат мекунад.

Гузаштани тамоми зерсохторҳои корхонаҳои кишоварзӣ ба низоми мустақили идоракунӣ имконияти бучетикунонии фонди музди меҳнатро аз ҳисоби маҷмуи маҳсулот ва пардохт намудани мукофотпулиҳоро аз ҳисоби сарфакориҳо, ки дар самтҳои мушаххас амалӣ мегарданд, фароҳам меорад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки аслан фонди музди меҳнати кормандони корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз маҷмуи маҳсулоти истеҳсолшуда вобаста мебошад. Ҳамзамон дар асоси ҳисобкуниҳои меъёрӣ аз рӯйи ҳар як намуди маҳсулот, бузургии меъёрии музди меҳнат ва ҳиссаи он дар маҷмуи маҳсулот муайян мегардад. Дар охири соли ҳисоботӣ аз маҷмуи маҳсулоти воқеӣ фонди музди меҳнат барои соли оянда ҳисоб карда мешавад (расми 2.1.1).

Расми 1. – Амсилаи вобастагии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва ташаккули фонди музди меҳнат дар корхонаҳои кишоварзӣ

Сарчашма: муаллиф дар асоси омузиши адабиёт таҳия намудааст.

Дар таҷрибаи ҷорӣ корхонаҳои кишоварзӣ мукофотҳо барои натиҷаҳои асосии зерсоҳаҳои истеҳсоли пардохт карда мешаванд. Мукофотҳо аслан дар шакли асли (натруали) супорида шуда, қисми чудонашавандаи фонди музди меҳнат ҳисоб меёбанд. Дар доираи ин умумият мукофотпулӣ ва музди меҳнат тибқи функцияҳо, сарчашмаҳо, таъинот, бучетикунонӣ, баҳисобгирӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Пас, дар шароити муосири хоҷагидорӣ зарур аст, ки он ҳамчун яке аз шаклҳои тақсимкунии захираҳо эътироф карда шавад. Ин бо он маънидод мегардад, ки ҳарчанд қисми мукофотпулӣ аз ҳисоби даромад муайян карда шавад ҳам, сарчашмаи ниҳони онҳо баробар бо сарчашмаи асосии музди меҳнат – маҳсулоти истеҳсолшуда ба ҳисоб меравад. Мукофот одатан ба кормандони коллективҳои зерсоҳаҳои кишоварзӣ, вобаста ба

саҳми онҳо дар маҳсулоти ниҳой пардохт карда мешавад. Чунин тарзи кор ҳавасмандгардонии коллективи меҳнатиро баланд мебардорад.

Масалан, ба ҳайси мисол бучетикунонии фонди музди меҳнат ва пардохти мукофотпулиҳо аз рӯи натиҷаҳои ниҳоии истехсолотро дар мисоли ҶДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор дида мебароем (ҷадвали 2.1.4).

Ҷадвали 2.1.4. – Усули муайянкунии ҳаҷми фонди музди меҳнат ва ҳавасмандагардонӣ дар бригадаи №1 ҶДММ «Латиф Муродов» - и ш. Ҳисор, сомонӣ

Зироатҳо	Маҷмуи маҳсулот	Фонди музди меҳнат	Мукофотпулӣ (10 % аз фонди музди меҳнат)	Пешпардохтҳо дар давоми сол	Пардохти боқимонда
1	2	3	4	5	6 (3+4-5)
Гандум	48618	26740	2674	12450	16964
Пахта	69320	36740	3674	18560	21854
Картошка	37569	21790	2179	11480	12489
Сабзавот	31245	16560	1656	8760	9456
Полезиҳо	48147	32740	3274	15370	20644
Мевагиҳо	35238	22900	2290	8920	16270
Ангур	28830	18740	1874	10760	9854
Ҳамагӣ	298967	176210	17621	86300	107531

Сарчашма: маълумот аз муҳосиботи ҶДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор дастрас гардидааст.

Маълумотҳои ҷадвали 2.1.4 аз он шаҳодат медиҳад, ки маҷмуи маҳсулоти истехсолшуда дар бригадаи №1-и ҶДММ «Латиф Муродов» дар соли 2022 ба 298967 сомонӣ баробар мебошад. Маблағи музди меҳнати ҳисобшуда бошад, 176210 сомонино ташкил дода, аз ин маблағ 89915 сомонӣ дар давоми сол пешпардохт гардидааст. Маблағи мукофотпулӣ ба андозаи 10% аз музди меҳнат муқаррар гардида, дар маҷмуъ дар давоми сол он 17260 сомонино ташкил додааст. Бартари методикаи мавҷудаи ҳисобкунии фонди музди меҳнат ва мукофотпулиҳо аз он иборат аст, ки он ба таври хеле сода сурат мегирад ва на он қадар меҳнатталаб мебошад. Ин услуби ҳисобкунии андозаи фонди музди меҳнат ва мукофотпулиҳо дар хоҷагии кишоварзӣ аз камбудихо низ ороӣ нест, ки мо онҳоро чунин мешуморем:

а) зимни ҳисобкунии музди меҳнат ва мукофотпулӣ ҳосилнокии маҳсулот ба инобат гирифта намешавад;

б) имконияти муқоиса кардани ҳиссаи музди меҳнат дар ҳаҷми умумии хароҷот барои ҳосил аз 1 га мавҷуд нест;

в) ҳавасмандгардонӣ барои ҳамаи коргарон ва ҳамаи намуди маҳсулоти кишоварзӣ яхела ба роҳ монда мешавад.

Ба ақидаи мо барои баргараф намудани камбудихои дар боло зикршуда бояд методикаи муайянкунии ҳаҷми фонди музди меҳнат бо мукофотпулиҳо ба кормандон дар корхонаҳои кишоварзӣ мукамал гардонида шавад. Намунаи онро дар ҷадвали 2.1.5 пешниҳод менамоем. Зимни таҳияи ин методика зерсоҳаҳои кишоварзӣ бояд чунин нишондиҳандаҳоро аз рӯйи ҳар як намуди зироат ба инобат гиранд: майдони кишт (га); ҳосилнокӣ аз ҳар як га; ҳосили умумӣ (сентнер); афзоиши ҳосилнокӣ нисбат ба давраи гузашта (бо %); андозаи даромади банақшагирифташуда (сомонӣ); афзоиши даромади банақшагирифташуда (бо %); фонди музди меҳнат (сомонӣ); мукофотпулӣ (бо % ва маблағ); фонди умумии музди меҳнат (сомонӣ).

Ҷадвали 2.1.5. – Методикаи пешниҳодшавандаи муайянкунии андозаи фонди музди меҳнат дар корхонаи кишоварзӣ

Зироатҳо	Майдони кишт, га	Ҳосилнокӣ аз 1 га		Ҳосили умумӣ, сентнер	Даромади банақшагирифташуда аз фуруш, сомонӣ	Афзоиши даромади банақшагирифташуда, %	Маблағи музди меҳнат, сомонӣ	Мукофотпулӣ		Ҳамагӣ фонди музди меҳнат бо мукофотпулиҳо, сомонӣ
		Сентнер	Афзоиш нисбат ба соли					бо %	Маблағ, сомонӣ	
1	2	3	4	5	6	7	8	9 (4+7)	10 (8×9)	11 (8+10)
Гандум	126	25	10	3150	1408273	8	774550	18%	139419	913969
Пахта	20	31	20	620	310560	11	164597	31%	51025	215622
Картошка	10	100	30	1000	152790	7	88618	37%	32789	121407
Сабзавот	12	120	18	1440	183480	22	97244	40%	38898	136142
Полезихо	15	32	12	480	163740	12	111343	24%	26722	138065
Мевагиҳо	9	50	22	450	190690	10	123948	32%	39663	163611
Ангур	15	52	0	780	129560	20	84214	20%	16842	101054
Ҳамагӣ	207	40,2	-	7920	2539093	-	1444514	-	345356	1789870

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси маълумот аз муҳосиботи корхонаҳои кишоварзӣ

Аз маълумотҳои ҷадвали 2.1.5 дида мешавад, ки фонди умумии музди меҳнат (сутуни 11) аз маблағи музди меҳнати коргарон барои парвариши зироатҳо ва маблағи хавасмандгардонӣ (мукофотпулӣ) иборат аст. Маблағи умумии фонди музди меҳнат 1789870 сомониро ташкил медиҳад, ки аз ин 345356 сомонӣ маблағи мукофотпулӣ барои натиҷаҳои назаррасро ташкил медиҳад. Дар сутунҳои 4 ва 7 мувофиқан афзоиши ҳосилнокӣ аз як га нисбат ба соли гузашта ва афзоиши даромади банақшагирифташуда бо % муайян карда шудааст. Вобаста аз бузургии ҳамин афзоишҳо маблағи мукофотпулӣ ба коргарон низ муайян карда мешавад. Бартарияти ин методика дар инҳо зоҳир мегардад:

– маблағи фонди музди меҳнат пешакӣ дар асоси омилҳои гуногун (меҳнатталабии маҳсулот, арзиши аслии зироатҳо, нархи фурӯши маҳсулот ва ғ) муайян карда мешавад;

– маблағи мукофотпулиҳо ба афзоиши ҳосилнокии зироатҳо ва афзоиши даромад аз фурӯш вобаста гардонида мешавад;

– имконияти муқоисакунӣ ва таҳлили фонди музди меҳнат бо дигар нишондиҳандаҳои истеҳсолии корхона муҳайё мегардад.

– мукофотпулиҳо аз натиҷаҳои меҳнат вобаста буда, хавасмандии коргаронро барои боз ҳам беҳтар кардани натиҷаҳои фаъолияти истеҳсоли дар оянда баланд мебардорад.

Яке аз масъалаҳои асосии баҳисобгирии музди меҳнат ва хароҷоти меҳнат таснифи хароҷоти меҳнатӣ ва инъикоси онҳо аз рӯи объектҳои асосӣ тавассути истифодабарии ҳисобҳои муҳосибӣ мебошад. Дар ҳисобҳои муҳосибӣ иттилоот оид ба хароҷоти меҳнатӣ инъикос карда шуда, иттилооти лозимӣ ба истифодабарандагони маълумот пешниҳод карда мешавад.

Шарифов З.Р. қайд менамояд, ки баҳисобгирии меҳнат ва музди он бояд инҳоро таъмин кунад: сари вақт ва дуруст дар ҳуҷҷатҳо инъикоскунии хароҷоти меҳнати ҳақиқӣ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагӣ; дуруст инъикос кардани ҳаҷми иҷроиши корҳо, ё ин ки баромади

маҳсулот ва истифодабарии вақти корӣ; назорат аз болои дуруст истифодабарии меъёрҳои муқарраршуда ва нархгузорӣ, таъмини дуруст ҳисоб кардани музди меҳнат; назорат аз болои миқдори меҳнат, маблағҳои ҷудошуда ба ҳар як коргари хоҷагӣ бо мақсади аниқ ҳисоб кардани музди меҳнат ва пардохти он дар муҳлати муқарраршуда; назорат аз болои истифодабарии фонди музди меҳнати муқарраршуда ва шумораи коргарони хоҷагӣ аз рӯйи категорияи он; риоя намудани тартиби тақсим кардани музди меҳнат аз рӯйи ҳисобҳои муҳосибӣ, таъмини дуруст муайян кардани хароҷот дар объектҳои баҳисобгирӣ; васеъ истифода бурдани шаклҳои ташкили прогрессивии ҳисоби музди меҳнат»⁴⁶.

Дар Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва Нишондоди методӣ оид ба татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ, ки бо Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2011, № 41 тасдиқ шудааст, ҳисобҳои зерин барои баҳисобгирии хароҷоти музди меҳнат, уҳдадорихо оид ба пардохти музди меҳнат, андозҳо аз музди меҳнат ва дигар амалиёт бо коргарон муқаррар карда шудаанд:

- 10520 – Қарздорӣ дебиторӣ кормандон
- 10730 – Истеҳсолоти нотамо
- 10750 – Маҳсулоти кишоварзӣ аз дороиҳои биологӣ
- 11410 – Ҳайвонот (дороиҳои биологӣ истеъмолӣ)
- 11420 – Ҳайвонот (дороиҳои биологӣ маҳсуловар)
- 11430 – Растаниҳо (дороиҳои биологӣ истеъмолӣ)
- 11440 – Растаниҳои маҳсуловар
- 11450 – Дороиҳои биологӣ аз рӯйи хароҷоти воқеӣ баҳисобгирифташаванда
- 11460 – Дигар дороиҳои биологӣ
- 11510 – Бино ва иншоот
- 11520 – Тачдиди объектҳои сармоягузорӣ ба амволи ғайриманкул

---

⁴⁶ Шарифов З.Р., Саидов М.С., Кабилов Н.Ш., Маҳмадназаров З.М. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар соҳаи кишоварзӣ: китоби дарсӣ. Қ.1.-нашри 1, - Душанбе: ДАТ ба номи Ш. Шохтемур, 2013. С.157. (164 с)

- 11090 – Сохтмони нотаом
- 22210 – Музди меҳнати пардохтшаванда
- 22240 – Андози иҷтимоии пардохтшаванда
- 22220 – Андози нафақавии пардохтшаванда
- 22410 – Захираҳо барои пардохти рухсатии меҳнатӣ
- 55220 – Харочоти музди меҳнат
- 55230 – Харочоти хиссачудокуниҳо ба фондҳои иҷтимоӣ (кормандони бахши фурӯш)
- 55280 – Харочоти мукофотонӣ
- 55310 – Харочоти музди меҳнат
- 55311 – Харочоти хиссачудокуниҳо ба фондҳои иҷтимоӣ (кормандони маъмурият)

Намунаи ташкили баҳисобгирии музди меҳнат, маблағдориҳо аз музди меҳнат ва пардохти онро барои субъекти иқтисодии кишоварзӣ аз рӯйи ҳисобҳои муҳосибӣ дар ҷадвали 2.1.6 пешниҳод менамоем.

Дар ҷадвали 2.1.6 тартиби баҳисобгирии музди меҳнат вобаста ба он ки коргар дар кадом самт ва ё маркази масъулият кор мекунад, инчунин маблағдориҳо аз музди меҳнат ва пардохти он пешниҳод карда шудааст. Ба корхонаи кишоварзӣ тавсия дода мешавад, ки бо мақсади дуруст баҳисобгирии хароҷот ва муайянкунии арзиши аслии маҳсулот, қору хизматҳо барои баҳисобгирии хароҷоти музди меҳнат вобаста ба марказҳои масъулият ҳисобҳои мувофиқро интихоб намоянд, ки тартиби инъикоси онро мо дар ҷадвали 2.1.6 пешниҳод намудаем.

Тибқи методикаҳои тавсиягардида ташаккулёбии фонди музди меҳнат, баҳисобгирии он ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот дар низоми ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии муҳим аст.

Ҷадвали 2.1.6. – Инъикоси амалиётҳои хоҷагӣ оид ба ҳисобкунии ва пардохти музди меҳнат дар корхонаҳои кишоварзӣ

№	Мазмуни амалиёт ва навиштҳои муҳосибӣ	Маблағ, сомонӣ	
		Дт	Кт
1	<p>Ҳисоб кардани музди меҳнат барои иҷро кардани меъёри қору вобаста ба объектҳо:</p> <p><i>Дт 10730 «Истеҳсолоти нотаом»</i></p> <p><i>Дт 55310 «Хароҷоти музди меҳнат»</i></p> <p><i>Дт 55220 «Хароҷоти музди меҳнат»</i></p> <p><i>Кт 22210 «Музди меҳнати пардохтшаванда»</i></p>	50000 12000 10000	72000
2	Маблағдорӣ аз музди меҳнат бо мақсади андози нафақавӣ:		

	<i>Дт 22210 «Музди меҳнати пардохтшиаванда» Кт 22220 «Андози нафақавии пардохтшиаванда»</i>	720	720
3	Маблагдорӣ аз музди меҳнат барои андоз аз даромади шахсони воқеӣ: <i>Дт 22210 «Музди меҳнати пардохтшиаванда» Кт 22230 «Андоз аз даромади шахсони воқеӣ барои пардохт»</i>	8400	8400
4	Ҳисоб кардани андози ягонаи иҷтимоӣ аз фонди музди меҳнат: <i>Дт 55311 «Хароҷоти ҳиссаҷудоқуниҳо ба фондҳои иҷтимоӣ» Кт 22240 «Андози иҷтимоии пардохтшиаванда»</i>	14400	14400
6	Инъикос кардани пардохти музди меҳнат: <i>Дт 22210 «Музди меҳнати пардохтшиаванда» Кт 10110 «Воситаҳои пулӣ бо асъори миллӣ»</i>		

Сарчашма: муаллиф дар асоси муқаррароти «Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ» (Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2011, № 41) таҳия намудааст.

Дар ин ҳолат имконияти назорати фаъоли баҳисобгирии фонди музди меҳнат, объектҳои интиҳобшуда барои тақсими он, муайянкунии таркиби музди меҳнат, ҳосилнокии меҳнат аз рӯи зироатҳои алоҳида ва ғ. фароҳам меояд.

2.2. Ташкили баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истехсолӣ

Баланд бардоштани самаранокии истифодабарии захираҳо, оқилона ҷойгир кардани истехсолоти кишоварзӣ, беҳтар намудани таъминоти аҳоли бо озуқа, бо ашёи хом таъмин намудани саноати коркарди маҳсулоти соҳа, таъмини бозорҳо бо маҳсулоти кишоварзӣ ва озуқаворӣ, дастгирӣ ва ҳимоя намудани молистеҳсолкунандагони комплекси агросаноатӣ яке аз ҳадафҳои Сиёсати аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидаанд⁴⁷. Дар робита ба ин ҳар як корхонаи кишоварзиро зарур аст, ки бо мақсади амалӣ гаштани ин ҳадафи сиёсати аграрӣ ва пешбурди фаъолияти босубот миқдори муайяни масолах, тухмиҳо, доруҳои минералӣ, қисмҳои эҳтиётӣ ва дигар намуди ашёҳои меҳнатро дар ихтиёр дошта бошанд.

⁴⁷ Концепсияи сиёсати аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, № 658

Захираҳои молику истеҳсоли (бо иборати дигар ашёҳои моддӣ) дар раванди истеҳсолот, иҷрои қору хизматҳо тамоми давраҳои онро аз саргузарида, шаклашонро дигар мекунад ва дар ташаккули арзиши аслии саҳми бузургро соҳиб мешаванд. Онҳо яке аз унсурҳои муҳими хароҷот барои истеҳсоли маҳсулот ҳисоб меёбанд. Дар мавриде ки баландбардоштани самаранокии истеҳсолот аз сатҳи арзиши аслии вобаста мебошад, паст гардонидани бузургии хароҷот низ яке аз самтҳои асосии рушди самаранокии иқтисодии истеҳсолоти кишоварзӣ дониста мешавад. Сарфаи ашёҳои меҳнат манбаи муҳими кам кардани хароҷоти истеҳсол, афзоиш додани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва паст кардани арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ ҳисоб меёбад.

Дар адабиёти иқтисодӣ асосҳои назариявии истифодабарии самараноки захираҳои истеҳсоли ва муайян намудани роҳҳои сарфаи онҳо дар қорҳои як қатор олимони иқтисоддон дарҷ гардидаанд. Масалан, профессор И.А. Ламикин нивистааст, ки «воситаҳои меҳнат – тухмиҳо, маводҳои шинониданӣ, хӯроқа, доруҳои минералӣ, маҳсулоти нафтӣ, қисмҳои эҳтиётӣ, захираҳои кимиёвӣ, асбобу анҷомҳо ва ғ. дороиҳое мебошанд, ки ба гурӯҳи фондҳои гардони қорхона дохил карда мешаванд. Онҳо аз ҷумлаи воситаҳои истеҳсолие мебошанд, ки дар тамоми равандҳои истеҳсолот пурра истифода бурда мешаванд, аз ин рӯ дар ҳар як қараёни нави истеҳсолот онҳоро ба пуррагӣ иваз бояд намуд»⁴⁸.

В.Д. Новодворский нақши иқтисодии захираҳои истеҳсолиро тавсиф намуда, фарқияти онҳоро аз рӯи хусусияти фаъолиятшон дар раванди технологӣ-истеҳсоли нишон дода, сарфа намудани захираҳои моддиро амали зарурӣ шуморидааст. «Пурзӯр намудани қорҳо оид ба истифодабарии захираҳои ашёи хом, захираҳои моддӣ ва сӯзишворӣ,

---

⁴⁸ Ламыкин И.А. Учет затрат и калькуляция сельскохозяйственной продукции. -М.: Статистика, 1980. – С. 59.

харчи эҳтиёткоронаи онҳо, кам кардани талафот ҳадафи муҳимтарини хоҷагидорӣ муосир мебошад»⁴⁹.

Амалисозии ин гуфтаҳои муҳимми олимони имконият медиҳад, ки масъалаҳои истифодабарии оқилонаи захираҳои истеҳсоли дар шароити муосири истеҳсолоти кишоварзӣ бояд дуруст ҳал карда шавад. Сарфа кардани харчи маводҳои истеҳсоли, паст кардани арзиши асли, афзоиш додани ҳаҷми маҳсулот, шиддат бахшидан ба гардиши воситаҳои гардон на танҳо аз ҳисоби татбиқи амалҳои назоратӣ аз рӯйи воридшавии маводҳо, нигоҳдории онҳо дар анборҳо, истифодабарии онҳо дар истеҳсолот ба даст меояд, балки, ба механизмҳои иқтисодии самараноки ҳавасмандкунии истифодабарии тамоми намудҳои захираҳо низ вобаста мебошад.

Яке аз принципҳои асосии тақшили баҳисобгирии захираҳои молиро истеҳсоли дар корхонаҳои кишоварзӣ ин таснифи дурусти онҳо мебошад. Мо таснифи захираҳои молиро истеҳсолиро аз рӯйи ду аломати муҳим – аз рӯйи мазмуни иқтисодӣ ва хусусияти техникӣ зарур мешуморем, ки намунаи он дар расми 2.2.1 пешниҳод карда шудааст.

Бояд қайд кард, ки таснифи пешниҳодшудаи захираҳои молиро истеҳсоли барои ташкили баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлили онҳо нақши муҳим мебозад. Ҳангоми тартиб додани таснифоти иқтисодӣ ва алоқаи зичи он бо таснифоти техникӣ номгӯи мунтазами сарватҳои моддии дар истеҳсолот истеъмолшаванда бо нишон додани номгӯй, навъ, тамға ва ғ. тартиб дода мешавад.

Барои амалӣ намудани фаъолияти истеҳсоли хоҷагии кишоварзӣ бояд ҳаҷми зарурии захираҳои молиро дар ихтиёр дошта бошад. Натиҷаи истифодаи онҳо дар фаъолияти истеҳсоли маҳсулоти тайёр мегардад. Ба ибораи дигар, воситаҳои гардони аз намуди захираҳои истеҳсоли ба шакли маҳсулоти тайёр табдил меёбад, яъне аллақай ҳамчун маҳсули меҳнат шинохта мешаванд.

---

⁴⁹ Новодворский В.Д. Бухгалтерский учет производственных ресурсов (Вопросы теории и практики). - М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 99-100.

Расми 2.2.1. – Таснифи захираҳои молию моддӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст

Рушди истеҳсолоти кишоварзӣ дар манотиқи заминҳои қорами Тоҷикистон афзоиши ҳаҷми истеъмоли воситаҳои меҳнатро талаб мекунад. Ин ҳолат ба афзудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мусоидат менамояд. Истифодаи сарфакоронаи захираҳои истеҳсоли ба баланд гаштани самаранокии истеҳсолот ва ғоиданокии фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ оварда мерасонад.

Аз ин гуфтаҳо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истеҳсоли дар хочагии кишоварзӣ ҳамчун фишанги идоракунии бояд эътироф карда шавад, ки аҳаммияти бисёрдараҷа дорад ва он ба аҳаммиятнокии захираҳои моддӣ асоснок мегардад. Он дар шароити иқтисоди бозорӣ омили ҳамешаамалкунанда

мебошад, ки афзоиши самараноки истеҳсолоти кишоварзиро таъмин мекунад. Ин масъала наметавонад танҳо дар доираи зерсоҳаҳои истеҳсоли маҳдуд бошад, балки он ҳамчунин аҳаммияти умумихоҷагиро низ дорост. Имрӯзҳо бештари самтҳои паст кардани харчи ашё танҳо дар сатҳи байнисоҳавӣ аз ҳисоби истифодабарии сарфакоронаи намудҳои захираҳои истеҳсоли, ташкили истеҳсолоти интенсивӣ ва истифодабарии такрорӣ партовҳои истеҳсоли ва ғ. амалӣ карда мешавад.

Вазифаҳои асосии ташкили баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истеҳсоли, асосан дар пурра ва саривақт қабул намудан, бурдани назорати ҳаррӯза аз рӯи нигоҳдорӣ, дуруст ва сарфакорона истифода намудани онҳо инъикос мегардад. Ҳамзамон, меъёрҳои муқарраргардидаи сарфи захираҳои истеҳсолиро риоя намуда, дороиҳои моддии зиёдатӣ ва нодаркору дар ҷараёни истеҳсолот корношоамро муайян сохтан зарур мебошад.

Ғайр аз ин, бояд дар назар дошт, ки ашёҳои меҳнатро тариқи баҳодихҳои асоснок баҳогузори менамоянд. Он чизе ки дар хоҷагидорӣ кишоварзӣ барои лавозимоти истеҳсоли истифода мешавад, аз рӯи қоида тибқи арзиши аслии он барои корхона ба ҳисоб гирифта мешавад. Маҳсулот ва ашёҳое, ки аз дигар соҳаҳои истеҳсоли ворид мешаванд, ба хароҷот ё ба арзиши маҳсулоти истеҳсолшаванда (қору хизматҳо) аз рӯи арзиши воридшавиашон соқит карда мешаванд.

Бо ин мақсад ташкили баҳисобгирии идоракунии аз рӯи захираҳои истеҳсоли дар хоҷагии кишоварзӣ аҳаммияти муҳим дошта, имконияти назорати ҳаррӯзаро аз рӯи воридшавӣ ва истифодаи онҳо дар раванди истеҳсоли маҳсулотҳо фароҳам меорад.

Дар хоҷагии кишоварзӣ таносуби масолеҳ бо маҳсулоти истеҳсолшаванда алоқамандии зич дорад. Афзоиш додан ё камкунии хароҷоти чунин ашёҳо вобаста ба ҳаҷми истеҳсолот метавонад ба сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда таъсир расонад. Бинобар ин дар сохтори арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ таносуби чунин масрафҳо бояд нисбатан беҳтар карда шавад.

Дар ташкили баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истеҳсолии хоҷагиҳои кишоварзӣ назорат аз рӯи мавҷудият, ҳаракати дохилӣ ва баҳодиҳии захираҳои истеҳсолӣ нақши калон мебозад. Раванди баҳисобгирии захираҳои истеҳсолӣ дар хоҷагии кишоварзӣ аз марҳилаҳои зерин иборат аст: баҳисобгирии воридшавии захираҳои истеҳсолӣ аз берун; баҳисобгирии захираҳо дар анборҳо; баҳисобгирии идоракунии истифодабарии онҳо дар истеҳсолот; баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлили захираҳои молию истеҳсолӣ (расми 2.2.2).

Бояд қайд кард, ки бидуни ташкили босамари баҳисобгирии идоракунии захираҳои истеҳсолӣ ба сарфа намудани захираҳои моддӣ ноил гардидан аз имкон берун аст. Харҷкунии ашёҳо дар меъёри муайян ба афзоиши маҳсулоти иловагӣ, мусоидат мекунад. Мувофиқан рӯйдодҳои хоҷагӣ, ки дар соҳаи истеҳсолӣ ба миён меоянд, зимни баҳисобгирии идоракунии ашёҳои меҳнат ба таври механикӣ қайд карда мешаванд, ин ҳолат дар навбати худ назорат, ченкунӣ, бақайдгирӣ ва идоракунии харҷи сарфакоронаи дороиҳоро таъмин менамояд. Ҳамин тавр, баҳисобгирии идоракунии дуруст бароҳмондашудаи захираҳои молию истеҳсолӣ имкониятҳои ҳифз, назорат аз рӯи ҳаракат ва истифодаи дурусти онҳоро фароҳам меорад.

Дар корхонаҳои кишоварзӣ мисли дигар соҳаҳои истеҳсолӣ ашёҳои меҳнате, ки харида мешаванд, аз рӯи арзиши ҳақиқии воридшавӣ бо ҷамъи хароҷоти нақлиётӣ ва ҷобачокунӣ дар анборҳои корхона баҳогузори карда мешавад. Масолеҳ ва маҳсулоти дар ҳуди корхона истеҳсолшаванда сараввал аз рӯи арзиши меъёрӣ баҳогузори карда шуда, пас аз тартибдиҳии арзишмуайянкунии ҳақиқӣ он то ба арзиши ҳақиқӣ баробар карда мешавад. Истифодабарии усули меъёрии баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунӣ барои сарфакорона истифодабарии захираҳо, назорати хароҷот дар ҳар як марҳилаи коркарди маҳсулот, ошкор кардани майлқуниҳо ва сабабҳои онҳо, фароҳам омадани шароит барои назорати хароҷот ва арзиши асли мусоидат менамояд.

Расми 2.2.2. – Амсилаи равандии ташкили баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию-истеҳсолӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Минбаъд, бо мақсади муайян кардани вазъи воқеии молиявӣ, пеш аз тартибдиҳии ҳисоботи солона гузаронидани азнавбаҳодихиро зарур мешуморем. Ин ҷо мо ба корхонаҳои кишоварзӣ тавсия медиҳем, ки зимни баҳодихии ЗММ аз муқаррароти СББМ (IAS) 2 «Захираҳо», СБХМ (IFRS) 13 «Баҳогузории арзиши одилона» ва СББМ (IAS) 41 «Ҳоҷагии қишлоқ» истифода намоянд. Дар ин стандартҳо тавсия дода мешавад, ки захираҳои молию моддӣ аз рӯйи арзиши одилона баҳогузори карда шаванд.

СБХМ (IFRS) 13 «Баҳогузории арзиши одилона» арзиши одилонро дар санаи баҳогузори ҳамчун нархи имконпазири фурӯш барои интиқоли дороиҳо аз рӯйи шартҳои ҷорӣ дар бозорҳои муайян мекунад, ки дар он харидор ва фурӯшанда аз рӯйи ҳамин намуди дорой ба мувофиқа мерасанд⁵⁰.

Дар мавриди мавҷуд будани якчанд бозорҳои фурӯш ва гуногун будани шартҳои онҳо, СБХМ (IFRS) 13 ба корхонаҳо тавсия менамояд, ки бозори нисбатан фойданок барои баҳогузории дороиҳо интихоб карда шавад. Бозори нисбатан фойданок он бозоре ҳисоб меёбад, ки

⁵⁰ МСФО (IFRS)13 «Оценка справедливой стоимости» <https://www.audit-it.ru>. (санаи мурочиат 20.10.2020).

маблағи соф аз фурӯши имконпазир бо тарҳи хароҷоти фурӯш аз ҳама бозорҳои дигар дида баландтар мебошад⁵¹.

Гарчанде ки ин тарзи баҳодиҳии ЗММ дар стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ пешбинӣ гардидааст, мо ҷонибдори он ҳастем ки бо мақсадҳои баҳисобгирии идоракунии барои баҳодиҳии захираҳои молию моддӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ он низ истифода бурда шавад. Чунки, бо ин усул баҳои ҳақиқии захираҳои молию моддӣ муқаррар карда шуда, вазъи воқеии молиявии субъекти хоҷагидорӣ кишоварзӣ муайян мегардад ва ба истифодабарандагон ахбори дурусти санҷидашуда ва асоснок пешниҳод мегардад. Қабули қарорҳои манфиатнок дар асоси маълумоти воқеӣ ва асоснокшуда осон мегардад.

Дар адабиёти илмӣ барои баҳодиҳии захираҳои молию истеҳсоли баҳогузори аз рӯи нархҳои ҳисобиро низ тавсия додаанд⁵². Нархҳои ҳисоби метавонанд чунин муқаррар карда шаванд:

– нархҳои шартномавӣ бо ҷудо кардани майлқунӣ аз нархҳои ҳисобӣ;

– нархҳои ояндабинӣ - ҳисобӣ, ки ҳамчун арзиши миёнабаркашидашудаи маҳсулоти тайёршуда дар давраи муайян, ё ин ки ба сифати арзиши пешбинишудаи ҳосили чамбоваришуда, ки дар асоси нархҳои шартномавӣ бо илова намудани хароҷоти пешбинишудаи нақлиётӣ-тайёрқунӣ муқаррар карда шудаанд, ҳисоб карда мешавад.

Дар муҳосиботи корхона майлқунии арзиши асли аз нархҳои ҳисобӣ дар ҳисоби алоҳида қайд карда мешавад. Ҳангоми истифодабарии мавод майлқуниҳо аз нархҳои ҳисобӣ мутаносибан ба арзиши маводҳои барои истеҳсол, фурӯш, эҳтиёҷоти дигар баровардашуда, инчунин маҳсулоти дар охири давраи ҳисоботӣ боқимонда соқит карда мешавад.

Дар хоҷагиҳои кишоварзӣ яке аз хусусиятҳои хос ин аст, ки зиёда аз 20% маҷмуи маҳсулоте, ки дар хоҷагӣ истеҳсол мешавад, ба раванди

---

⁵¹ МСФО (IFRS)13 «Оценка справедливой стоимости» <https://www.accaglobal.com/cis/ru/> (санаи мурочиат 20.10.2020).

⁵² Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. Учебник / Под общей редакцией А.П. Михалкевича. – Миинск: БГЭУ, 2004, – с.197

такрористехсол дар шакли натуралӣ дохил мегарданд. Одатан, ба маҳсулоти истехсоли худӣ дар корхонаҳо инчунин тухмиҳо, хӯроки чорво, порухои минералӣ ва ғ. дохил мешаванд. Ба он намудҳои маҳсулоти аслиро низ ҳамроҳ намудан лозим аст, ки ҳамчун музди меҳнат ба коргарони корхонаҳои кишоварзӣ тақсим карда мешавад.

Тибқи ҳуҷҷатҳои меъёрии қорӣ баҳогузори маҳсулоти истехсолшуда, ки барои заруриятҳои хоҷагӣ сарф мешаванд, дар асоси арзиши воқеӣ баҳо дода мешаванд. Агар тухмиҳо ва хӯрокаи дар соли қорӣ истехсол карда шуда бошанд, пас онҳо аз рӯи арзиши меъёрӣ бо тасхеҳи минбаъдаи он дар калкулятсияи ҳисоботӣ то арзиши воқеӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки соҳаи кишоварзиро ҳамчун истехсолоти комплексӣ ҳисобидан мумкин аст, чунки дар як раванди истехсоли якчанд намуди маҳсулотҳо ба даст оварда мешавад. Масалан, дар соҳаи растанипарварии ғалладонагӣ истехсоли ғалла, пасмондаи ғалла ва коҳ, дар чорводорӣ истехсоли шир, гирифтани насл, пору; ва ғ. Хусусияти чунин истехсолот дар мушкилии баҳисобгирии харочот ва тақсими он байни маҳсулотҳои истехсолшуда зоҳир мегардад. Дар амалия якчанд усулҳои тақсимкунии харочоти маҷмӯӣ байни маҳсулотҳои истехсолшаванда ва ҳисобкунии арзиши асли истифода бурда мешавад, ба мисли усули коэффитсиентӣ, усули нархи бозории фурӯш, усули нишондиҳандаи асли (вазни қиёсӣ), усули камкунии харочот ба маблағи фурӯши маҳсулоти ғайриасосӣ ва ғ.,

Барои тасдиқи ин андеша аз фаъолияти хоҷагидории ҚДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор мисоли зеринро пешниҳод менамоем. Ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти ғалладона дар хоҷагии мазкур бо усули коэффитсиентӣ амалӣ карда мешавад. Бояд қайд кард, ки аз ғалладона як намуд маҳсулоти асосӣ – гандум ва ду намуд маҳсулоти ғайриасосӣ – пасмондаи ғалла ва коҳ ҳосил мешавад. Харочоти парвариш ва ғунучини зироати ғалла, аз он ҷумла харочоти тозакунии ва хушккунии ғалла дар хирмангоҳ 2 600 000 сомониро ташкил додааст.

Маблағи хароҷот барои парвариши гандуми тирамоҳӣ аз рӯйи ҳисоби 10730/1 «Растанипарварӣ» ҳисоби таҳлилии 10730/11 «Парвариши гандуми тирамоҳӣ» ба ҳисоб гирифта мешавад.

Усули коэффисентиро истифода бурда арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулот муайян карда шудааст. Мувофиқи хусусиятҳои техникую биологӣ таносуби маҳсулоти ғалладона дар хоҷагии кишоварзии мазкур, чунин қабул шудааст:

$$1 \text{ сентнер ғалла} = 1,0$$

$$1 \text{ сентнер пасмондаи ғалла} = 0,6$$

$$1 \text{ сентнер коҳ} = 0,08.$$

Тибқи ин таносуб миқдори маҳсулоти шартӣ чунин муқаррар гардидааст:

$$\text{Ғалла: } 30000 \text{ сентнер} \times 1,0 = 30000 \text{ сентнер}$$

$$\text{Пасмонда: } 5000 \text{ сентнер} \times 0,6 = 3000 \text{ сентнер}$$

$$\text{Коҳ: } 18000 \text{ сентнер} \times 0,08 = 1440 \text{ сентнер}$$

$$\text{Ҳамагӣ маҳсулоти шартӣ: } 34440 \text{ сентнер.}$$

Арзиши аслии 1 сентнер маҳсулоти шартӣ баробар мешавад:

$$2\,600\,000 \text{ сомонӣ} \div 34440 \text{ сентнер} = 75,5 \text{ сомонӣ.}$$

Арзиши аслии ҳақиқии 1 сентнер ғалла, пасмондаҳо ва коҳ чунин ҳисоб шудааст:

$$\text{– арзиши аслии 1 сентнер ғалла: } 75,5 \times 1,0 = 75,5 \text{ сомонӣ;}$$

$$\text{– арзиши аслии тамоми ғалладона: } 30000 \text{ сентнер} \times 75,5 = 2\,265\,000 \text{ сомонӣ;}$$

$$\text{– арзиши аслии 1 сентнер пасмондаи ғалладона: } 75,5 \times 0,6 = 45,3 \text{ сомонӣ ;}$$

$$\text{– арзиши тамоми пасмондаҳо: } 5000 \text{ сентнер} \times 45,3 = 226\,500 \text{ сомонӣ;}$$

$$\text{– арзиши аслии 1 сентнер коҳ: } 75,5 \times 0,08 = 6,04;$$

$$\text{– арзиши аслии тамоми коҳ: } 18000 \text{ сентнер} \times 6,04 = 108\,500 \text{ сомонӣ;}$$

$$\text{Ҷамъи хароҷот: } 2\,265\,000 + 226\,500 + 108\,500 = 2\,600\,000.$$

Ҳар як усулҳои дар боло номбаршуда, дорои бартарӣ ва камбудихо мебошанд. Масалан, бартарии усули коэффитсиентӣ дар воқеъ ва пурра тақсимшавии хароҷот байни ҳамаи намуди маҳсулот зоҳир мегардад. Яъне, хароҷоти маҷмӯӣ ба арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулоти истехсолшуда новобаста аз арзишашон соқит карда мешаванд. Камбудии усул дар он аст, ки он нархи фурӯши маҳсулотро ба инобат намегирад. Чунки маҳсулоти ғайриасосӣ, масалан коҳ метавонад дар бозор арзиши ночиз дошта бошад. Дар сурати ба арзиши он соқит кардани маблағи хароҷоти маҷмӯӣ нархи он метавонад баланд гашта, минбаъд ба арзиши аслии маҳсулоти соҳаи чорводорӣ ва ё натиҷаҳои молиявӣ аз фурӯши ин намуди маҳсулот таъсири манфӣ расонад.

Бинобар ин дар хоҷагии кишоварзии Латиф Муродов тавсия дода шуд, ки аз усули тақсимкунӣ аз рӯи нархҳои бозорӣ ё ин ки аз усули камкунии хароҷот ба маблағи фурӯши маҳсулоти ғайриасосӣ барои тақсимкунии хароҷоти маҷмӯӣ ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот истифода бурда шавад.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар самти назорати ашёҳои моддӣ ин нигоҳдории онҳо дар корхона ва назорат аз рӯи истифодабариашон мебошад. Бо ин мақсад дар корхонаҳои кишоварзӣ анборҳо, шипангҳо, анборхонаҳо ва дигар мавзӯҳои нигоҳдории маҳсулоти кишоварзӣ бунёд карда мешавад. Муҳофизати ашёҳои моддӣ ба ихтиёри шахсони масъул – мудирони анборҳо, гаражҳо, сардорони коргоҳҳо ва дигарҳо вогузор шуда, қоидаҳои нигоҳубин ва муҳофизати ашёҳои қимматнок барои онҳо муқаррар карда мешаванд.

Барои баҳисобгирӣ ва муҳофизати ашёҳои моддӣ дар анборҳои корхонаҳои кишоварзӣ китоби баҳисобгирии ашёҳои моддӣ, ё ин ки варақчаи баҳисобгирии ашёҳо истифода бурда мешавад.

Намунаи китоби баҳисобгирии ашёҳои моддиро дар ҷадвали 2.2.1. пешниҳод менамоем.

Чадвали 2.2.1 – Китоби баҳисобгирии анбории маводҳо барои хочагии кишоварзӣ

Номгӯи мавод: <i>Кунҷола</i>						
Воҳиди ченак: <i>кг, Нарх</i>						
Сана	Хуччат		Аз ки ворид шуд ва ё ба кӣ супорида шуд	Миқдор (вазн). <i>кг.</i>		
	Номгӯй	№		Воридшавӣ	Харочот	Бақия
01.02.2023						7400
02.02.2023	Борхати молию нақлиётӣ (БМН)	0043	Аз заводи раванкашии ш. Душанбе	4200		11600
03.02.2023	Талабнома-борхат	56	Ба фермаи №1		4000	7600
04.02.2023	Талабнома-борхат	57	Ба фермаи №2		3000	4600
06.02.2023	Талабнома-борхат	58	Ба Бобоев Ш.		200	4400

Сарчашма: Муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Китоби баҳисобгирии анбории маводҳо дар аввали сол кушода мешавад, ҳамаи саҳифаҳои он рақамгузорӣ шуда, бо имзои сармуҳосиб ва муҳри корхона тасдиқ карда мешавад.

Самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунии ашёҳои моддӣ дар сари вақт инъикос намудани воридшавӣ, харочот, нигоҳдорӣ ва оқилона истифода намудани онҳо дарҷ мегардад. Воридшавии захираҳои молию масолахӣ тариқи хуччатҳои мувофиқ амалӣ карда мешавад. Вазифаи баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию масолахӣ дар таъмини дуруст ва саривақтии назорати воридшавӣ, нигоҳдорӣ ва истифодаи онҳо бо мақсади гирифтани нишондиҳандаҳои иқтисодии асосноккардашудаи арзиши аслии маҳсулот мебошад.

Дар намгӯи масолахҳои истеҳсолоти худии корхонаҳои кишоварзӣ харочот барои хӯроки чорво мавқеи асосиро ишғол менамояд. Хӯроки чорво барои рушди соҳаҳои чорвопарварӣ дар хочагии кишоварзӣ нақши калонро мебозад. Заминаи асосии таъмини дурусти чорво бо хӯрокаи ин муайян намудани вазни аниқи онҳо ҳангоми вориднамоӣ, инчунин бамеъёрдарории харочоти онҳо ба ҳар сари чорво ва парранда мебошад. Барои дуруст муайян намудани миқдори хӯрокаи ва назорат аз рӯйи харочоти онҳо, корҳои хӯрокатайёркуниро, аввалан, бояд ҳангоми ғундоштани онҳо гузаронидан лозим аст. Ҳангоми ғунучини ҳосили

зиرواتҳои хӯроки чорво назорат аз рӯи сифати корҳои ғунучин, беталафғунодорӣ ва назоратро дар маконҳои нигоҳдории онҳо пурзӯр намудан лозим аст.

Ҳангоми пешакӣ чен кардани хӯрокаҳо бояд аз тарафи менечери соҳаи хӯроки чорво варақаҳо тартиб дода шуда, ба шуъбаи муҳосибот ирсол карда шаванд. Дар мавриди такроран чен кардани хӯрока ҳаҷми ғарамҳо, чоҳи силос ва вазни хӯрокаҳо муайян карда шуда, сифати онҳо баҳогузори ва аз рӯи шаклҳои тасдиқгардида дар ду нусха санад омода карда мешавад. Як нусхаи он ба мутассадӣ, нусхаи дигар ба муҳосибот барои воридкунӣ супурда мешавад. Маълумот оид ба хӯрокаҳо ба китобе, ки дар шуъбаи муҳосибот мавҷуд аст, дар асоси натиҷаҳои маротибаи дуум ченкардашуда ворид карда мешавад. Иҷрои ин амалҳо сатҳи назорат аз рӯи тайёркунӣ, истифодабарӣ ва нигоҳубини масолеҳи соҳаи кишоварзиро баланд мебардорад.

Зимни меъёргирӣ хароҷоти хӯрокаи чорвои истеҳсоли худӣ меъёри ҳар як намуди хӯрока, бо назардошти таъсири онҳо ба маҳсулоти чорводорӣ – гӯшт, шир, рағаннокӣ ва ғайра муайян карда мешавад. Меъёри ҳақиқии хароҷоти хӯрока ҳамон вақт дуруст арзёбӣ мегардад, ки вобаста ба ҳар як намуди маҳсулоти истеҳсолшаванда, на танҳо талабот ба бузургии аслии онҳо, балки нишондиҳандаҳои ғизонокии онҳо низ ба инобат гирифта мешаванд. Норасоии ягон намуди маводҳои ғизонок ба маҳсулнокии чорво метавонад таъсир расонад, хароҷоти корхонаро зиёд кунад, ки дар натиҷа он ба арзиши аслии маҳсулоти чорводорӣ низ таъсири манфӣ мерасонад.

Бо мақсади таъмини назорати чорӣ аз рӯи ҳолати захираҳои молию масолеҳӣ ва истифодабарии онҳо дар хоҷагиҳои кишоварзӣ тавсия карда мешавад, ки мунтазам шахсони масъул ҳисоботи дохилӣ тайёр намуда ба менечери роҳбарикунанда дар охири ҳар моҳ пешниҳод намоянд. Ҳисобот танҳо он маводҳоеро дар бар мегирад, ки дар давоми давраи ҳисоботӣ нисбати онҳо воридшавӣ ва ё хоричшавӣ амалӣ карда шуда бошад. Дар ҳисобот маълумот метавонад ҳам бо ченаки асли ва ҳам бо

ченaки пулӣ нишон дода шаванд ва барои ҳар як амалиёти воридшавӣ ва харочотшавии маводҳо ҳуҷҷати тасдиқкунанда замима гардад. Намунаи ҳисоботи дохилӣ оид ба ҳаракати ашёҳои моддиро барои субъекти хоҷагидории кишоварзӣ дар ҷадвали 2.2.2 пешниҳод менамоем. Ҳисоботи мазкур ба мо имкон медиҳад, ки маълумоти зарурӣ оид ба вазъи воқеии ҳар як намуди захираҳои масолеҳиро дар аввал ва охири моҳ, аз кадом сарчашмаҳо ворид шудан, ба кадом мақсадҳо харочот гаштани онҳоро, ҳам бо ченаки аслӣ ва ҳам бо ченаки пулӣ дастрас намоем.

Ташаккули иттилоот оид ба захираҳои молию истехсолӣ ва банизомдарории он дар ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлили субъектҳои кишоварзӣ яке аз масъалаҳои мубрами баҳисобгирии идоракунии ҳисоб меёбад. Истифодабарии ҳисобҳои муҳосибӣ ва қайди амалиётҳо оид ба воридшавӣ, ҳаракати дохилӣ ва хоричшавии ашёҳои моддӣ асоси пешбурди баҳисобгирии муҳосибии ин объекти фаъолияти корхона мебошад.

Ҷадвали 2.2.2. – Ҳисобот оид ба ҳолати захираҳои истехсолӣ барои моҳи март соли 2022 дар анбори нигоҳдории доруҳои минералии ҶДММ «Латиф Муродов»-и ш. Ҳисор

	Аз кучо ворид шуд ва ё ба кучо сарф шуд				Номгуи ашё ва маводҳо				Ҷамагӣ	Бақия	
					Селитраи аммиак		Намаки калий				ва ғ.
					Микдор, кг	Маблаг	Микдор, кг	Маблаг			
<i>1</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9(5+7)</i>	<i>10</i>	
2	Нархи ҳисобии воҳид, сомонӣ	-	-	1	5,48	1	5,70	-	-	-	
3	Бақия дар аввали моҳ, кг	-	-	110	602,8	2100	11970	-	12572,8	12572,8	
4	Рамзи баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилий	Дт	Кт	-	-	-	-	-	-	-	
5	Аз ки ворид шуд: аз таъминкунанда	10720	22010	3000	16440	-	-	-	16440	-	
6	Ҷамагӣ			3000	16440	-	-	-	16440	29012,8	
7	Рамзи баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилий	Дт	Кт	-	-	-	-	-	-	-	

8	Сарф шуда (ба кучо): ба бригадаи №1	107311	10720	550	3014	-	-	-	3014	-
9	ба бригадаи №2	107312	10720	1100	6028	970	5529	-	11557	-
10	Ҳамагӣ (С.8+С.9)	-	-	1650	9042	970	5529	-	14571	-
11	Бақия дар охири моҳ (С.3+С.6-С.10)	-	-	1460	8000,8	1130	6441	-	-	14441,8

Имзои шахси масъули амёҳои моддӣ _____.

Ҳисоботро бо _____ адад ҳуҷҷатҳои воридшавӣ ва _____ адад хориҷшавии маводҳо муҳосиб қабул намуд.

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт таҳия намудааст.

Зимни баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилии захираҳои молию моддӣ корхонаҳои кишоварзӣ аз «Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва Нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ (Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2011, № 41) истифода мебаранд.

Мо аз ин ҳуҷҷати меъёрӣ номгӯи ҳисобҳоеро, ки барои баҳисобгирии таркибии воридшавӣ, истифодабарии дохилӣ ва хориҷшавии захираҳои молию масолахӣ метавонанд истифода шаванд, чундо менамоем:

10540 – Андозҳои подошшаванда (чуброншаванда)

10700 – Захираҳои молию моддӣ

10710 – Молҳо

10720 – Ашёи хом ва маводҳо

10730 – Истеҳсолоти нотаҷом

10740 – Маҳсулоти тайёр

10750 – Маҳсулоти кишоварзӣ аз дорҳои биологӣ

10760 – Сӯзишворӣ

10770 – Қисмҳои эҳтиётӣ

10780 – Лавозимот ва асбобу анҷом

10790 – Дигар захираҳо

55100 – Хароҷот аз рӯи истеҳсоли дорҳои биологӣ

Баҳисобгирии таҳлилии захираҳои молию истеҳсоли дар доираи ҳисобҳои зикршуда бо кушодани рамзҳои иловагӣ аз рӯи намуд, номгӯӣ, навъ, андоза, тамға ва дигар хусусиятҳо пеш бурда мешавад.

Масалан, ба ҳисоби таркибии 10720 «Ашѐи хом ва мавод» мо кушодани чунин ҳисобҳои иловагӣ ва таҳлиро тавсия менамоем (Ҷадвали 2.2.3).

Ҷадвали 2.2.3. – Кушодани ҳисобҳои таҳлилӣ ба ҳисоби таркибии 10720 «Ашѐи хом ва мавод» барои хочагии кишоварзӣ

Ҳисоби таркибӣ	Ҳисоби таркибии дараҷаи 1	Ҳисоби таҳлилии дараҷаи 1	Ҳисоби таҳлилии дараҷаи 2
10720 Ашѐи хом ва мавод	107201 Тухмиҳо ва маводи шинониданӣ	1072011 Тухмиҳои ғалладона	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072012 Тухмиҳои полезӣ	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072013 Тухмиҳои сабзавот	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072014 Маводи шинониданӣ (ниҳол)	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107202 Маҳсулоти нимтайёр ва маснуоти пуррақунанда	1072021 Меваи кишта (меваи резакардашуда)	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107203 Нуриҳои минералӣ	1072031 Селитраи аммиак	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072032 Намаки калий	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072033 Карбамид	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072034 Суперфосфат	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107204 Хӯроки чорво	1072041 Юнучкаи хушк	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072042 Силоси юнучка	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072043 Комбикорм (хӯроки омехта)	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072045 Пасмондаҳои ғалладона	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107205 Зарфҳо, халтаҳо ва маводи банду баст	1072051 Зарфҳои чубин	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072052 Зарфҳои пластмасӣ	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072053 Халтаҳо	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072054 Маводи банду баст	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107206 Масолеҳи сохтмонӣ	1072061 Чубу тахта	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072062 Арматура	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072063 Семент	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072064 Рангҳо	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072065 Маводи ороишӣ	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107207 Воситаҳои хочагӣ ва асбобу анҷом	1072071 Либосҳои корӣ ва махсус	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072072 Асбобу ускуна	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072073 Белу каландҳо	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072074 Маводҳои барқӣ	Аз рӯйи ҳар як намуд
	107208 Сӯзишворӣ	1072081 Солярка	Аз рӯйи ҳар як намуд
		1072082 Бензин	Аз рӯйи ҳар як намуд
1072083 Равғани мошинҳо		Аз рӯйи ҳар як намуд	
107209 Воситаҳои муҳофизати растанӣ ва ҳайвонот	1072081 Заҳрхимикатҳо	Аз рӯйи ҳар як намуд	
	1072082 Биовитаминҳо барои растанӣ	Аз рӯйи ҳар як намуд	
	1072083 Доруҳои ҳайвонот	Аз рӯйи ҳар як намуд	

Сарчашма: муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт ва таҷрибаи корхонаҳои кишоварзӣ таҳия намудааст.

Истифодабарии ин равиши кор, яъне кушодани ҳисобҳои таҳлилий барои ҳар як ҳисоби таркибӣ имкониятҳоро баҳри бунёди иттилооти чузъигардонидашуда оид ба вазъи истифодабарии ҳар як намуди захираҳои молию масолеҳӣ, аз кадом сарчашмаҳо воридшавӣ ва ба кадом мақсадҳо харҷшавии онҳоро фароҳам оварда, раванди қабули қарорҳои идоракуниро осон мегардонад.

Хуллас, дар низоми баҳисобгирии муҳосибии захираҳои молию масолеҳии корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон камбудҳои зиёд ба назар мерасанд. Аз норасогии низомномаю дастурамалҳои соҳавӣ сар карда то ба норасогии мутахассисони ботаҷрибаи дорои донишҳои замонавӣ ва истифода нашудани донишҳои муосири илман асосноккардашуда дар амалияи корхонаҳои кишоварзӣ аз ҷумлаи онҳост. Муҳосибони фаъолияткунанда бештар аз тарзу усулҳои дар замони иқтисодиёти нақшавӣ амалкунанда зимни баҳисобгирӣ, баҳодиҳии захираҳо ва ҷамъбасти маълумотҳо то ҳол истифода мебаранд, ки он ба талаботи иқтисодиёти имрӯзаи дар асоси қонуниятҳои бозор фаъолияткунанда ҷавобгӯ нест. Рушди фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаи кишоварзӣ аз ҳолати бароҳмондашудаи низоми баҳисобгирии идоракуни вобастагии қавӣ дорад. Аз ин рӯ муҳосибони корхонаҳои кишоварзиро зарур аст, ки аз донишҳои замонавӣ дар самти ташкили баҳисобгирии идоракуни истифода намоянд, усулҳои муосири баҳисобгирии захираҳои молию моддӣ, баҳодиҳии захираҳои моддию молӣ, ҷамъбаст ва инъикоси маълумотҳои баҳисобгириро тибқи тавсия ва қарорҳои илмӣ аз ҷониби олимони ва мутахассисон амалигашта мавриди истифода қарор диҳанд.

Дар робита ба ин тамоюли рушди баҳисобгирии идоракунии захираҳои истехсолӣ ва молӣ дар равандҳои технологияи истехсолоти хоҷагиҳои кишоварзӣ дар маркази диққати қароркунандагон илмӣ қарор гирифтааст. Ин бо он маънидод карда мешавад, ки пеш аз ҳама ин самти баҳисобгирии идоракуни душвор ва меҳнатталаб буда, баъдан ашёҳои меҳнат назорати доимӣ ва устуворро талаб менамоянд.

Яке аз хусусиятҳои баҳисобгирии идоракунии хароҷоти ашёҳои меҳнат дар хоҷагиҳои кишоварзӣ дар он зоҳир мегардад, ки дороиҳои моддӣ қисми ҷудонашавандаи равандҳои истеҳсоли – технологӣ мебошанд ва аз анборҳои махсусгардонидашуда тариқи шахсонӣ мутасаддӣ ё менечерони зерсоҳаҳо ба ҷойҳои истифодашавиашон бароварда мешаванд. Ин ҳолат хусусан дар давраи кишти зироатҳои кишоварзӣ ва ҷамъоварии ҳосил бараъло ба назар мерасад. Барои ҳифзи захираҳои молиро масолеҳӣ дар чунин ҳолатҳо таъмини назорати мунтазам ва қатъӣ талаб карда мешавад.

2.3. Методикаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот оид ба истифодабарии воситаҳои асосӣ

Барои таъмини фаъолияти хуби хоҷагидорӣ корхонаҳои кишоварзӣ воситаҳои асосӣ дар шакли асли ва ё бо баҳогузори пулӣ ҷудо карда мешаванд, ки барои ба даст овардани он воситаҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ заруранд. Дар хоҷагидорӣ кишоварзӣ вобаста ба ҳаҷми умумии корҳои иҷрошаванда, бо дарназардошти шаклҳои муносири ташкил ва идоракунии истеҳсолот, истифодаи самараноки олотҳои меҳнат, миқдори воситаҳои асосии зарурӣ муайян карда мешаванд.

Хусусияти хоси воситаҳои асосӣ дар он аст, ки онҳо якҷанд маротиба ва муддати тулонӣ дар фаъолияти корхонаҳо истифода бурда мешаванд. Онҳо ба соҳаҳои истеҳсолот дохил шуда, то пурра фарсуда шуданашон ба истеҳсолот ва раванди идоракунии хизмат мерасонанд. Воситаҳои асосӣ шакли аввалини худ ва таъиноташонро ба ҳайси олотҳои меҳнат нигоҳ дошта, дар муддати якҷанд равандҳои такроршавандаи истеҳсоли маҳсулот (корҳо, хизматҳо) аз лиҳози физикӣ фарсуда мешаванд ва арзиши худро ба маҳсулоти истеҳсолшаванда қисм ба қисм мегузaronанд. Ҳамзамон, марбут ба воситаҳои асосӣ дигар зухурот ҳам ба вуқӯъ меояд: бо рушди технологӣ усулҳои кор тағйир

ёфта, мошину таҷҳизот ва дигар воситаҳои асосӣ низ такмил дода мешаванд, ки бо харчи камтарин истеҳсоли маҳсулот ва баланд бардоштани сифати маҳсулот (корҳо, хизматҳо) имконпазир мегардад.

Воситаҳои асосӣ барои таъминоти корхона бо ашёҳои зарурӣ, ташкили истеҳсолот, фурӯш ва таъмини раванди идоракунии нақши асосиро мебозанд. Истифодабарии самаранок, муҳофизат ва идоракунии воситаҳои асосӣ вазифаи менҷерони соҳаи кишоварзӣ мебошад. Барои таъмини иҷроиши вазифаҳои зикршуда ташкили баҳисобгирӣ ва назорат аз рӯйи истифодабарии воситаҳои асосӣ амали бисёр муҳим аст. Бо ин мақсад дар доираи рисолаи диссертатсионӣ аз маълумотҳои ҶДММ “Латиф Муродов”-и шаҳри Ҳисор истифода намуда, барои беҳгардони раванди истифодабарӣ ва самаранокии объектҳои воситаҳои асосӣ коркардҳои методӣ ва тавсияҳои амалӣ пешниҳод карда мешавад.

Кооперативи истеҳсолии ба номи «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10-маи соли 2005, таҳти рақами 169 ҳамчун хоҷагии тухмипарварӣ аз рӯйи истеҳсоли тухмии ғалладонагӣ фаъолият менамояд. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2-маи соли 2007, таҳти № 245 он ба корхонаи фарбеҳкунии чорво аз рӯйи парвариши чорво табдил дода шуд. Соли 2021 шакли ташкилию ҳукукии корхонаи мазкур тағйир дода шуда, ба ҶДММ “Латиф Муродов” табдил дода шуд.

Ҳайати воситаҳои асосии ҶДММ “Латиф Муродов”-ро омӯхта дар чадвали 2.3.1 намудҳои воситаҳои асосӣ муайян карда шуда онҳоро ба ду гурӯҳи калон ҷудо намудем: 1) воситаҳои асосии истеҳсолии намуди асосии фаъолият; 2) воситаҳои асосии дигар соҳаҳо.

Аз чадвали 2.3.1 маълум мегардад, ки маблағи воситаҳои асосии намуди фаъолияти асосӣ нисбат ба соли аввали базисӣ дар муддати 5 сол ба андозаи 24,0 банди фоизӣ (б.ф) афзоиш ёфтааст, аз он ҷумла маблағи биноҳо 2,0 б.ф., иншоот 85,2 б.ф., каналҳои обёрӣ ва захбурҳо 5,87 маротиба, мошинҳо ва таҷҳизот 2,7 б.ф., дастгоҳ ва инвентарҳои хоҷагӣ 26,6 б.ф., ҳайвоноти маҳсулдеҳ 26,3 б.ф. афзоиш ёфтаанд. Маблағи

воситаҳои нақлиётӣ 4,4 банди фоизӣ, дигар мошину таҷҳизот бошад 58,8 банди фоизӣ кам шуда мувофиқан 95,6 ва 41,2 фоизи соли 2018-ро ташкил додаанд.

Маблағи воситаҳои асосии дигар соҳаҳо низ ба 19,1 б.ф. зиёд шудааст, аз он ҷумла афзоиши маблағи воситаҳои асосии истеҳсолоти саноатӣ 34,8 б.ф. ва зиёдшавии воситаҳои асосии ғайриистеҳсолӣ бошад 1.9 б.ф.-ро ташкил додаанд.

Айни замон ин воситаҳои асосӣ қисман ба зерсоҳаҳо, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва корхонаву хоҷагиҳои хурди дигар ба ичора дода шудаанд. Ин объектҳои ба ичора додасуда бештар хусусияти хизматрасонӣ ва ё ёрирасон доранд. Муайянсозии объектҳои инвентарӣ яке аз проблемаҳои асосӣ мебошад, ки ташкили баҳисобгирии идоракунии ва соқитгардонии фарсудаҷавии воситаҳои асосӣ дар асоси он ба роҳ монда мешавад. Бинобар ин, муҳим аст, ки объектҳои инвентарии воситаҳои асосӣ дуруст муайян карда шаванд, ки дар натиҷа инҳо таъмин хоҳад гардид: аниқ муайян кардани арзиши тавозунии воситаҳои асосӣ; дуруст ҳисоб кардани соқиткуниҳо; сарҳадгузориҳои аниқи хароҷот байни объектҳои инвентарӣ; тақсимои дурусти хароҷот ба маҳсулоти истеҳсолшаванда ва хизматрасониҳои иҷрошаванда; муайян намудани бузургии муносиби ичорапулӣ ва ғ.

Ҷадвали 2.3.1. - Ҳайати воситаҳои асосии ҶДММ «Латиф Муродов» дар 5 соли охир, сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					2022/2018, %
	2018	2019	2020	2021	2022	
<i>Воситаҳои асосии намуди асосии ғайриистеҳсолӣ</i>						
Биноҳо	2132528	2132538	2132528	2085528	2387715	112,0
Иншоот	415498	415498	415498	415498	769567	185,2
Каналҳои обёрӣ ва захбурҳо	70734	70734	603864	415498	415498	587,4
Мошинҳо ва таҷҳизот, ҳамагӣ	1816875	1885900	791309	1442958	1865136	102,7
Дигар мошинҳо ва таҷҳизот	985109	985109	687861	406253	406253	41,2
Воситаҳои нақлиёт	3167812	3343837	3093627	3003277	3027742	95,6
Дастгоҳ, инвентарҳои истеҳсолӣ ва хоҷагӣ	52916	52916	63527	61427	67017	126,6

Ҳайвонҳои маҳсулдеҳ	1277285	1679284	2517964	2948214	3360200	263,1
Ҳамагӣ	9918757	10565816	10306178	10778653	12299128	124,0
<i>Воситаҳои асосии дигар соҳаҳо</i>						
Истеҳсолоти саноатӣ	1501828	1501828	1501828	2024347	2024347	134,8
Воситаҳои асосии ғайриистеҳсолӣ, ҳамагӣ	1376326	1386326	1396937	1396937	1402527	101,9
Ҳамагӣ	2878154	2888154	2898765	3421284	3426874	119,1

Сарчашма: қорқарди муаллиф дар асоси маълумот аз муҳосиботи ҚДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор

Барӯйхатгирӣ ва баҳогузори объективии ҳолати техникий воситаҳои асосӣ ҳамчун асоси муайянсозии нарх, баҳогузори умумии дороиҳои ғайригардон дар тавозун ва воситаи ҳифзи онҳо мебошад.

Умуман, аз ин таърифҳо бармеояд, ки объекти инвентарӣ дар худ воҳиди ягонаи техникий объекти воситаи асосиро таҷассум намуда, объекти баҳисобгирии идоракуни ва назорат қарор мегирад.

Дар ҷадвали 2.3.2 мавҷудияти техникаи кишоварзии ҚДММ “Латиф Муродов”-ро дида мебароем.

Аз ҷадвали 2.3.2 маълум мегардад, ки миқдори тракторҳо дар соли 2022 нисбат ба соли 2018 ба 16,3 банди фоизӣ кам шудаанд, ки 6 тракторро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор тракторҳои тасмачарх ва тракторҳои чархдор ба миқдори 3-тогӣ аз ҳар кадом кам шудаанд, ки аз онҳо камшавии тракторҳои тасмачарх 27,3 б.ф. ва тракторҳои чархдор бошанд, 11,5 б.ф. ташкил медиҳанд. Дар ин давра миқдори комбайнҳои алафдарав бетағйир боқӣ монда, дар соли 2022 иқтидорҳои энергетикӣ 3469 КВт-ро ташкил додаанд, ки афзоиши он 1,7 % нисбат ба давраи базавиро ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки миқдори автомобилҳои сабукрав кам шуда, миқдори автомобилҳои боркаш зиёд шуда дар маҷмуъ, шумораи онҳо дар 5 соли охир ба андозаи 20 % афзоиш ёфтааст.

Ҷадвали 2.3.2. - Мавҷудияти техникаи кишоварзӣ дар ҚДММ «Латиф Муродов», адад

	2018	2019	2020	2021	2022	2022 нисбат ба 2018, бо %
Тракторҳо	37	39	34	33	31	83,7
Аз он ҷумла: Тракторҳои тасмачарх	11	11	9	8	8	72,7

тракторҳои чархдор	26	28	25	25	23	88,5
Комбайнҳои алафдарав	3	3	3	3	3	100
Иқтидорҳои энергетикӣ, Квт	3410	3594	3669	3579	3469	101,7
Автомобилҳо	5	5	6	4	6	120
Аз он ҷумла: Боркаш	1	1	1	2	2	200
Сабукрав	5	5	5	4	4	80

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси маълумоти ҚДММ “Латиф Муродов”

Яке аз ҳолатҳои муҳими ташкили баҳисобгирии идоракунии объектҳои инвентарии хоҷагии қишлоқ таснифи асосноккардашудаи воситаҳои асосӣ мебошад. Ба ҳайси асоси таснифот таъиноти мақсаднок ва нақши воситаҳои асосӣ дар раванди истеҳсолот ба инобат гирифта мешавад.

Бо ёрии таснифот, аввалан ҷузъиёти воситаҳои асосӣ аз рӯйи гурӯҳҳо муайян мегардад; дуюм, мансубияти дурусти истеҳлок ва харочот барои таъмири объектҳои баҳисобгирии идоракунӣ таъмин карда мешавад; сеюм, низоми баҳисобгирии таҳлилӣ ва таркибии воситаҳои асосӣ бунёд карда мешавад; чорум, баҳогузори объективии истифодаи самараноки намудҳои ҷудогонаи воситаҳои асосӣ дар зерсоҳаҳои паймонкорӣ таъмин карда мешавад. Бо ёрии таснифоти воситаҳои асосӣ метавон, аз як тараф, баҳисобгирии таҳлилии сегментии мушаххас ва назорат аз рӯйи маконҳои ҷойгиршавии онҳоро гузаронид, аз тарафи дигар, нишондиҳандаҳои иқтисодиро ҳисоб намуда, сатҳи самаранокии воситаҳои асосӣ ва мақсаднок будани ба кор даровардани онҳоро дар оянда тавсиф дод. Дар рафти ташкили баҳисобгирии идоракунӣ тавассути қоидаҳои дар боло зикр гардида имконияти муайян кардани воситаҳои асосии босамар, камсамар, нодаркор ва аз лиҳози иқтисодӣ бефоида фароҳам меояд.

Дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон воситаҳои асосии истеҳсолӣ дар маҷмӯъ ба соҳаи растанипарварӣ, чорводорӣ ва воситаҳои таъиноти умумӣ ҷудо карда мешавад. Воситаҳои асосии таъиноти кишоварзӣ, ки дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бевосита

иштирок намекунанд воситаҳои истеҳсолоти саноатӣ, сохтмон ва ғайриистеҳсолӣ ҳисоб меёбанд.

Вобаста ба таъинот ва аломатҳои физикӣ дар хоҷагиҳои кишоварзӣ воситаҳои асосиро чунин тасниф намудан мумкин аст:

- биноҳо (оғилхона, анбори ғалла, идораи хоҷагӣ, анбори маҳсулоти нафтӣ, гараж ва ғ.);
- иншоот (пулҳо, манораи хӯроки чорво, гармхона, системаи обҷерӣ, порухона, қафас барои ҳайвоноти ваҳшӣ ва ғ.);
- механизмҳо ва воситаҳои интиқолдиҳӣ (шабакаи обтақсимкунӣ, шабакаи радиопашкунӣ, транспортёрҳо, телефон ва ғ.);
- мошинҳо ва таҷҳизот, аз он ҷумла: мошинҳои қуввадиҳанда ва таҷҳизот (тракторҳо, мошинҳои худгард, муҳаррикҳои дарунсӯз, муҳаррикҳои электрикӣ ва ғ.); мошинҳои корӣ ва таҷҳизот (мошину олотҳои шудгоркунанда, мошинҳои кишткунанда ва кӯчаткунанда, мошинҳои ҳосилгундор, мошини ғалламайдакунак (ярма), мошини говҷӯшӣ ва ғ.); асбобҳои ченкунӣ ва танзимкунанда, дастгоҳ ва таҷҳизоти озмоишгоҳи агрозооветинарӣ (тарозуи автомобилӣ, микроскопҳо, термостатҳо ва ғ.); техникаи ҳисоббарор (компютерҳо, мошинҳои чопкунӣ ва ғ.); дигар мошинҳо ва таҷҳизот (мошинҳои сӯхторҳомӯшкунанда, станцияҳои телефонӣ ва радиошунавонӣ ва ғ.);
- воситаҳои нақлиёт (мошинҳои боркаш ва сабукрав, автобусҳо, ядакҳо, нақлиёти аспу ароба, нақлиёти обӣ, мотосиклҳо, велосипедҳо ва ғ.);
- асбобҳо (пармаи барқӣ, гирои (тиски) челонгарӣ, асбобҳои ларзиши барқӣ ва ғ.);
- асбобҳои истеҳсолӣ ва лавозимот (зарфҳои бузургҳачм, сандук, дастгоҳи дуредегарӣ ва ғ.);
- асбобҳои хоҷагӣ (мебели идора, диванҳо, қолинҳо ва ғ.);
- чорвои корӣ (асп, барзагов, шутур ва ғ.);
- чорвои маҳсулдеҳ (модаговҳо, букаи насли, гӯсфанд, буз ва ғ.);

- дарахтони бисёрсола (дарахтони ҳосилдиҳанда, дарахтони сояафкан ва ғ.);
- харочоти асосӣ барои беҳтар кардани замин, (бе иншоот);
- дигар воситаҳои асосӣ (фондҳои китобхона, асбобҳои варзишӣ, мусиқӣ, тиббӣ ва ғ.).

Бояд қайд намуд, ки гурӯҳбандии воситаҳои асосӣ аз рӯйи хусусиятҳои моддию физикӣ ва фарсудашавандагӣ асос мегирад ва вобаста ба ин дар системаи баҳисобгирии муҳосибӣ низоми муайяни ҳисобҳои муҳосибӣ барои онҳо таъин карда мешавад.

Барои ташаккули иттилоот оид ба ҳолат ва ҳаракати воситаҳои асосӣ дар субъектҳои кишоварзӣ дар доираи ҳисобҳои муҳосибӣ аз Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-ҳочагии субъектҳои хочагидорӣ ва Нишондоди методӣ оид ба татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-ҳочагии субъектҳои хочагидорӣ, ки бо Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 41, аз 27 майи соли 2011 тасдиқ гардидааст, истифода бурдан мувофиқи мақсад мебошад.

Дар ин ҳуҷҷати меъёрӣ барои баҳисобгирии воситаҳои асосӣ ҳисобҳои таркибии зерин муайян карда шудааст:

11000 Воситаҳои асосӣ

11010 Бино ва иншоот

11020 Мошин ва тачҳизот

11030 Тачҳизоти идоравӣ

11040 Мебел ва лавозимот

11050 Воситаҳои нақлиёт

11060 Ободонии моликияти иҷоравӣ

11070 Ободонии қитъаҳои замин

11080 Дигар воситаҳои асосӣ

11090 Сохтмони нотамом

11100 Фарсудашавии чамъшудаи воситаҳои асосӣ

Ин ҳисобҳо дар асоси намуд ва гурӯҳҳои муайяни воситаҳои асосӣ тартиб дода шуда, он ба истифодабарандаи ахбор иттилооти умумиро оид ба гурӯҳи муайяни объектҳои воситаҳои асосӣ пешниҳод менамояд. Дар ҳисобгирии идоракунии бо мақсади таҳлил, хулосабарорӣ ва қабули қарорҳои идоракунии ба ҳисобгирии ҷузъии воситаҳои асосӣ бениҳоят зарур аст. Аз ин хотир барои ташаккули иттилооти таҳлилий оид ба объектҳои воситаҳои асосӣ мо амсилаи зерини ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлили иборат аз якчанд дараҷаро пешниҳод менамоем.

Номгӯи ҳисобҳои таркибӣ:

110100 – Биноҳо

110200 – Иншоот

110300 – Механизмҳо ва воситаҳои интиқолдиҳӣ

110400 – Мошинҳо ва таҷҳизот

110500 – Воситаҳои нақлиёт

110600 – Асбобҳои истеҳсоли ва лавозимоти хоҷагӣ

110700 – Мебел ва лавозимоти идора

110800 – Ҷорҳои қорӣ ва маҳсулдеҳ

110900 – Дарахтони бисёрсола

110910 – Ҳароҷоти асосӣ барои беҳтар кардани замин (бе иншоот)

110920 – Дигар воситаҳои асосӣ

Ба ҳар як ҳисоби таркибии зикршуда кушодани ҳисобҳои таҳлилно дар намуди зерин пешниҳод менамоем, масалан:

110100 Биноҳо

110100 Биноҳои истеҳсоли фаъолияти асосӣ

110101 Оғилхона

110102 Оғилхонаи саҳроӣ

110103 Бинои истеҳсоли хӯроқи ҷорво

110104 Коргоҳҳои истеҳсоли

110110 Биноҳои гайриистеҳсоли фаъолияти асосӣ

110111 Бинои маъмури

110112 Анбори ғалла

110113 Анбори маҳсулоти нафтӣ

110114 Гараж

110115 Коргоҳҳои таъмирӣ

110120 Биноҳои фаъолияти ғайриистехсоли

110121 Бинои осоишгоҳ

110122 Қасри фарҳанг

110123 Бинои боғчаи бачагон

110124 Бинои осорхона

110125 Амбулатория

110126 Бинои мактаб

110127 Бинои хобгоҳ

110400 Мошинҳо ва таҷҳизот

110400 Мошину таҷҳизоти истеҳсолии фаъолияти асосӣ

1104011 Тракторҳо

1104012 Комбайнҳо

1104013 Мошинҳои худгард,

1104014 Муҳаррикҳои дарунсӯз,

1104015 Муҳаррикҳои электрикӣ

1104016 Мошину олотҳои шудгоркунанда

1104017 Мошинҳои кишткунанда ва кӯчаткунанда

1104018 Мошинҳои ҳосилғундор

1104019 Мошини ғалламайдакунак (ярма)

1104020 Мошинҳои говҷӯшӣ

1104110 Мошину таҷҳизоти ғайриистехсолии фаъолияти асосӣ

1104111 Муҳаррикҳои дарунсӯз

1104112 Муҳаррикҳои электрикӣ

1104113 Тарозуи автомобилӣ

110420 Мошину таҷҳизоти ғайриистехсоли

1104201 Микроскопҳо

1104202 Термостатҳо

1104203 Мошинҳои сӯхторхомӯшкунанда,

1104204 Стансияҳои телефонӣ ва радиошунавонӣ ва ғ.

Баҳисобгирии идоракунии воридшавии воситаҳои асосӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ аз рӯи дебити ҳисобҳои дар боло зикршуда иҷро карда мешавад. Аз лаҳзаи ворид шудани онҳо ба корхона тамоми намудҳои воситаҳои асосӣ бояд ҷиддӣ ба ҳисоб гирифта шаванд. Ҳамчун асос барои барасмиятдарории амалиётҳо бо воситаҳои асосӣ ҳуҷжатҳои ибтидоӣ хизмат мекунанд. Бо ёрии ҳуҷжатҳои муҳосибӣ низоми бақайдгирии воридшавии воситаҳои асосӣ ба корхона, ҳолати нигоҳдорӣ, истифодабарӣ дар раванди истеҳсолот ва идоракунии, ҳаракати дохилӣ ва хориҷшавии воситаҳои асосӣ дар корхона назорат карда мешавад.

Дар ҶДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор вобаста аз намуд ва тарзи воридшавии воситаҳои асосӣ якчанд шакли усулҳои ҳуҷжатгузории ин амалиётҳо иҷро карда мешавад. Масалан, барои воридшавии мошинҳо, таҷҳизот ва дигар техникаи соҳаи кишоварзӣ, борхатҳои ташкилотҳои нақлиётӣ, санадҳои қабулкунӣ-хориҷкунӣ ва барои саршумори чорво ва парранда бошад, ҳисоб-фактураи таъминкунандагон хизмат менамоянд. Дар асоси ин ҳуҷжатҳо воситаҳои асосӣ дар Китоби бақайдгирии воситаҳои асосӣ бо чунин нишондодҳо сабт карда мешаванд: номгӯи воситаҳои асосии воридшуда, сол, муҳлати истифодабарӣ, намуд, маҷмуи таҷҳизотҳояшон, ҳалқаҳо ва чузъҳо, миқдори қисмҳои эҳтиётӣ ва ғ. Илова бар ин бо мақсади таъмини иттилооти таҳлилий оид ба объектҳои воситаҳои асосӣ варақчаҳои инвентарӣ (картаҳо) тартиб дода мешаванд.

Чун объектҳои воситаҳои асосӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ муддати тулонӣ истифода бурда мешаванд, қисм ба қисм соқит кардани арзиши онҳо ба хароҷоти ҷорӣ дар намуди ҳисобкунии маблағи истеҳлок кори бисёр муҳим аст. Бо ин мақсад дар доираи баҳисобгирии идоракунии муайян намудани маблағи истеҳлоки воситаҳои асосӣ ва дар ҳисобҳои муҳосибӣ дуруст инъикос намудани он аҳаммияти калон дорад. Дар Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии

субъектҳои хоҷагидорӣ барои баҳисобгирии маблағҳои фарсудашавии воситаҳои асосӣ ҳисоби 11100 «Фарсудашавии ҷамъшудаи воситаҳои асосӣ» таъин шудааст. Мо барои такмили низоми баҳисобгирии фарсудашавӣ, ташаккули иттилооти таҳлилий оид ба гурӯҳҳо ва намудҳои воситаҳои асосӣ зерҳисобҳои зеринро барои хоҷагиҳои кишоварзӣ пешниҳод менамоем:

111100 Фарсудашавии ғуншудаи биноҳо

111200 Фарсудашавии ғуншудаи иншоот

111300 Фарсудашавии ғуншудаи механизмҳо ва воситаҳои интиқолдиҳӣ

111400 Фарсудашавии ғуншудаи мошинҳо ва таҷҳизот

111500 Фарсудашавии ғуншудаи воситаҳои нақлиёт

111600 Фарсудашавии ғуншудаи асбобҳои истеҳсоли ва лавозимоти хоҷагӣ

111700 Фарсудашавии ғуншудаи мебел ва лавозимоти идора

111800 Фарсудашавии ғуншудаи чорвои корӣ ва маҳсулдеҳ

111900 Фарсудашавии ғуншудаи дарахтони бисёрсола

111910 Фарсудашавии ғуншудаи хароҷоти асосӣ барои беҳтар кардани замин (бе иншоот)

111920 Фарсудашавии ғуншудаи дигар воситаҳои асосӣ

Қобили зикр аст, ки зимни соқиткунии маблағи истеҳлоки воситаҳои асосӣ ба хароҷоти корхона ба инобат гирифтани талаботи банди 4-уми моддаи 198 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, №1844 аз 23 декабри соли 2021 ҳатмӣ мебошад, ки он чунин маҳдудиятро барои субъектҳои иқтисодӣ муайян намудааст:

Тарҳи ҳиссачудокунии истеҳлоки нисбат ба дороиҳои зерин иҷозат дода намешавад:

– замин, чорво, асарҳои санъат, захираҳои молию моддӣ, аз ҷумла объектҳои сохтмони нотаҷом ва таҷҳизоти васлнамуда, инчунин молу мулк, ки арзиши онҳо ҳангоми муайян намудани манбаи андозбандишавандаи соли ҳисоботӣ пурра тарҳ карда мешавад;

– воситаҳои асосие, ки ройгон гирифта шудаанд;

– воситаҳои асосие, ки арзиши онҳо аллақай пурра ба воситаи ҳисобкунии фарсудашавӣ соқит карда шудааст;

Таҳлили маълумотҳои амалӣ нишон медиҳад, ки на дар ҳамаи хоҷагиҳои кишоварзии ҷумҳурӣ баҳисобгирии дуруст ва саривақтии ҳисобкуниҳои истеҳлоқӣ ва соқит кардани онҳо ба объектҳои мувофиқи хароҷот диққат дода мешавад. Дар бештари хоҷагиҳо соқиткуниҳои истеҳлоқ як маротиба дар семоҳа ва ё нимсола, ҳатто як маротиба дар як сол гузаронида мешавад. Ҳамзамон на ҳамеша тақсимоти дурусти маблағи истеҳлоқ байни объектҳои ҷудогонаи баҳисобгирии идорақунӣ таъмин мегардад, ки ба сифати ин объектҳо намуди зироат, гурӯҳҳои киштҳои якҷинса, намудҳои чорво, маҳсулот аз чорво, истеҳсолот ва корҳои ҷудогона баромад мекунанд. Бояд қайд намуд, ки тақсимоти одилонаи хароҷоти фарсудашавии воситаҳои асосии кишоварзӣ, хусусан тракторҳо, мошинҳои боркаш, анборҳо ва яхдонҳои нигоҳдории маҳсулот ва дигарҳо, ки дар истеҳсолот ва коркарди намудҳои зиёди маҳсулот иштирок менамоянд, меҳнату машаққат ва донишҳои васеи муҳосибиро талаб менамояд.

Бояд қайд намуд, ки ба як қатор ҳуҷҷатҳои меъёрӣ нигоҳ накарда, то ҳол ягон равиши мукамал оид ба сиёсати ҳисобкунии истеҳлоқ дар субъектҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон коркард нашудааст. Таҷрибаи байналмилалӣ баҳисобгирии муҳосибӣ шаҳодат медиҳад, ки дар амалияи корхонаҳо усулҳои зерини ҳисобкунии истеҳлоқ истифода бурда мешавад, ки онҳоро низ дар таҷрибаи корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ намудан мумкин аст:

- усули ҷадвалӣ;
- усули иқтидори истеҳсолӣ (маҳсулноқӣ);
- усули ҷамъи рақамҳо (солҳои истифодабарии объект);
- усули бақияи камшаванда.

Лекин дар амалияи корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан корхонаҳои кишоварзӣ аз бештари усулҳои дар боло зикршуда кор

гирифта нашуда, танҳо аз рӯйи талаботи модаҳои 198-200 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон №1844, аз 23 декабри соли 2021 амал менамоянд.

Ҳисобкунии истехлок як навъи маблағчудокунӣ барои навкунии фондҳои асосӣ ва ҷорикунӣ технологияҳои нав ҳисоб меёбад. Аз усулҳои болозикр ду усули охиронро усулҳои босуръати фарсудашавӣ низ меноманд, ки ҳангоми истифодабарии онҳо барои ширкати кишоварзӣ имконият пайдо мегардад, ки тавассути ҳисобкунии якчандқаратаи фарсудашавӣ объектҳои воситаҳои асосиро зуд-зуд нав кунад.

Ҳамзамон меъёри истехлок аз ду омил вобаста аст:

- а) арзиши аввала ва ё барқароркардашудаи воситаҳои асосӣ;
- б) давомнокии муҳлати истифодабарии объектҳои воситаи асосӣ.

Яке аз усулҳои асосии ҳисобкунии маблағи истехлоки солона, ки дар моддаи 198 КА ҚТ истифодабарии он тавсия карда мешавад, ин ҳисобкунии баробарандозаи истехлокӣ (усули ҷадвалӣ) ҳисоб меёбад. Ҳиссаҷудокунӣ истехлокӣ имконият фароҳам меорад, ки барои харидани объектҳои воситаҳои асосии нав заминаи молиявии мусоид муҳайё гардад.

Мо барои муайян кардани маблағи солонаи истехлоки воситаҳои асосӣ бо усули баробарандоза (усули ҷадвалӣ) чунин амсила пешниҳод менамоем.

$$M_{ci} = ((A_a - Z_{kn} \pm M_{ka}) - A_{bx}) \times M_i \quad (2.3.1),$$

ки дар ин ҷо, M_{ci} – маблағи солонаи истехлок аз рӯйи воситаҳои асосӣ; A_a – Арзиши аввалаи воситаҳои асосӣ; Z_{kn} – зарарҳо аз коҳишҳои нарх; M_{ka} – маблағи коэффитсиенти азнавҳисобшуда; A_{bx} – арзиши бақиявии ҳисобшуда; M_i – меъёри истехлок аз рӯйи солҳои истифодабарӣ (бо фоиз). Меъёри истехлоки солона бо фоиз чунин муайян мегардад: масалан, агар муҳлати хизмати объекти воситаи асосӣ 5 сол бошад, он гоҳ меъёри истехлок 20% ($100\% \div 5$ сол) дар як солро

ташкил медиҳад. Тибқи ин методика маблағи истехлоки солонаи объектҳои воситаҳои асосӣ дар андозаи баробар муайян карда шуда ба хароҷоти давраи қорӣ соқит карда мешавад.

Чи тавре ки болотар қайд намудем, барои муайян кардани маблағи солонаи истехлок илова ба усули ҷадвали дигар усулҳо ба мисли усули ҳисобкунии истехлок аз рӯйи ҳаҷми кори иҷрокардаи объект; соқиткунии истехлок аз рӯйи усули ҷамъи рақамҳо; соқиткунии маблағи истехлок аз рӯйи усули бақияи камшаванда.

Усули ҳисобкунии истехлок вобаста ба ҳаҷми кор усуле мебошад, ки маблағи солонаи истехлок тибқи он дар асоси ҳаҷми кори иҷрокардаи объект ҳисоб карда мешавад. Агар объект кори бисёр иҷро кунад маблғи истехлок низ зиёдтар ҳисоб карда мешавад ва баръакс, агар объекти воситаи асосӣ, масалан техникаи кишоварзӣ кори ночизро иҷро кунад, маблағи солонаи истехлок низ камтар ҳисоб карда мешавад. Яъне, агар объекти воситаи асосӣ уман кор накунад, маблағи истехлоки ин объект ба сифр баробар мешавад, ки ин ҳолат вазъи ҳисобкунии истехлоки воситаҳои асосиро аз воқеият каме дур мегадонад. Чунки, техникаи кишоварзӣ, агарчи кор ҳам накунад, бо таъсири омилҳои табиӣ он кухнаю фарсуда мешавад ва бояд нисбати он маблағи фарсудашавӣ ҳисоб карда шавад.

Ду усули охири номабршуда ҳамчун усулҳои тезонидани ҳисобкунии фарсудашавии воситаҳои асосӣ эътироф карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки ҳангоми истифодабарии ин усулҳо маблағи солонаи истехлок дар солҳои аввали истифодабарӣ нисбат ба солҳои баъдӣ зиёдтар ҳисоб карда шуда бо гузашти вақт дар солҳои охири истифодабарии объект он кам шудан мегирад. Истифодабарии ин усулҳо барои корхонаи кишоварзӣ аз як ҷиҳат ба мақсад мувофиқ аст. Чунки, чун техникаҳои кишоварзӣ дар солҳои аввал, ҳангоми нав буданашон метавонанд корҳои зиёдеро бе мушкилӣ, бидуни пайдошавии нуқсҳои техникӣ анҷом диҳанд ва дар ин асно корхона даромади зиёдтарро низ метавонад ба даст орад. Мувофиқан маблағи солонаи истехлок дар

солҳои аввали истифодабарӣ низ нисбат ба солҳои баъдӣ зиёдтар ҳисоб карда мешавад.

Ногуфта намонад, ки дар баробари ҳисобкунии маблағи истеҳлок хароҷоти таъмир ва нигоҳубини объектҳои воситаҳои асосӣ ҳамчун хароҷоти ҷорӣ корхона маҳсуб ёфта, банақшаگیرӣ ва муайянкунии бузургии он барои корхонаи кишоварзӣ кори муҳим мебошад. Дар амалия, аслан ба таҷрибаи солҳои гузашта нигоҳ карда бузургии фонди таъмир ва хароҷоти нигоҳубини объектҳои воситаҳои асосиро муайян менамоянд, ки он метавонад вобаста ба тағирёбии ҳолати истифодабарии объектҳои воситаҳои асосӣ ва доираи корҳои саҳроӣ натиҷаи дилхоҳро ба бор наорад.

Мо дар доираи ин таҳқиқот методикаи ҳисобкунии маблағи солони истеҳлок ва маблағҳо барои фонди таъмир ва хизматрасонии техникаи объектҳои воситаҳои асосиро аз рӯи усули бақияи камшаванда барои корхонаи кишоварзии ҶДММ «Латиф Муродов»-ро коркард намуда натиҷаи онро дар ҷадвали 2.3.3 пешниҳод намудем.

Усули бақияи камшаванда усуле мебошад, ки ҳисобкуниҳои истеҳлокиро дар баробари усули баробарандоза (ҷадвалӣ) бо меъёри дукарата ва аз он зиёд тақозо менамояд.

Масалан, тракторе, ки арзиши ибтидоияш 300000 сомонӣ ва арзиши барҳамдиҳияш 50000 сомониро ташкил медиҳад, муҳлати истифодабарии босамарааш дар корхона 8 сол муқаррар карда шудааст (Ҷадвали 2.3.3). Дар ин маврид меъёри солони фарсудаҳои трактор 12,5% ($100\% \div 8$ сол)-ро ташкил медиҳад. Тибқи тартиби усули бақияи камшаванда ин меъёри муқаррарӣ ду карат ва ё аз он зиёдтар баланд карда мешавад:

$$12,5\% \times 2 = 25\%$$

Яъне, маблағи истеҳлоки солони 25% аз арзиши бақиявии трактор дар охири ҳар як соли ҳисоботӣ ҳисоб карда мешавад.

Дар чадвали 2.3.3 тартиби ҳисобкуниҳои маблағи истеҳлоки солона ва хароҷот барои фонди таъмир ва хизматрасонии техникаи кишоварзӣ дар ҚДММ «Латиф Муродов» нишон дода шудааст.

Бояд зикр кард, ки бо мақсади банақшагири ва назорати хароҷоти таъмир ва хизмати техникий воситаҳои асосӣ дар сиёсати баҳисобгирии муҳосибии ҚДММ «Латиф Муродов» қайд карда шуд, ки бузургии хароҷоти таъмир ба андозаи 50% аз маблағи солонаи фарсудаҷавӣ муайян карда шавад. Чун объектҳои воситаҳои асосии кишоварзӣ дар солҳои аввали истифодабарӣ нав мебошанд, дар ҳолати ҳуби техникӣ қарор доранд, онҳо метавонанд бенуқсон ва бо хароҷоти ками таъмир кори зиёдеро иҷро кунанд. Аз ин хотир маблағи солонаи таъмир ва хизматрасонии техникий воситаҳои асосӣ, мувофиқан, бояд камтар ба нақша гирифта шавад. Аз рӯи маълумотҳои дар чадвали 2.3.3. овардашуда муайян мекунем, ки хароҷоти таъмир ва хизматрасонии техникий техникаи кишоварзӣ дар солҳои аввал камтар ва дар солҳои баъдӣ истифодабарӣ зиёдтар ҳисоб карда мешавад, ки он барои беҳгардонии вазъи техникӣ ва дар ҳолати қорӣ нигоҳ доштани объектҳои воситаҳои асосӣ мусоидат хоҳад намуд.

Чадвали 2.3.3. – Методикаи пешниҳодшудаи ҳисоб кардани маблағи солонаи истеҳлоки техникаи кишоварзӣ ва хароҷот ба фонди таъмир ва хизматрасонии техникӣ бо усули бақияи камшаванда дар ҚДММ «Латиф Муродов»

№	Солҳои истифодабарӣ	Арзиши бақиявӣ дар аввали сол	Меъёри фарсуда шавии солона	Мблағи солонаи фарсуда-шавӣ	Арзиши бақиявӣ дар охири сол	Маблағи солонаи ҳиссаҷу-доқунӣ ба фонди таъмир (50% аз сутуни 5, аз поён ба боло)	Ҳамагӣ, хароҷоти солонаи фарсудаҷавӣ бо маблағи фонди таъмир
1	2	3	4	5 (3×4)	6 (3-5)	7	8
1	1	300000	25%	75000	225000	1697	76697
2	2	225000	25%	56250	168750	8899	65149
3	3	168750	25%	42188	126562	11865	54053
4	4	126562	25%	31640	94922	15820	47460
5	5	94922	25%	23730	71192	21094	44824
6	6	71192	25%	17798	53394	28125	45918
7	7	53394	-	3394	50000	37500	40899

8	Ҳамагӣ	-	-	250000	-	125000	375000
---	--------	---	---	--------	---	--------	--------

Сарчашма: муаллиф дар асоси маълумот аз ҶДММ «Латиф Муродов» коркард намудааст.

Ҳамин тавр маблағи истеҳлок сол то сол кам шуда, мувофиқан маблағҳо барои таъмир афзоиш меёбанд. Дар баробари ин дохил намудани хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ ба арзиши аслии маҳсулотҳои истеҳсолшаванда амалӣ карда мешавад.

Афзалияти методикаи пешниҳодшуда оид ба ҳисобкунҳои маблағи истеҳлок ва маблағи хароҷот ба фонди таъмир дар он аст, ки объектҳои воситаи асосӣ, хусусан техники кишоварзӣ дар аввали давраи истифодабарӣ нав мебошанд, онҳо метавонанд кори зиёдеро бидуни вайроншавӣ иҷро кунанд ва мувофиқан ин ҳолат асос бар он шуда метавонад, ки мо маблағи солонаи фарсудашавиро дар солҳои аввал зиёдтар ҳисоб кунем. Оид ба маблағи хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ зикр кардан бамарвид аст, ки техникаҳои кишоварзӣ дар солҳои аввали истифодабарӣ нав буда, метавонад бе нуқси техникӣ фаъолият кунанд, ки ин ҳолат ҳамчун асос барои камтар ҳисоб кардани маблағи хароҷот ба фонди таъмир шуда метавонад.

Татбиқи таъминкунии истеҳсолоти кишоварзӣ бо объектҳои воситаҳои асосӣ, хусусан техникаву мошинаҳои замонавӣ ва таъмини фаъолияти босамар, ташкили назорат аз рӯйи самаранок истифодабарии онҳо, баҳогузориҳои объективии иқтисодии чорабиниҳо оид ба механизатсияи равандҳои истеҳсолӣ ва таъмин намудани техникаи истеҳсолоти кишоварзиро талаб мекунад. Ҳалли бобарори ин масъалаҳо, инчунин ташаккули арзиши аслии воқеии маҳсулоти кишоварзӣ дар он ҳолат имконпазир мегардад, ки баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯйи нигоҳдорӣ ва истифодабарии парки мошину тракторҳо, таҷҳизотҳо ва дигар объектҳои воситаҳои асосӣ ба таври муносиб ташкил карда шавад. Ба таркиби ин хароҷот маблағи соқиткунҳои истеҳлоқӣ, хароҷот барои таъмир ва хизматрасониҳо, пардохтҳои суғуртавӣ ва дигар

харочот, ки бо истифодабарии техникаҳои кишоварзӣ алоқаманд аст, ворид карда мешавад.

Тартиби пешниҳодгардидаи баҳисобгирии идоракунии нигоҳдорӣ ва истифодабарии объектҳои воситаҳои асосӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ функцияҳои таҳлилии маълумотҳои баҳисобгирӣ ва фаъолнокии назорати дохилихоҷагиро оид ба истифодаи босамари воситаҳои асосӣ ва дигар захираҳои моддиро ба таври назаррас баланд мебардорад. Имконияти баҳодиҳии объективии самаранокии иқтисодии истифодабарии техникаи кишоварзиро фароҳам оварда барои ташаккулёбии иттилооти объективӣ оид ба харочоти истеҳсолӣ, пурра муайян кардани захираҳои мавҷудбуда ва дар оянда паст кардани арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат хоҳад кард.

БОБИ 3. РУШДИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ВА ҲИСОБКУНИИ АРЗИШИ АСЛӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

3.1. Таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунии харочот ҳамчун заминаи ҳисобкунии арзиши аслӣ дар маҳсулоти кишоварзӣ

Масъалаи таъминоти иттилоотӣ дар замони муосир барои идоракунии босамари истехсолоти кишоварзӣ хеле муҳим буда, дар робита бо баҳисобгирии идоракунии харочот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ бознигариӣ амиқи ҳам муҳтавои баҳисобгирии идоракунӣ ва ҳам хусусиятҳои ташаккули ҳисоботи идоракунӣ, воситаҳои методии ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзиро талаб менамояд.

Ҳолати муосири рушди бозории соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалли масъалаҳои такомули таъминоти иттилоотии идоракунии истехсолоти кишоварзӣ ва аз ҷама муҳим – таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунии харочот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзиро пешбинӣ менамояд. Бо вучуди танзими қатъии баҳисобгирии муҳосибӣ аз ҷониби қонунгузорӣ, вазъи имрӯзаи ташкили баҳисобгирии идоракунии харочот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот дар корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ нигаронкунанда боқӣ мемонад.

Ҳоло дар корхонаҳои кишоварзии мамлакат низоми баҳисобгирии муҳосибӣ асосан ба баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ таъма мекунад, ки умуман ба воқеияти кунунии иқтисодиёти миллӣ мутобиқ аст. Арзёбиҳо оид ба натиҷаҳои молиявии истехсолот, ки аз ҷониби менеҷмент ва роҳбарияти корхонаҳои кишоварзӣ ва воҳидҳои сохтории онҳо, инчунин истифодабарандагони берунии иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ ба ҷо оварда мешаванд, барои муайян кардани вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои молиявии фаъолият имконият медиҳанд. Бо вучуди ин, дар

хама самтҳо, ки иттилооти баҳисобгирии муҳосибиро дар шакли ҳисоботи молиявӣ истифода мебаранд, назари хеле содакардашуда ба мухтавои шаклҳои ҳисоботи молиявӣ ҳамчун таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идоракунии мушоҳида мешавад. Аз ҷумла, ҳисобот оид ба вазъи молиявӣ ҳамчун ҷадвале баррасӣ мешавад, ки дар бораи амволи корхона ва манбаъҳои пайдоиши онҳо маълумот медиҳад. Дар ин маврид, иттилооти ҳисоботи мазкур дар асоси бақияҳои ҳисобҳои муҳосибӣ, ки ба доираи танҳо баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ дохил мешаванд, ташаккул меёбад. Дар амалияи баҳисобгирии идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ ҳисобҳои махсус барои баҳисоб гирифтани хароҷоти истеҳсолот ва ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот – ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии бурда намешаванд ва чунин ҳолат дар нақшаи расмӣ ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ низ пешбинӣ нашудаанд.

Дар шароити имрӯзаи рушди муносибатҳои бозорӣ ба соҳибмулкони ва сармоягузори, инчунин ба худи роҳбарият ва менеҷменти корхонаҳои кишоварзӣ маълумоти иловагӣ барои таҳияи қарорҳои идоракунии ҷорӣ ва стратегӣ лозим аст. Истифодабарандагони дохилии иттилоот бояд донанд, ки ин ё он тамоюл дар рушди иқтисодии корхона дар таҳти таъсири кадом омилҳо ташаккул меёбад. Номгӯӣ дар санадҳои меърию ҳуқуқӣ муқарраршудаи нишондиҳандаҳои ҳисоботӣ барои ба истифодабарандагон пешниҳод намудани чунин маълумот имкон намедиҳад.

Ислоҳоти куллии муносибатҳои иқтисодие, ки дар соҳаи кишоварзии иқтисодиёти миллӣ идома дорад, ташкили оқилонаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва баланд бардоштани онро дар идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ пешбинӣ менамояд. Рушди бобарори соҳаи кишоварзӣ дар шароити имрӯза қатъиян беҳтар намудани сифати идоракунии корхонаҳои кишоварзиро бо истифода аз усулҳои иқтисодии хоҷагидорӣ тақозо мекунад. Бинобар ин, дар низоми идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ ба рушди баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар

асоси истифодаи низоми мукаммали таъминоти иттилоотӣ тавачҷух бояд зоҳир кард.

Биниши муосири баҳисобгирии муҳосибии идоракунӣ дар корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ ин ба инобат гирифтани тамоми хусусиятҳои хоси кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки дар ин маврид донишҷӯи технологияи истеҳсоли маҳсулот ва сохтори ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ, шароити таъминоти моддию техникаи корхонаҳои кишоварзӣ ва фурӯши маҳсулоти ниҳоии фаъолияти кишоварзӣ аҳаммияти бештар пайдо мекунад.

Барои менеҷменти корхонаҳои саноати кишоварзӣ дар шароити муосир пеш аз ҳама натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ – нишондиҳандаҳои фоида ё зарар зарур мебошанд, ки «онҳо дар ҳисоботи молиявӣ – тавозуни муҳосибӣ ва ҳисобот оид ба натиҷаҳои молиявӣ оварда мешаванд ва дар навбати худ барои таҳлили идоракунӣ ва назорати минбаъда ҳамчун манбаи иттилоотӣ мебошанд»⁵³.

Дар натиҷаи таҳқиқи фаъолият ва низомҳои баҳисобгирии муҳосибии якҷанд корхонаҳои кишоварзии шаҳри Ҳисор ва дигар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ метавон тасдиқ кард, ки дар онҳо норасоии маълумот ҳангоми ҳалли масъалаҳои идоракунии хароҷот ба назар мерасад. Таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот ба таври муносиб ба роҳ монда нашудааст. Маълумоти таҳлилий, ки бояд дар идоракунии хароҷот ба кор бурда шаванд, асосан дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ ташаккул ёфта, равандҳои истеҳсолӣ ва молиявиро дар лаҳзаи қабули қарорҳои идоракунӣ тавсиф медиҳанд. Фаъолияти босамари корхонаҳои кишоварзӣ корбурди равиши концептуалии маҷмуиро барои ҳалли масъалаҳои баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ талаб менамояд, ки «бо коркард ва такмили

---

⁵³ Ергунова О.Т. Определение учетно-аналитической системы агропромышленных парков региональной экономики [Текст] / О.Т. Ергунова, Ф.Х. Цапулина // Совершенствование экономического механизма эффективного управления в хозяйствующих субъектах сельскохозяйственной направленности на региональном уровне: материалы международной научно-практической конференции – Чебоксары: Изд-во «ЧГСХА», 2017. – С. 102–106, с. 103

минбаъдаи таъминоти иттилоотии идоракунии харочот дар шароити иқтисодиёти бозорӣ асос меёбад»⁵⁴.

Менеҷерҳо ва роҳбарияти корхонаҳои кишоварзӣ бо истифода аз маълумоти баҳисобгирии идоракунии ва ба ҳисоб гирифтани омилҳои берунӣ ва дохилӣ ҳангоми муайян кардани ҳадафҳои рушди корхона ва манбаъҳои ноилгардии онҳо афзалиятҳо ва самтҳои асосии рушди тижоратро муайян мекунанд, фаъолияти онро барои давраҳои оянда банақшагирӣ мекунанд. Иттилооте, ки дар шароити ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунии ва таъминоти иттилоотии он дар корхона гирифта мешавад, имкон медиҳад, ки харочоти истеҳсоли маҳсулот кам карда шавад, тамоми манбаъҳои дохилии рушди истеҳсолот ошкор карда ва дар ин асос имконияти рушди корхона ҷиҳати таъмини роҳбарият бо воситаҳои зарурии назорати иҷрои қарорҳои идоракунии арзёбӣ карда шавад.

Шубҳае нест, ки баҳисобгирии муҳосибӣ воситаи муассири тамоми фаъолияти идоракунии мебошад, зеро он дар асоси ташкили баҳисобгирӣ ҳамчун низоми фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ корхона, ки ба гирифтани натиҷаи мусбат нигаронида шудааст, амал мекунанд. Иттилооти идоракунии бо гуногуншаклии худ, ки ҳамзамон бо рушди иқтисодии корхона ва ба инобат гирифтани тамоми омилҳои дохилӣ ва берунӣ тадриҷан афзоиш меёбад, инчунин бо сершуморӣ ҷараёнҳои иттилоотӣ ва коркарди доимии онҳо аз иттилооти аз дигар манбаъҳо гирифташуда фарқ мекунанд. Бинобар ин, бо вучуди гуногуншаклии ҷараёнҳои иттилоотие, ки дар доираи фаъолияти истеҳсолии корхонаи кишоварзӣ ба миён меоянд, иттилооти баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ, ки манбаи ягонаи иттилооти ретроспективӣ (ҳисоботӣ) дар бораи фаъолияти корхона мебошад, дар низоми таъминоти иттилоотии идоракунии истеҳсолот ҳамеша мавқеи асосиро ишғол менамояд.

---

⁵⁴ Гончарова И.А. Модернизация управления в агроформированиях: аспекты контроля [Текст] / И.А. Гончарова // Аудит и финансовый анализ. – 2014. – № 3. – С. 298–302, с. 298

Ҳамчун манбаи дигари иттилоотӣ барои баҳисобгирии идоракунӣ метавонанд маълумоти низоми баҳисобгирии корхона оид ба меъёрҳои харчи захираҳои моддӣ – маълумот дар бораи мавқеи ишғолкардаи корхона дар бозор, ҳисобот оид ба иҷрои корҳои илмию таҳқиқотӣ ва имконияти истифодабарии натиҷаҳои онҳо дар истеҳсолот баромад кунанд ва ин ҳама рӯйхати унсурҳои онҳо, ки доираи васеи иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣро ташкил медиҳанд.

Тамоми иттилоотро, ки дар раванди идоракунӣ корхонаи кишоварзӣ истифода мешавад, метавон ба иттилооти дохилӣ (хориҷшаванда) ва берунӣ (воридшаванда) ҷудо кард. Иттилооти дохилӣ маълумотест, ки дар ҳуди корхона ташаккул ёфтааст, онро метавон маҳсулоти иловагии фаъолияти муқаррарии ҳар як корхона ҳисобид. Манбаи дохилии иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ низоми ҳуҷҷатгардиши дохилӣ (ҳисоботи молиявӣ ва оморӣ, омили фурӯш, сифат, истеҳсолот ва ғ.) мебошад. Манбаҳои иттилооти берунӣ дар баҳисобгирии идоракунӣ истифодашаванда берун аз доираи фаъолияти корхона қарор доранд, аз ҷумла маводҳо ва маълумоти аз таъминкунандагон ва мизочон гирифташуда, маълумоти мақомоти давлатии назорат дар соҳаҳои алоҳидаи фаъолият, интишороти алоҳида, ярмаркаҳо, намоишҳо, ҷамоатиҳо, пойгоҳҳои маълумот ва дигарҳо. Иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ, ҳамчунин метавонад ба иттилооти миқдорӣ ва сифатӣ ҷудо карда шавад. Иттилооти сифатӣ асосан хосияти ғайримолиявӣ дошта, сурати иттилооти фаъолияти корхонаро пурратар мегардонад ва тавачҷуҳи роҳбариятро ба масъалаҳои муайяни ифодаи пулӣ надошта равона мекунад. Иттилооти миқдорӣ бошад, баръакс, бо ададҳо алоқаманд мебошад ва хосияти молиявӣ (пулӣ) дорад, масалан, ҳисоботи молиявӣ, ҳисоботи идоракунӣ, ҳисоботи андоз, бучетҳо, нақшаҳо, ояндабинҳо.

Ҳоло дар корхонаҳои кишоварзӣ, хусусан дар соҳаи растанипарварӣ аҳаммиати нишондиҳандаи арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшуда меафзояд. Нишондиҳандаи мазкур баҳои арзиши захираҳои моддӣ ва

меҳнати дар раванди истеҳсолот истифодашаванда, инчунин қиматҳои ҷамъбасти дигар намудҳои хароҷоти бо истеҳсол ва фурӯши он алоқамандро ифода мекунад.

Барои соҳаи растанипарварӣ даври тулонии истеҳсолот хос аст. Хусусияти парвариши масалан, зироатҳои ғалладонаи кишти тирамоҳӣ ин аст, ки хароҷоти дар соли ҷорӣ анҷомдодашуда бо истеҳсоли маҳсулот дар ҳамин сол алоқаманд нестанд. Маҳсулоти ғалладонаи дар соли ҷорӣ киштшуда танҳо дар соли оянда, ки арзиши аслии истеҳсоли пурраи он ташаккул меёбад, истеҳсол мешавад. Ин раванд фарқиати хароҷотро аз рӯйи вақт бо назардошти марҳилаҳои даври истеҳсолӣ бо ҷудо кардани хароҷоти солҳои гузашта барои ҳосили соли ҷорӣ, хароҷоти соли ҷорӣ барои ҳосили солҳои оянда ва хароҷоти соли ҳисоботи барои ҳосили ҳуди ҳамин сол пешбинӣ менамояд.

Ҳангоми парвариши зироатҳои ғалладона хусусиятҳои муайяни даври истеҳсолӣ падидор мешаванд, ки бо омилҳои гуногуни ба ташаккули арзиши аслии пурра ва арзиши аслии истеҳсоли маҳсулот таъсиррасон алоқаманд мебошанд. Ин омилҳо дар баробари омилҳои берунӣ, ки аз таъсири фишангҳои давлатӣ ва бозорӣ ба фаъолияти тичоратӣ дар соҳаи кишоварзӣ бармеоянд, асосан омилҳои таъминоти моддию техникаи ҳуди соҳа ва бо ашёи хом таъмин намудани онро дар бар мегиранд (ҷадвали 3.1.1).

Ҷадвали 3.1.1. – Таъсири хусусиятҳои истеҳсолот ба ташаккули арзиши аслии маҳсулоти ғалладона

Омил	Хусусиятҳо	Ташаккули арзиши асли
Технологияи парвариш	Таъсири иқтисодии техникаи корхона ба технологияи парвариш	Камшавии хароҷоти меҳнат дар баробари афзоиши тарҳҳои истеҳлоқ ҳангоми истифодаи технологияҳои пешқадами парвариш
	Баҳисобгирии омилҳои таркиби навӣ ва намудии зироатҳо	Тағйирёбии моддаҳои хароҷоти тухмӣ вобаста ба гароншавии арзиши тухмҳои истифодашаванда
	Мавсимияти навҳои зироатҳои парваришшаванда	Фарқият дар ташаккули хароҷот ва баҳисобгирии онҳо ҳангоми парвариши зироатҳои кишти тирамоҳӣ ва баҳорӣ
	Сифати тухмӣ	Самаранокии хароҷот вобаста аз нашъунамои тухмӣ

Таъминоти моддии истеҳсолот	Беҳгардони истифодаи нуриҳо бо дарназардошти ҳосилхезии замин	Зарурати баҳисобгирии ҳосилхезии замин ва баҳодиҳии он ба хотири кам хароҷоти нури
	Зарурати истифодаи воситаҳои ҳифзи растаниҳо	Беҳгардони тарзҳои нурипошӣ ва вояҳои моддаҳои таъсирбахш бо назардошти корбурди технологияи парвариш
	Мавсимияти таҳвили ашёи хом	Муносибатҳои шарикӣ бо таҳвилкунандагон, ки талафотро аз бекористии техника ва тағйирёбии муҳлатҳои кишоварзӣ коҳиш медиҳад
Маҳсулоти истеҳсолшаванда	Баҳодиҳии хосиятҳои сифатии ғалла бо назардошти ҳосилнокии зироатҳо	Баландбардории самаранокии хароҷоти меҳнат тавассути баланд бардоштани нархи маҳсулот
	Мавсимияти истеҳсол, коркард ва нигоҳдории маҳсулот	Тағйир додани хароҷоти тичоратии бо фуруши маҳсулот алоқаманд
Дигар омилҳо	Истифодаи қарз ва лизинг	Ба арзиши асли дохил кардани фоизҳои қарз
	Истифодаи муносибатҳои иҷора	Баланд шудани арзиши маҳсулот аз ҳисоби пардохтҳои иҷора
	Истифодаи муносибатҳои суғурта	Ба арзиши асли зам кардани саҳмҳои суғурта
	Тақсим кардани хароҷоти барилова ба намудҳои маҳсулот	Вобастагӣ аз пояи тақсимкунии хароҷоти барилова дар корхонаҳои соҳа
	Талафот аз маҳвшагии кишт ва офатҳои табиӣ	Кам шудани ҳосил бо вучуди хароҷоти парвариш

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси⁵⁵

Гуруҳбандии омилҳои номбаршуда дар чор гуруҳ барои таҳлили амиқи хароҷот мувофиқи хусусиятҳои истеҳсоли зироати ғалладона ва тарзҳои ташаккули арзиши аслии маҳсулот имкон медиҳад. Ғайр аз ин, имконияти роҳандозӣ кардани назорат ва идоракунии хароҷот пайдо мешавад ва ҷиҳатҳои сусти даври истеҳсолӣ, ки ба баланд шудани сатҳи моддаҳои алоҳидаи хароҷот ва гарон шудани арзиши аслии маҳсулоти ғалладона боис мешаванд ва дар навбати худ ба паст шудани самари иқтисодии соҳаи растанипарварӣ меоранд, ошкор карда мешаванд.

⁵⁵ Беспятых А.В., Беспятых Е.П., Беспятых О.А. Новые подходы к учету затрат незавершенного производства в растениеводстве [Текст] / А.В. Беспятых, Е.П. Беспятых, О.А. Беспятых // Вопросы новой экономики. - 2012. - № 2. - С. 102–107; Габибова, М.А. Учет затрат в растениеводстве [Текст] / М.А. Габибова // Актуальные вопросы современной экономики. - 2014. - № 3. - С. 219–223; Коваленко Е.В. К вопросу теории учета и калькулирования себестоимости сельскохозяйственной продукции [Текст] / Е.В. Коваленко // Известия Международной академии аграрного образования. - 2013. - № 19. - С. 262–265; Ярошук Е.В., Рощина Ю.В. Особенности учета затрат и калькулирования себестоимости продукции растениеводства [Текст] / Е.В. Ярошук, Ю.В. Рощина // Крымский экономический вестник. - 2013. - Т. 1. - № 3. - С. 265–267;

Дар низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ талаботи воқеӣ ба иттилооти фаврӣ ва аниқ дар бораи хароҷот ва арзиши аслии маҳсулот барои саривақт қабул кардани қарорҳои идоракунӣ оид ба мукамалсозии раванди истеҳсолот вучуд дорад. Барои ин дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаи кишоварзӣ тарзҳои махсуси ташаккули иттилоот ба кор бурда мешаванд. Вале қайд кардан зарур аст, ки усулҳои истифодашаванда бояд ба хусусиятҳои истеҳсолот дар соҳаи растанипарварӣ ва талаботи идоракунӣ ба иттилоот мувофиқ бошанд. Ҳангоми ташаккули иттилоот дар низоми идоракунии хароҷот дар истеҳсоли ғалладона ба ҳисоб гирифтани чунин хусусиятҳои асосии самти мазкури фаъолият зарур аст:⁵⁶

– тақсимои аниқи хароҷот ба маҳсулоти асосӣ, ҳамбаста ва иловагӣ;

– муайян кардани хароҷоти бо хосиятҳои сифатии ғаллаи парваришшуда ва ба ҳисоб гирифтани навънокии он;

– бамеъёрдарории талафоти даври истеҳсолӣ;

– тақсими воқеъбинонаи хароҷоти умумиистеҳсолӣ ва умумихоҷагӣ ба маҳсулоти соҳаи мазкур.

Вобаста аз технологияи парвариши зироатҳои алоҳида, маҳсусгардонии корхона ва миқёсҳои истеҳсолот дар корхонаҳои кишоварзӣ ҳангоми парвариши зироатҳои ғалладона арзиши аслии зироатҳои кишти тирамоҳӣ ва баҳорӣ дар заминаи моддаҳои хароҷоти дар натиҷаи равандҳои технологӣ пайдошуда ташаккул меёбад. Равандҳои истеҳсолӣ дар давраи тирамоҳ-зимистон оғоз мегарданд, ки дар рафти онҳо коркарди тирамоҳии замин, пошидани нуриҳо, тухмӣ, яҳобмонӣ ба ҷо оварда мешавад, ки мантиқан амалиёти мазкур ба истеҳсолоти нотамои мансуб дониста мешаванд. Бо оғози корҳои баҳории бо парвариши зироатҳои кишти тирамоҳӣ алоқаманд набуда

---

⁵⁶ Проняева Л.И., Федотенкова О.А. Применение учетного инструментария для целей управления затратами и исчисления себестоимости продукции зернопроизводства [Текст] / Л.И. Проняева, О.А. Федотенкова // Международный бухгалтерский учет. – 2015. - № 1 (343). – С. 31-42, с. 33

арзиши аслии истеҳсолии зироатҳои кишти баҳорӣ дар заминаи моддаҳои хароҷоти бо қорҳои саҳроии баҳорӣ, қорқарди тухмӣ ва кишти он, қорҳои ҳифз ва нигоҳдории кишт, инчунин ғундоштани ҳосил, қашонидан ва нигоҳдории он алоқаманд мебошанд, ташаккул меёбад.

Ҳангоми ташаккули арзиши аслии маҳсулоти ғалладона вобаста аз хусусиятҳои мавсимии парвариши намудҳои зироати ғалладона дар қорхонаҳои кишоварзӣ аксаран мушкилоти дуруст ва мантиқан гузаронидани моддаҳои хароҷоти истеҳсолии зироатҳои кишти тирамоҳӣ ва баҳорӣ ё ба истеҳсолоти нотамо, ё ба арзиши аслии давраи ҳисоботӣ ба миён меояд ва ин имкон медиҳад, ки дар сатҳи қорхона идоракунӣ муносиби чараёнҳои молиявии фаъолияти кишоварзӣ ба ҷо оварда шаванд. Дурустии гузаронидани ин ё он моддаи хароҷот ба истеҳсолоти нотамо бояд бо санадҳои дохилии қорхона (картаҳои технологӣ, ҷадвалиҳои кишти тухмӣ, сиёсати баҳисобгирӣ) аниқ муқаррар карда шавад.

Мисоли возеҳи алоқамандии иттилооти баҳисобгирии муҳосибии идоракунӣ бо қарорҳои идоракунӣ дар қорхонаҳои кишоварзӣ ҳисобкунӣ арзиши аслии маҳсулоти растанипарварӣ аз рӯйи моддаҳои маҷмуии хароҷот ҳам барои тамоми истеҳсоли маҳсулот ва ҳам барои воҳиди маҳсулот дар шакли ҷадвали таҳлилии мебошад, ки мо онро дар асоси маълумоти ҶДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор тартиб додем (ҷадвали 3.1.2).

Ҷадвали 3.1.2. – Ҳисоби арзиши аслии маҳсулоти асосии растанипарварии ҶДММ «Латиф Муродов» дар соли 2022, сомонӣ

Номгӯи зироат	Ҳаҷми кишт, га	Хароҷот, сомонӣ					Истеҳсоли маҳсулот, сентнер		Арзиши аслӣ, сомонӣ	
		хароҷоти моддӣ + тухмӣ ва масолеҳи кишт, маводи сухт	пардохти меҳнат ва тарҳи иҷтимоӣ	истеҳлок	дигар хароҷот	ҳамагӣ	ҳамагӣ	аз 1 гектар	ҳамагӣ	воҳиди маҳсулот
1. Пахта	245,0	1358161	1824024	1540	2197667	5381392	7379	30,12	5381392	729,28
2. Гандум	342,01	1267422	103297	-	1308411	2679130	11543	33,75	2679130	232,10
3. Ҷав	40,0	162409	13414	-	118515	294338	1484	37,10	280891	189,28
4. Ҷуворимақкаи дон	90,5	366669	48869	-	772611	1188149	6219	191,05	1163264	187,05
5. Шолӣ	31,08	201540	2880	-	25411	229831	1555	50,03	229831	147,80
6. Загер	20	-	-	-	193	12678	80	4,00	12678	158,48
7. Картошка	15,15	98436	3695	-	291824	393955	2880	190,10	393955	136,79
8. Помидор	0,83	-	-	-	362	12700	207,5	250,00	12700	61,20
9. Пиёзи бехӣ	25,0	10429	-	-	13923	407074	10000	400,00	407074	40,71
10. Бодиринг	0,19	-	-	-	-	2738	38	200,00	2738	72,05
11. Карам	1,05	-	-	-	-	5975	210	200,00	5975	28,45
12. Сабзӣ	2,17	18204	-	-	739	72208	361	166,35	72208	200,02
13. Лаблабу	14,0	84703	72104	-	114393	271200	7376	526,80	271200	36,77
14. Ҷуворимақкаи силос	58,62	137037	48363	-	96464	288951	19579	334,00	288951	14,75
15. Юнучкаи нав	85,1	183555	39780	-	858320	1155235	19352	227,40	915350	47,30
16. Юнучкаи қуҳна	179,08	120875	73099	-	1487551	1741841	35016	195,53	1044877	29,84

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти ҶДММ «Латиф Муродов»

Ҳисобкунии арзиши аслии воҳиди маҳсулот ба қоидаҳои методологии баҳисобгирии муҳосибии ҶДММ «Латиф Муродов», коркарди иттилооти муҳосибӣ, гурӯҳбандии он ва тақсими хароҷот ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ асос меёбад. Бояд қайд кард, ки ҶДММ «Латиф Муродов» яке аз корхонаҳои кишоварзие мебошад, ки дар тафовут аз аксари дигар корхонаҳои соҳа, дар он, то андозае баҳисобгирии муҳосибии бонизом бурда мешавад ва дар сиёсати баҳисобгирии он дар баробари баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ, ҷиҳатҳои баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии андоз инъикос гардидаанд. Аммо камбидиҳо дар самти баҳисобгирии масрафот ва муайянкунии арзиши аслии маҳсулот ба назар мерасад.

Дар асоси маълумоти ҷадвали 3.1.2, ки нишондиҳандаҳои он аз маълумоти баҳисобгирии муҳосибии идоракунии ташаккул ёфтаанд, ҳулосаҳои бароварда мешавад, ки барои қабули қарорҳои идоракунии истифода шуда метавонанд. Арзиши аслии миёнаи 1 сентнери маҳсулот дар соли 2022 чунин аст: пахта – 729,28 сомонӣ, гандум – 232,1 сомонӣ, ҷав – 189,28 сомонӣ, ҷуворимақкаи дон – 187,05 сомонӣ, шолӣ – 147,80 сомонӣ, зағер – 158,48 сомонӣ, картошка – 136,79 сомонӣ, помидор – 61,20 сомонӣ, пиёзи беҳӣ – 40,71 сомонӣ, бодиринг – 72,05 сомонӣ, қарам – 28,45 сомонӣ, сабзӣ – 200,2 сомонӣ, лаблабу – 36,77 сомонӣ, ҷуворимақкаи силос – 14,75 сомонӣ, ҷунҷуқкаи нав – 47,30 сомонӣ, ҷунҷуқкаи қуҳна – 29,84 сомонӣ, алафи яқсола – 15 сомонӣ.

Бояд гуфт, ки маълумот дар бораи ҳисоби арзиши аслии маҳсулот, ки дар ҷадвали 3.1.2 оварда шудааст, бинобар дастрас набудани маълумоти саҳеҳ дар баҳисобгирии муҳосибии ҶДММ «Латиф Муродов», пурра нест. Мушоҳида мешавад, ки барои баъзе номгӯйҳои маҳсулот, чун зағер, пиёзи беҳӣ, бодиринг, қарам, сабзӣ ва дигарҳо, маълумот дар бораи ҳаҷми унсурҳои ташкилдиҳандаи арзиши асли – хароҷоти моддӣ, пардохти меҳнат (бо андози иҷтимоӣ) ва истеҳлок маълумот дар ҳисоботи корхона мавҷуд нест. Маблағи истеҳлок танҳо барои пахта муайян аст, вале ҷамъи умумии

истехлок, мувофиқи маълумотҳои дастрас барои тамоми намудҳои маҳсулот маблағи 8182 сомони ро ташкил медиҳад.

Тавре аз ҷадвал дида мешавад, дар арзиши аслии ҳама намудҳои маҳсулот вазни қиёсии бештарро моддаи дигар хароҷот ташкил медиҳад. Аз ҳисоби арзиши аслии намудҳои маҳсулот дар корхона ба назар мерасад, ки таркиби дигар хароҷот, аз ҷумла андозҳо, хароҷоти об ва тамоми хароҷоти умумистехсолӣ ва маъмуриро дар бар мегирад. Аз ин бармеояд, ки дар ҶДММ «Латиф Муродов» баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот дуруст ба роҳ монда нашудааст. Аз маълумоти ҳисоботи идоракунии корхонаи мазкур ягон ҳел таҳлили идоракунии хароҷотро гузаронидан ғайриимкон аст. Умуман, таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии дар ҶДММ «Латиф Муродов» ба талаботи имрӯзаи идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ ҷавобгӯ нест.

Дар ҷадвали 3.1.2 робитаи зичи байни арзиши аслии ва ҳосилнокӣ барои 1 сентнер ҳосили аксари намудҳои растанӣ ва зироатҳо муқаррар карда шудааст: ҳар чи қадаре ки ҳосилнокӣ баланд бошад, арзиши аслии маҳсулот ҳамон қадар пасттар аст. Аз ҷадвал дида мешавад, ки масалан, барои пахта, ки ҳосилнокии он аз 1 га 30,12 сентнер (камтарин) аст, арзиши аслии як сентнер ҳосили пахта 729,28 сомони ро ташкил додааст, ки дар байни намудҳои маҳсулоти дар ҶДММ «Латиф Муродов» истеҳсолшуда аз ҳама баландтарин ҳисоб меёбад. Ҳосилнокии аз ҳама баландтарин аз 1 га кишти лаблабу мушоҳида мешавад, ки арзиши аслии 1 сентнер ҳосили зироати мазкур 36,77 сомони ро ташкил медиҳад. Барои муфассал кардани таҳлили идоракунии дар асоси маълумоти ҳосилшуда ҳисобкунии ва баҳодиҳии иловагӣ бо ба ҳисоб гирифтани маълумоти ду соли пешин гузаронида мешаванд (ҷадвали 3.1.3).

Аз маълумоти ҷадвали 3.1.3 мушоҳида мешавад, ки дар давраи таҳлили солҳои 2020-2022 дар арзиши аслии аксари маҳсулоти растанӣ ва зироатҳои дар ҶДММ «Латиф Муродов» истеҳсолшаванда тағйироти муҳим рух додааст. Масалан, арзиши аслии як сентнер ҳосили пахта дар соли 2022

нисбат ба соли 2020 ба андозаи 39,35% зиёд шудааст. Ҳамин тавр, дар ин давра арзиши аслии як сентнер гандум – 56,25%, чав – 3,38%, чуворимаккаи дон – 15,55%, шолӣ – 31,39%, зағер – 73,45%, картошка – 5,6 баробар, сабзӣ – 4,4 баробар, помидор – 2 баробар, пиёзи бехӣ – 14,8%, бодиринг – 30,67% зиёд шуда, арзиши аслии карам – 7% ва чуворимаккаи силос – 23,8% паст шудааст.

Чадвали 3.1.3. – Тағйирёбии арзиши аслии воҳиди маҳсулоти асосии растанипарварии ҶДММ «Латиф Муродов» дар давраи солҳои 2020-2022, сомонӣ

Номгӯи зироат	Солҳо			Тағйирёбӣ (+, -), 2022/2020	
	2020	2021	2022	сомонӣ	%
1. Пахта	523,35	602,11	729,28	205,93	139,35
2. Гандум	148,54	156,79	232,10	83,56	156,25
3. Чав	183,10	314,14	189,28	6,18	103,38
4. Чуворимаккаи дон	161,88	174,77	187,05	25,17	115,55
5. Шолӣ	112,49	149,47	147,80	35,31	131,39
6. Зағер	91,37	59,50	158,48	67,11	173,45
7. Картошка	24,36	60,19	136,79	112,43	5,6 баробар
8. Помидор	30,23	5,42	61,20	30,97	2 баробар
9. Пиёзи бехӣ	35,46	28,33	40,71	5,25	114,8
10. Бодиринг	55,14	25,38	72,05	16,91	130,67
11. Карам	30,59	23,64	28,45	-2,14	93,00
12. Сабзӣ	45,56	40,38	200,02	154,46	4,4 баробар
13. Лаблабу	27,89	80,50	36,77	8,88	131,84
14. Чуворимаккаи силос	19,36	19,48	14,75	-4,61	76,19
15. Юнучкаи нав	17,73	23,48	47,30	29,57	2,7 баробар
16. Юнучкаи кӯҳна	16,58	12,57	29,84	13,26	179,98

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти ҶДММ «Латиф Муродов»

Дар асоси маълумоти чадвали 3.1.3 тасдиқ мекунем, ки иттилооти баҳисобгирии идоракунии ҳамчун воситаи муассири таъминоти иттилоотии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ барои қабули қарорҳои идоракунии нақши муҳим дорад, зеро дар асоси он роҳбарияти корхона барои ҳисобкунии дурусти арзиши аслии маҳсулот ва идоракунии хароҷот қарорҳои идоракунии муносиб қабул мекунанд. Дар ин маврид қарорҳои идоракунии оид ба идоракунии хароҷот дар шакли бучетикунони чорӣ ва ояндабинии фаъолияти корхона таҳия

карда мешаванд, ки ба роҳбарият ва муассисони корхона дар самти бозбинии фаъолияти истехсолӣ ва идоракунии хароҷот кумак мекунад. Ҳамчунин, хосияти идоракунии иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ барои ташаккули иттилооти зарурӣ, ки на танҳо барои таҳлили идоракунӣ, инчунин барои назорат ва пайгирӣ зарур аст, хизмат мекунад, ки ин амалкунии низоми контроллингро дар корхона барои баландбардории самаранокии фаъолияти он дар доираи таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ пешбинӣ менамояд.

Ҳамин тавр, баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот дар асоси корбурди таъминоти иттилоотии муносиб имкон медиҳад, ки усулҳо ва тарзҳои пешниҳоди иттилооти идоракунӣ мувофиқи талаботи муосири идоракунии истехсолоти кишоварзӣ бозбинӣ ва дигар карда шаванд, ки ин имрӯз барои рушди соҳаи кишоварзии иқтисодиёти миллӣ хеле мубрам аст. Дар баробари ин, ба меъёрҳои ҳуқуқии механизми баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ, стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ ва қонунгузорию андоз таваҷҷуҳ кардан лозим аст, ки ислоҳоти доимии онҳо барои пешгирӣ аз хавфҳо дар фаъолияти молиявӣю хоҷагидорӣ таваҷҷуҳи хоси ҳадамоти баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои соҳаи кишоварзиро тақозо мекунад.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар ташаккули таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣ ин аст, ки бо вучуди муҳимии намудҳои иттилооти дар доираи баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳодшаванда аксаран таваҷҷуҳи роҳбарият ба иттилооти миқдорӣ (молиявӣ) тамаркуз шуда, иттилооти сифатӣ ба эътибор гирифта намешавад. Чунин равиш албатта камсамар мебошад, зеро қабули қарорҳои дуруст танҳо ҳангоми ба ҳисоб гирифтани тамоми иттилооти мавҷудбуда имконпазир аст.

Нуктаи муҳим дар раванди ташаккули ҳисоботи идоракунӣ ин аст, ки баҳисобгирии идоракунӣ бо қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ танзим карда намешавад. Вобаста ба ин, корхонаҳои кишоварзӣ муҳтавои нишондиҳандаҳои ҳисоботӣ, таркиб, шакл ва муҳлати

пешниҳоди онҳоро вобаста ба омилҳо ва хусусиятҳои мушаххаси фаъолияти худ мустақилона муқаррар мекунад. Яке аз мушкилоти баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташаккули ҳисоботи идоракунӣ дар ҳамдигар такрор шудани баъзе иттилооти дар ҳар чор шакли асосӣ ва маъмули ҳисоботи молиявӣ – тавозуни муҳосибӣ (ҳисобот оид ба вазъи молиявӣ), ҳисобот оид ба натиҷаҳои молиявӣ (оид ба фоида ё зарар), ҳисобот оид ба тағйирёбиҳо дар сармоя ва ҳисобот оид ба гардиши воситаҳои пулӣ мебошад. Ин далел, аз як тараф, бо он асоснок карда мешавад, ки чунин такроршавӣ муқоисаи маълумоти воқеии ҳисоботи молиявиро бо маълумоти меъёрӣ ва нақшавӣ (бучетӣ)-и ҳисоботи идоракунӣ осон мегардонад. Аз тарафи дигар, ин равиш бо он сабаб нодуруст аст, ки аҳаммияти баҳисобгирии идоракуниро бо муқоиса кардани нақша ва маълумоти ҳисоботӣ маҳдуд карда, имкон намедиҳад, ки бисёр хусусиятҳои баҳисобгирии фаврии истехсолӣ, ки маълумоти он дар баҳисобгирии муҳосибӣ дастрас нест, ба инобат гирифта шаванд.

Татбиқи концепсияи баҳисобгирии идоракунӣ ба содагӣ ва осонии истифодаи иттилооти идоракунӣ асос ёфтааст. Маҳаки асосии баҳисобгирии идоракунӣ муфид будани он барои қабули қарорҳои идоракунии самаранок мебошад. Усулҳо, тарзҳо ва қоидаҳои таҳлили иттилооти воридшаванда, ки аз ҷониби менечер барои қабули қарорҳои идоракунии муассир истифода мешаванд, таъминоти таҳлилии баҳисобгирии идоракуниро ташкил медиҳанд, ки имрӯз яке аз воситаҳои муҳимтарини идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ мебошад. Концепсияҳои баҳисобгирии идоракунӣ ҳадафҳо, вазифаҳо, функсияҳо ва принципҳои онро ташкил медиҳанд. Онҳо доираи принципҳои баҳисобгирии муҳосибиро ташкил медиҳанд, ки имкон медиҳанд баҳисобгирии идоракунӣ тавре бунёд карда шавад, ки он ба ҳадафи асосии фаъолият дар соҳаи истехсолоти кишоварзӣ ҳарчи бештар мувофиқат кунад. Масалан, метавон чунин принципҳои поягузори баҳисобгирии идоракуниро ҷудо кард: инъикоси воқеъбинона ва саҳеҳи

тамоми далелҳои фаъолияти хочагидорӣ дар корхона; бартариҳои мухтаво аз шакл.

Азбаски ҳисоботи идоракунии бояд иттилооти муфид ва пурраро дар бораи фаъолияти корхонаи кишоварзӣ дар бар гирад ва ҳамчун пойгоҳи иттилоотии бозьтимод барои таҳияи қарорҳои идоракунии ба зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир бо истифодаи хароҷоти камтарин нигаронидашуда хизмат кунад, «иттилоот бояд ба як қатор маҳакҳои муайян ҷавобгӯ бошад. Бинобар ин, иттилоотро бояд ҳамчун захираи истеҳсолот баррасӣ кард ва ба таъминоти иттилоотӣ талаботи мувофиқро пешниҳод намуд»⁵⁷.

Имрӯз суботи истеҳсолию иқтисодӣ ва устувории молиявии корхонаҳои кишоварзӣ аз рӯйи чунин омилҳо муайян мегардад: нархҳои дар бозори маҳсулоти кишоварзӣ амалкунанда; ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ; сатҳи арзиши аслии истеҳсоли ва бузургии фоида.

Масъалаҳои баланд бардоштани сифати маҳсулот ва кам кардани хароҷоти истеҳсоли он имрӯз бениҳоят мубрам мебошанд, зеро мушкилоти шадид барои аксари корхонаҳои кишоварзӣ афзоиши беасоси пешгӯинашаванда ва дар бештар мавридҳо назоратнашавандаи хароҷот мебошад. Барои исботи ин ҳолатҳои дар солҳои охир баамалодаи баландшавии нархи бозори пиёз, картошка, сабзӣ ва дигар маҳсулоти асосии кишоварзиро дар мамлакат хотиррасон кардан мумкин аст.

Қайд бояд кард, ки самаранокии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ бештар аз иттилоот дар бораи ташаккули арзиши аслии вобаста мебошад, зеро хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ асоси муқаррар кардани нархи фурӯши он, ояндабинӣ ва идоракунии истеҳсолот мебошад. Бинобар ин, таҳияи низоми босамари идоракунии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии ва таъминоти иттилоотии он ҳамчун унсури таркибии

---

⁵⁷ Агеева О.А., Давыдова С.А. Информационное обеспечение управленческого учета [Текст] / О.А. Агеева, С.А. Давыдова // Вестник университета. – 2015. - № 12. – С. 189-192, с. 191

стратегияи истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир аҳаммияти муҳим пайдо мекунад.

Дар миқёси корхонаи кишоварзӣ яке аз унсурҳои муҳимми таъминоти иттилоотии низоми идоракунии истеҳсолот, тавре мо аллакай исбот кардем, маълумоти баҳисобгирии идоракунии мебошад. Дар ҳамин чиз робитаи зичи баҳисобгирии идоракунии бо идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ зоҳир мегардад, чунки маҳз баҳисобгирии идоракунии вазифаи иттилоотии муҳимтаринро иҷро мекунад. Бинобар ин, дар шароити корхонаҳои кишоварзӣ «низомии баҳисобгирии муҳосибӣ метавонад ҳамчун низомии иттилоотие муайян карда шавад, ки ҳадафи он пешниҳоди иттилооти молиявии дахлдор оид ба захираҳои корхона ва самаранокии истифодаи онҳо мебошад»⁵⁸. Вале тавре омӯзиши вазъи ташкил ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар баъзе корхонаҳои кишоварзии шаҳри Ҳисор ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ нишон медиҳад, дар аксари корхонаҳо низомии ҳамгироии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки бояд намудҳои асосии баҳисобгирӣ – баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии андозро дар бар гирад, роҳандозӣ нашудааст. Бинобар ин, дар аксарияти корхонаҳои кишоварзӣ низомии баҳисобгирии муҳосибӣ қодир нест, ки менеҷмент ва роҳбариятро бо иттилооти зарурӣ барои қабули қарорҳои идоракунии ва гирифтани маълумоти саҳеҳ дар бораи хароҷоти истеҳсоли таъмин кунад.

Барои татбиқи бобарори ҷанбаҳои ташкилию-методӣ ва амалии баҳисобгирии идоракунии зарур аст, ки дар корхонаҳои кишоварзии калон ва миёна низомии нисбатан мустақил ё ҳамгироии иттилоотӣ барои ташаккули иттилооти бамаврид, воқеъбинона, даркшаванда ва муфиди идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ ташкил карда шавад. Ин кор аз мутахассисони соҳаи кишоварзӣ ва кормандони хадмоти муҳосибӣ на танҳо таҳия, балки, инчунин донишмандони муқаррароти методологӣ, ҷанбаҳои ташкилӣ, методӣ ва техникаии баҳисобгирии идоракуниро

---

⁵⁸ Новикова И.И. Информационное обеспечение процесса управления затратами в сельскохозяйственных организациях [Текст] / И.И. Новикова // Никоновские чтения. – 2011. - № 16. – С. 379-381, с. 379

талаб мекунад. Бинобар ин, мутахассисе, ки дар соҳаи баҳисобгирии идоракуни фаъолият мекунад, бояд асосҳои ҳама намудҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, хусусан баҳисобгирии идоракуниро донад. Ғайр аз ин, мутахассиси баҳисобгирии идоракуни бояд хусусиятҳои ташкилӣ, қоидаҳои методӣ, техникӣ ва тарзҳои баҳисобгирии идоракуни барои корбурди ҳамачонибаи донишҳои назариявӣ ва малақаҳои амалии худ вобаста аз талаботи иттилоотии низоми идоракуни дар корхонаи мушаххаси соҳаи кишоварзиро донад.

Дар мавриди вазъи кунунии ташкил ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ, аз як тараф норасоии назарраси иттилоот ва таъхир дар қабули он мушоҳида шавад, аз тарафи дигар, метавон тасдиқ кард, ки коршоямии ҳиссаи зиёди иттилооте, ки баҳисобгирии муҳосибӣ пешниҳод мекунад, барои мақсадҳои идоракунии истехсолот басанда нест. Бинобар ин, дар корхонаҳои кишоварзӣ мутахассисон имконият доранд, ки танҳо рӯйдодҳо ё далелҳои хоҷагидорӣ аллақай руҳдодаро тафсир кунанд, вале онҳо дар муайян кардани тамоюлҳои рушд ва ояндабинии нишондиҳандаҳои стратегӣ намудҳои фаъолияти кишоварзӣ ба мушкилӣ дучор меоянд. Барои ташкили пойгоҳи иттилоотии идоракунии истехсолоти кишоварзӣ ба роҳ мондани ҳамкориҳои байни роҳбарият, менечерҳо, иқтисодчиён, муҳандисон, агрономҳо, зоотехникҳо ва дигар мутахассисони қабулкунандаи қарорҳои идоракунии муносиб оид ба иҷрои барномаҳои истехсолӣ аҳаммияти муҳим дорад. Ҳамаи ин бо роҳи муттаҳид кардани кори тамоми хадамоти идоракунии корхона дар фазои ягонаи иттилоотӣ ба хоҳири дарки ҳарчи амиқтари объектҳои идоракуни ва таъсири умумӣ ба низоми идоракуни дар доираи низоми ҳамгироии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки дар он баҳисобгирии идоракуни мавқеи калидиро ишғол мекунад, ноил мегардад.

Дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳқиқшуда тақсимои хароҷот дар асоси тарҳи анъанавӣ бо ҷудо кардан ба зерсоҳаҳои растанипарварӣ, чорводорӣ ва истехсолоти агросаноатӣ ба ҷо оварда мешавад, ки ин

маъмулист. Вале тақсимои харочот ба намудҳои мушаххаси маҳсулоти истеҳсолшаванда пурра ба ҷо оварда намешавад, ки дар натиҷа аниқ муайян кардани арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулот ғайриимкон аст. Ғайр аз ин, инъикоси маҳсулоти истеҳсолшуда ба намудҳои алоҳида бо ифодаи арзишӣ ва миқдорӣ ноপুরра ба ҷо оварда мешавад.

Камбудиҳои номбаршуда раванди гузаронидани таҳлили харочоти истеҳсоли маҳсулотро душвор мегардонанд, инчунин ба дермони қабули қарорҳои идоракунии ба пасткунии сатҳи арзиши аслии маҳсулот равонашуда меоваранд. Вобаста ба ин, барои ташаккули низоми идоракунии харочот ва таъминоти иттилоотии он оғоз намудани баҳисобгирӣ аз баҳисобгирии харочот дар воҳидҳои сохтори ибтидоии корхона зарур аст, ки гирифтани иттилооти мукамалро дар бораи харочот ва даромадҳо аз рӯи ҳар як маркази масъулият бо ошкор кардани он қитъаҳои, ки дар онҳо беш аз ҳама тамоюлоти харочот аз меъёрҳо ва намудҳои маҳсулоти дорой сатҳи паст даромаднокии ошкор карда мешаванд, таъмин менамоянд. Ин бошад, дар навбати худ ба инъикоси саривақтӣ ва дурусти харочоти воқеӣ аз рӯи моддаҳои дахлдори ҳисобкунии арзиши аслиӣ, назорати фаврии истифодаи захираҳо ва талафоти истеҳсолӣ, инчунин пешгирӣ кардани харочот ва талафоти ғайриистеҳсолӣ, ошкор кардани захираҳои паст кардани арзиши аслии маҳсулот мусоидат мекунад.

Барои баланд бардоштани сатҳи назорат ва самаранокии идоракунии харочот дар воҳидҳои сохтори истеҳсолии корхона ҳангоми муайян кардани тамоюлоти харочоти воқеӣ аз харочоти меъёрӣ, гурӯҳбандии онҳо аз рӯи чунин аломатҳо ба мақсад мувофиқ аст:

– муайян кардани таъсири харочот ба сатҳи арзиши аслии маҳсулот (аз нигоҳи баҳисобгирӣ ва таҳлили мақсаднокии онҳо);

– ошкор кардани маконҳои пайдошавӣ ва дараҷаи масъулият ба онҳо (воҳидҳои сохторӣ, шахсони масъул, вобастагӣ аз фаъолияти воҳиди сохторӣ);

– муқаррар кардани сабабҳо ва айбдорон (дохилӣ ва берунӣ, бригадаҳо, қитъаҳо);

– ба қайд гирифтани вақти ошкоркунӣ, фосилаи тақвимӣ ва раванди технологӣ (то ё баъди истеҳсол, давра, моҳ, даҳрӯза, марҳилаи корҳо);

– таъмини пуррагии ошкоркунӣ (хуччатнигорӣ кардан дар давра, моҳ ё ҳангоми барӯйхатгирии истеҳсолоти нотамом).

Ҳангоми татбиқи унсурҳои низоми идоракунии хароҷот дар ҚДММ «Латиф Муродов» меҳнатфарогирии баҳисобгирии хароҷот меафзояд, вале на он қадар муҳим, ғаврияти иттилооти ҳам ибтидоӣ ва ҳам баҳисобгирии муҳосибӣ баланд мешавад, бинобар ин, вазифаҳои назоратии онҳо дар идоракунии истеҳсолот беҳтар иҷро мешаванд. Ба ин кор тавассути такмил додани хуччатҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, хуччатгардиш, феҳристҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиби пешбурди баҳисобгирии идоракунии хароҷот ноил шудан мумкин аст.

Вобаста ба ин, корбурди як қатор хуччатҳо ва феҳристҳои баҳисобгирӣ ва назорати хароҷоти истеҳсоли маҳсулот, чун: ҳисоботи истеҳсолии воҳидҳои сохторӣ; ҳисоботи ҷамъбастии истеҳсоли аз рӯйи ҳар як воҳиди сохторӣ; варақаҳои баҳисобгирии таҳлилӣ ва назорати тамоюлотии хароҷот аз меъёрҳо (маҳдудиятҳо)-и муқарраршуда зарур аст. Ин хуччатҳо ва феҳристҳои баҳисобгирӣ барои татбиқи идоракунии хароҷот дар якҷоягӣ бо истифодаи усули меъёрии баҳисобгирии хароҷот мутобиқ мебошанд.

Ҳамин тавр, тарҳи умумии ҷараёнҳои иттилоотии идоракунии хароҷотро барои ҚДММ «Латиф Муродов» дар шакли амсилаи дар расми 3.1.1 тасвиршуда таҳия менамоем.

ва таҳлили онҳо шарти ҳатмии мустаҳкам намудани муносибатҳои дохилихоҷагӣ дар корхонаи кишоварзӣ ва воҳидҳои сохтори он, имконияти қабули ғаврии қарорҳои идоракунии асоснок, ба даст овардани самараи иқтисодии зарурӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии корхона дар бозори маҳсулоти кишоварзӣ мебошад.

3.2. Такмили методикаи баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯи марказҳои масъулият дар корхонаҳои кишоварзӣ

Дар шароити муносири рушди низоми ҳамгирои баҳисобгирии муҳосибӣ, ки яке аз унсурҳои асосии он баҳисобгирии идоракунӣ мебошад, вазифаи асосии менеҷменти корхонаҳои кишоварзӣ таҳияи самтҳои рушди стратегияи истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад. Бинобар ин, баҳисобгирии идоракунӣ бояд ба стратегияи рушди иқтисодии корхона, ки ба рушди рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ ва паст кардани арзиши аслии он нигаронида шудааст, мувофиқ бошад. Ҳамчунин баҳисобгирии идоракунӣ бояд ба баланд шудани сатҳи масъулияти ҳар як корманд ва воҳиди сохтори алоҳида дар ташаккули натиҷаҳои молиявии корхона ва воҳидҳои сохтори он мусоидат кунад. Вобаста ба ин, ғайримарказонидани идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ, «ки дар байни зинаҳои гуногуни идоракунӣ додани ваколатҳо ва масъулиятро дар назар дорад, аҳаммияти махсус пайдо мекунад»⁵⁹.

Яке аз воситаҳои муассири ғайримарказонидани идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ ин низоми баҳисобгирии идоракунии хароҷот мебошад, ки дар он марказҳои масъулият ҳамчун унсури муҳим ҷудо карда шудаанд. Татбиқи методологияи баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси марказҳои масъулият барои назорати натиҷаҳои фаъолияти воҳидҳои сохторӣ ва кормандони алоҳида дар корхона имкон медиҳад.

---

⁵⁹ Хромова И.Н. Совершенствование учета затрат по центрам ответственности в сельскохозяйственных организациях [Текст] / И.Н. Хромова // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. – 2011. - № 6 (137). – С. 180-183, с. 180

Омӯзиши таҷрибаи хориҷии пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ нишон медиҳад, ки самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ тавассути мукамалсозии муносибатҳои иқтисодии байни корхона ва воҳидҳои сохтори он оид ба бозтаксимкунии даромадҳо, механизми ташкилию иқтисодии идоракунӣ дар асоси истифодаи ҳамачонибаи иттилооти баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот «бо роҳи таҷдиди сохтори ташкилот ва ҷудокунии он ба марказҳои масъулият ва бахшҳои фаъолияти мувофиқ ба даст меояд»⁶⁰.

Тавре Я.В. Соколов қайд мекунад, концепсияи баҳисобгирӣ аз рӯйи марказҳои масъулиятро аввалин бор олими америқоӣ Чон Хиггинс дар соли 1952 пешниҳод кардааст: «ба зиммаи ҳар як воҳиди сохторӣ танҳо даромадҳо ва хароҷоте воғузур мешаванд, ки барои онҳо масъулиятдошта, онҳоро назорат мекунад»⁶¹.

Ҳамин тавр, дар низомҳои баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзии хориҷӣ корбурди концепсияи баҳисобгирӣ аз рӯйи марказҳои масъулият паҳн гардид ва хусусияти муҳимми баҳисобгирӣ ҳамчун тамаркуз ба марказҳои масъулият дар асоси аломатҳои иқтисодӣ ва технологӣ муайян карда шуд. Яъне, маркази масъулият қитъаи ташкилию технологӣ дар корхона мебошад, ки онро маъмурият мувофиқи салоҳдиди худ ҷудо мекунад. Баҳисобгирӣ дар марказҳои масъулият ҳамчун низоме фаҳмида мешавад, ки инъикос, баҳисобгирӣ, ҷамъоварӣ, назорат ва таҳлили иттилоотро аз рӯйи хароҷот ва натиҷаҳо, арзёбии фаъолияти менечерҳо ва тамоми кормандонро таъмин менамояд.

Мутахассиси баҳисобгирии муҳосибӣ дар соҳаи кишоварзӣ Р.А. Алборов маркази масъулиятро чунин шарҳ медиҳад: «бахши корхона, объекти мустақили идоракунӣ, ки дар баҳисобгирии муҳосибӣ барои

---

⁶⁰ Алборов Р.А., Ливенская Г.Н. Управленческий учет затрат по центрам ответственности в производственных организациях. Монография [Текст] / Р.А. Алборов, Г.Н. Ливенская. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2013. – 108 с., с. 6

⁶¹ Соколов Я. В. Основы теории бухгалтерского учета [Текст] / Я. В. Соколов. - М.: Финансы и статистика, 2000. – 496 с., с. 233

назорати фаъолияти он чудо карда мешавад»⁶². Ба ақидаи ӯ, дар маркази масъулият хароҷоти истехсолӣ, даромади бадастомада ё раванди сармоягузори бахши мазкур назорат карда мешавад. Дар баробари ин, роҳбари маркази масъулият барои иҷрои раванди ташаккули нишондиҳандаҳои мазкур масъул мебошад. Фаъолияти ҳар як маркази масъулият бо самаранокии амалкунии он арзёбӣ карда мешавад. Ҳадафи баҳисобгирӣ аз рӯи марказҳои масъулият дар чамбаст намудани маълумот дар бораи хароҷот ва натиҷаҳои фаъолияти ҳар як воҳиди сохтори корхона ифода меёбад.

Чудо намудани корхона ба марказҳои масъулият аз хусусиятҳои соҳавии истехсолот, технология ва ташкили раванди истехсолӣ, усулҳои коркарди ашёи хом барои гирифтани маҳсулоти тайёр, таркиби маҳсулоти истехсолшаванда, дараҷаи мучаҳазони техникаи истехсолот ва дигар омилҳо вобаста мебошад. Дар корхонаҳои кишоварзӣ ба ташкили марказҳои масъулият сохтори ташкилӣ ва истехсолии онҳо таъсири муҳим мерасонад. Сохтори ташкилии раванди истехсолоти кишоварзӣ намудҳои истехсолот (растанипарварӣ, чорводорӣ, истехсолоти агросаноатӣ) ва сохтори коргоҳҳо, бригадаҳо, китъаҳои истехсолӣ ва иқтидори онҳо, хадамоти идоракунии истехсолот, шаклҳои робитаҳои байни онҳо дар ҳар як зинаи идоракунии истехсолотро инъикос мекунад. Сохтори ташкилии корхона дар ҷадвали кории корхона ифода меёбад. Воқеан он «ҳамоҳангсозии намудҳои алоҳидаи фаъолияти корхона ва талоши воҳидҳои сохториро барои иҷрои вазифаҳо ва ҳадафҳои асосии корхона таъмин менамояд»⁶³.

---

⁶² Алборов Р.А., Ливенская Г.Н. Управленческий учет затрат по центрам ответственности в производственных организациях. Монография [Текст] / Р.А. Алборов, Г.Н. Ливенская. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2013. – 108 с., с. 6-7

⁶³ Добровольский Е.Ю. Бюджетирование: шаг за шагом [Текст] / Е.Ю. Добровольский Б.М. Карабанов, П.С. Боровков, Е.В. Глухов, Е.П. Бреслав. – СПб.: Питер, 2011. – 480 с., с. 28

Аз нуктаи назари идоракуни ҷудо намудани корхона ба марказҳои масъулият бояд аз хусусиятҳои ҳолати мушаххас муайян гардад ва ба чунин талаботи асосӣ ҷавобгӯ бошад⁶⁴:

– марказҳои масъулият бояд бо сохтори истехсоли ва ташкилии корхона ҳамбаста карда шаванд;

– сардори ҳар як маркази масъулият бояд шахси масъул – менечер бошад;

– дар ҳар як маркази масъулият бояд нишондиҳандаҳо барои чен кардани ҳаҷми фаъолият ва поя барои тақсим кардани хароҷот муқаррар карда шаванд;

– соҳаҳои салоҳият ва масъулияти менечери ҳар як маркази масъулият бояд аниқ муайян карда шаванд. Менечер танҳо барои нишондиҳандаҳои масъул мебошад, ки онҳоро ӯ назорат мекунад;

– барои ҳар як маркази масъулият бояд шаклҳои ҳисоботи дохилӣ муқаррар карда шаванд;

– менечерҳои маркази масъулият бояд дар гузаронидани таҳлили фаъолияти марказ дар давраи пешин ва тартиб додани нақшаҳо (буҷетҳо) барои давраи оянда иштирок кунанд.

Ғайр аз ин, ҳангоми ҷудо кардани марказҳои масъулият бояд омилҳои иҷтимоӣ равоӣ, ки метавонанд ба анғезаи роҳбарони марказҳои дахлдор таъсир расонанд, ба инобат гирифта шаванд.

Бояд гуфт, ки яке аз масъалаҳои баҳсталаб дар баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият ин ҷудо намудани намудҳои марказҳои масъулият мебошад, ки аз ҷониби муҳаққиқон ба таври гуногун шарҳ дода мешавад. Аз ҷумла, Ф.П. Васин ҷудо кардани чунин марказҳои масъулияти асосиро тавсия медиҳад: марказҳои хароҷот (бригадаҳо, қитъаҳо, коргоҳҳои истехсоли), ки танҳо хароҷоти худро назорат мекунанд ва ба онҳо таъсир расонида метавонанд; марказҳои ғоида, ки на танҳо хароҷот, балки даромадҳоро низ назорат

---

⁶⁴ Керимов В.Э. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в отдельных отраслях производственной сферы [Текст] / В.Э. Керимов. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 384 с., с. 110

карда метавонанд (асосан воҳидҳои сохтори калон ва нисбатан мустақил, масалан, филиалҳои иттиҳодияи истеҳсоли ё ҷамъияти саҳомӣ); марказҳои сармоягузорӣ, ки ҳам хароҷоту даромадҳо ва ҳам сармоягузориҳоро назорат мекунанд⁶⁵. Н.П. Кондраков ҷудо намудани чунин намудҳои марказҳои масъулиятро пешниҳод мекунад: марказҳои хароҷот; марказҳои фоида; марказҳои сармоягузориҳо; марказҳои таъминот, истеҳсолот, фурӯши маҳсулот, идоракунии. Р.Энтони ва Ч. Рис чунин марказҳои масъулиятро ҷудо мекунанд: маркази даромадҳо; маркази хароҷот; маркази арзиши аслии стандартӣ; маркази сармоягузорӣ⁶⁶. Ҳамин тавр, Ч.Т. Хорнгрен ва Ч. Фостер низ ин намудҳои марказҳои масъулиятро пешниҳод карда онҳоро шарҳ медиҳанд: маркази хароҷот – танҳо барои хароҷот ҳисоботдиҳанда мебошад; маркази фурӯш – танҳо барои маблағи фурӯш ҳисоботдиҳанда аст; маркази фоида – ҳам барои хароҷот ва ҳам барои таъмини маблағи фурӯш ҳисобот медиҳад; маркази сармоягузориҳо – барои хароҷот, маблағи фурӯш ва сармоягузориҳо ҳисоботдиҳанда аст⁶⁷. В.Ф. Палий ва Р. Вандер Вил ба ҷудо кардани чунин марказҳои масъулият ишорат мекунанд: марказҳои хароҷот бо назорати танҳо хароҷот; маркази фоида бо назорати хароҷот ва даромадҳо; маркази сармоягузориҳо бо назорати хароҷот, даромадҳо ва сармоягузорӣ⁶⁸.

Сохтор ва хусусиятҳои корхонаҳои кишоварзии таҳқиқшударо ба инобат гирифта, дар истеҳсолоти кишоварзӣ ҷудо намудани марказҳои масъулиятро вобаста аз муҳтаво ва хосияти вазифаҳое, ки коргоҳҳо ва дигар воҳидҳои сохтори корхонаи кишоварзӣ иҷро мекунанд ва барои дар истеҳсолот истифодабарии захираҳои дахлдор масъул мебошанд, тавсия медиҳем. Вобаста ба ин, ташкил намудани марказҳои масъулият

---

⁶⁵ Васин Ф.П. Управленческий учет. Учебное пособие [Текст] / Ф.П. Васин. – М.: Финансовая академия при Правительстве РФ, 1997. – 98 с., с. 55

⁶⁶ Энтони Р. Учет: ситуация и примеры [Текст] / Р. Энтони, Дж. Рис. / Пер. с англ./ Под редакцией Петрачкова А. М. – М.: Финансы и статистика, 1993. – 560 с., с. 466-471

⁶⁷ Хорнгрен Ч. Управленческий учет [Текст] / Ч. Хорнгрен, Дж. Фостер, Ш. Датар. – СПб.: Питер, 2008. – 1008 с., с. 110-111

⁶⁸ Палий В.Ф., Вандер Вил Р. Управленческий учет [Текст] / В.Ф. Палий, Р. Вандер Вил. – М. ИНФРА-М, 1997. – 480 с., с. 303

барои истифодабарии захираҳо дар пояи шӯъбаҳои пешбар, марказҳои масъулият барои ташкили истеҳсолот ва идоракунӣ – бо роҳи тобеъ намудани воҳидҳои сохтори истеҳсоли ва хадамоти дахлдор ба сарагроном, сарзоотехник, сармуҳандис ё саргидротехник мақбул аст.

Ҳамчунин марказҳои масъулият барои истифодабарии захираҳо, ташкили истеҳсолот ва идоракунӣ бояд барои ҳаҷми хароҷоти бо истеҳсолот алоқаманд масъулият дошта бошанд. Масъулият барои риоягардидани меъёрҳои хароҷот, сари вақт бозбинӣ ва кам кардани онҳо, нигоҳдорӣ ва истифодаи оқилонаи тухмӣ ва дигар маводи кишт, нуриҳо ва пору, воситаҳои ҳифзи растаниҳо ва чорво ба зиммаи сарагроном вогузор карда мешавад. Хадамоти таъминоти моддию техникаи истеҳсолоти кишоварзӣ бояд барои риоягардии сатҳи хароҷоти нақлиётӣ ва омодакунӣ масъул бошанд ва барои паст кардани онҳо ҷаҳд намоянд.

Ба андешаи мо, дар истеҳсолоти кишоварзӣ якҷоя бо мафҳуми марказҳои масъулият ҳамчунин бояд мафҳумҳои маконҳои пайдошавии хароҷот, марказҳои хароҷот ва сохтори молиявии истеҳсолоти кишоварзӣ баррасӣ карда шаванд. Мафҳумҳои мазкур дар баҳисобгирии идоракунӣ бояд бо се самти ташаккули худ баррасӣ шаванд: истеҳсолӣ, аз нуктаи назари дар истеҳсолот истифода бурдани захираҳо; ташкилӣ – бо ба ҳисоб гирифтани ҳадафнокӣ ва мавҷудияти шароитҳои воқеъбинонаи ташкили назорат ва танзимкунии хароҷоти захираҳо; баҳисобгирӣ-таҳлилӣ, вобаста аз имкониятҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва муайян кардани андозаҳои хароҷот, таҳлил ва назорати онҳо.

Макони пайдошавии хароҷот «воҳиди сохтори корхона мебошад, ки дар он баҳисобгирӣ, назорат ва идоракунии захираҳои истеҳсолӣ ташкил карда мешавад. Маконҳои пайдошавии хароҷот метавонанд ҷойҳои корӣ, қитъаҳо, коргоҳҳо ва шӯъбаҳои корхона (банақшагирӣ, молиявӣ, ва ғ.) бошанд»⁶⁹. Барои ба низом даровардани баҳисобгирӣ ба

---

⁶⁹ Вавилина И.С. Учет затрат по местам возникновения и по центрам ответственности [Текст] / И.С. Вавилина / Конкурентоспособность территорий / Материалы XXI Всероссийского экономического форума молодых ученых и студентов. – Екатеринбург: Издательство: Уральский государственный экономический университет, 2018. – С. 12-14, с. 12

хар як макони пайдошавии хароҷот рақами мушаххаси худ дода мешавад. Ин имкон медиҳад, ки барои онҳо қоидаҳои намунавии баҳисобгирӣ, баҳодихӣ, таҳлил ва назорати хароҷот татбиқ карда шаванд.

Ҳисобкунии хароҷот аз рӯи маконҳои пайдошавӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ имкон медиҳад, ки аз ҷумла чунин масъалаҳои баҳисобгирии идоракунии хароҷот ҳал карда шаванд:

- ҷамъоварии ҳама гуна хароҷот дар маконҳои пайдошавӣ;
- муайян кардани сохтори муфассали хароҷоти корхона ва воҳидҳои сохтории он, ба даст овардани иттилоот дар бораи онҳо;
- муайян кардани сохтори хароҷоти мустақим ва ғакримустақим (барилова), ба даст овардани иттилооти муфассал дар бораи онҳо;
- арзёбии зарурати ин ё он хароҷоте, ки ба ҳар як зинаи раванди истеҳсолӣ гузаронида шудааст;
- арзёбии саҳми ҳар як воҳиди сохторӣ – макони пайдошавии хароҷот дар ба даст овардани натиҷаҳои кори тамоми воҳиди сохтории истеҳсолӣ ва умуман корхона;
- баланд бардоштани аниқӣ ва фаврияти иттилооти бадастовардашуда дар ташаккули саҳеҳтари нишондиҳандаҳои натиҷаҳои ниҳойии фаъолияти корхона;
- таъмини назорати кори корхона дар маҷмуъ ва воҳидҳои сохтории он.

Дар доираи таснифи хароҷот аз рӯи маконҳои пайдошавӣ хароҷоти муайян ба он воҳидҳои сохторие мансуб дониста мешавад, ки захираҳои истеҳсолӣ дар онҳо истифода шудаанд⁷⁰.

Қудо кардани марказҳои масъулият дар истеҳсолоти кишоварзӣ имкон медиҳад, ки ваколатҳо дар байни кормандон самараноктар тақсим карда шаванд, ки ин барои тақмили сохтори молиявии истеҳсолоти кишоварзӣ мусоидат мекунад. Бо дарназардошти

---

⁷⁰ Бороненкова С.А., Матвеева В.С., Буянова Т.И. Учетно-аналитическое обеспечение управление затратами на производство [Текст] / С.А. Бороненкова, В.С. Матвеева, Т.И. Буянова // Экономика и предпринимательство. - 2017. - № 9–3 (86–3). - С. 945–950, с. 946

алоқамандии марказҳои масъулият ва сохтори молиявии корхонаи кишоварзӣ, марказҳои масъулиятро метавон ба қавли дигар ҳамчун маркази масъулияти номбар кард.

Равиши анъанавӣ ба таҳияи сохтори молиявии корхонаи кишоварзӣ якҷанд марҳилаҳоро дар бар мегирад, чун:

- тақсим кардани зинаҳои ташкилӣ мувофиқи марказҳои мавҷудбудаи масъулияти;
- рушди минбаъдаи сохтории марказҳои масъулияти;
- интихоби шахсони масъули маркази масъулият⁷¹.

Имконияти ташкили раванди бозтақсимкунӣ дар байни воҳидҳои сохтории корхонаи кишоварзӣ метавонад бо истифодаи яке аз чунин тарзҳо амалӣ карда шавад:

- як воҳиди сохторӣ як маркази масъулиятро ифода мекунад;
- якҷанд воҳидҳои сохторӣ як маркази масъулиятро ифода мекунад;
- як воҳиди сохторӣ якҷанд марказҳои масъулиятро дар бар мегирад.

Бояд қайд кард, ки раванди муайян кардани сохтори истеҳсолот ва идоракунӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ бо сабаби он ки марказҳои харочот ва даромад баъзан бо ҳам омехта мебошанд, метавонад душвор ва мураккаб гардад, ки ин ҳангоми таъин кардани шахсони масъул барои марказҳои масъулият баъзе душвориҳоро ба миён меорад.

Ҳар як фаъолияти истеҳсолӣ дар соҳаи кишоварзӣ раванди мураккаб буда, марҳилаҳои мураккаберо дар бар мегирад, ки дар давраҳо ва муҳлатҳои гуногуни вақт ба амал меоянд, бинобар ин, барои онҳо барпо намудани низоми ягонаи идоракунӣ хеле душвор аст. Гузашта аз ин, дар шароите ки корхонаи кишоварзӣ намудҳои гуногуни фаъолият ва истеҳсолотро бо ҳам мепайвандад, иҷро кардани ин кор боз

---

⁷¹ Власова М.И. Разработка проекта бюджетирования на основе формирования центров финансовой ответственности в сельском хозяйстве [Текст] / М.И. Власова / Функции учета, анализа и аудита в принятии управленческих решений / Сборник научных трудов международного экономического форума. Под общей редакцией Н.А. Лытневой. – Орел: Издательство: Орловский государственный университет экономики и торговли, 2020. – С. 101-105, с. 101

хам душвортар мегардад. Ғайр аз ин, истифодаи ҳарчи бештари шаклҳо ва технологияҳои муосири растанипарварӣ, аз ҷумла парвариши зироатҳо дар шароити гармхона зарурати ба низом даровардани равандҳои алоҳидаи истеҳсолиро ба миён меорад, ки он имкон медиҳад барои тақсими вазифаҳо дар байни кормандони алоҳида, роҳандозӣ намудани раванди истеҳсоли маҳсулот аз рӯйи соҳаҳои алоҳидаи ғаболияти кишоварзӣ ва марҳилаҳои истеҳсолот заминаи воқеӣ фароҳам орад.

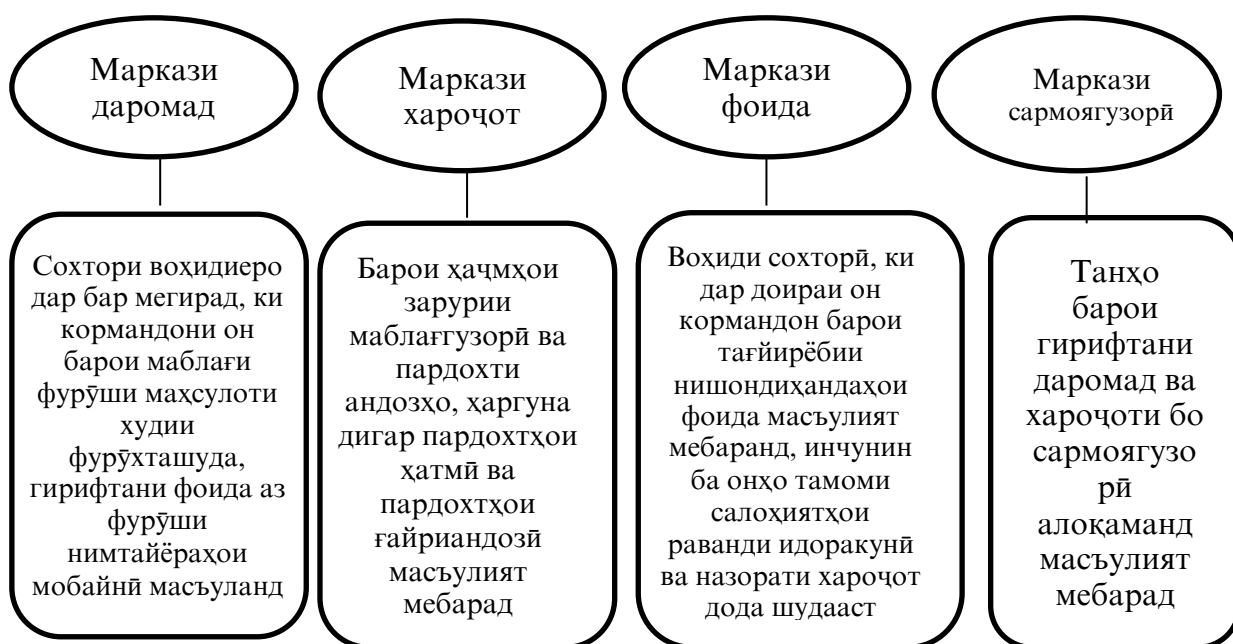
Асоси ташкилии маконҳои пайдошавии харочот, марказҳои харочот ва марказҳои масъулият сохтори азнавташкилкардашудаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва идоракунии он мебошад. Дар баробари ин, марказҳои масъулият дар сатҳи воҳидҳои сохтории истеҳсоли барои истифодабарии захираҳои моддӣ ва пардохти меҳнат масъул мебошанд. Дар ҳолатҳое ки, агар истифодабарии захираҳои моддӣ дар заминаи ҳар як ҷойи корӣ ташкил карда шуда бошад, пас масъулият барои ҳарчи онҳо барои ҳар як ҷойи корӣ муфассал карда мешавад. Аз ин рӯ ҷойи корӣ макони пайдошавии харочот ба ҳисоб рафта, ҳамчунин макон (марказ)-и масъулият мебошад. Бинобар ин, хангоми ташкил ва муқаррар кардани масъулият дар заминаи ҷойҳои корӣ, яъне маконҳои ибтидоии пайдошавии харочот, онҳо ба мафҳуми маркази масъулият мувофиқ мебошанд.

Бояд қайд кард, ки солҳои охир аксари корхонаҳои кишоварзии шаҳри Ҳисор, ки объекти таҳқиқоти мо мебошанд, ба истифодаи технологияҳои парвариши зироатҳо дар шароити гармхона ва нигоҳ доштани ҳосил дар сардхонаҳо тавачҷуҳи зиёд зоҳир менамоянд. Аз ҷумла, дар гармхонаҳои ЧДММ «Латиф Муродов» маконҳои ташаккули харочот метавонанд дар асоси аломати соҳавӣ (соҳа, зерсоҳа, қисмати корхона) ё аз рӯйи аломати иқтисодӣ-ташкилӣ дар асоси барпо намудани сохтори ташкилии корхона, яъне воҳиди сохторӣ ҷудо карда шаванд.

Аз нуктаи назари баҳисобгирӣ-таҳлилӣ марказҳои харочот ва марказҳои масъулият дар асоси ягонагии методии онҳо муайян карда

мешаванд. Харочоти истифодабарии захираҳо дар истехсолот дар заминаи марказҳои харочот, марказҳои масъулият ва маконҳои пайдошавӣ «дар асоси иттилооти баҳисобгирии муҳосибии таҳлилӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Дар баробари ин, баҳисобгирии таҳлилӣ дар заминаи моддаҳои харочот метавонад қитъа, коргоҳ, бригада, чойҳои корӣ, дар баъзе ҳолатҳо хоҷагиҳои деҳқониро фаро гирад»⁷².

Ҳамин тавр, мо чундо намудани чунин марказҳои масъулиятро барои корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод менамоем (расми 3.2.1): маркази даромад, маркази харочот, маркази фоида ва маркази сармоягузорӣ.

Расми 3.2.1. – Ташкили марказҳои масъулият дар корхонаи кишоварзӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ташаккули иттилоот дар ҳар як маркази масъулияти ҷудокардашуда, ки ҳамзамон маконҳои пайдошавии харочот мебошанд, имкон медиҳад, ки манбаи мушаххаси иттилоот дар бораи харочот, яъне макони пайдошавии харочот муайян карда шавад, тағйирёбии бузургии нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи фаъолияти маркази масъулият пайгирӣ карда шавад, сабабҳои тағйирёбии харочот ҳамбаста ва натиҷаҳои тағйирёбиҳои мазкур арзёбӣ карда шаванд. Вале «танҳо муқаррар кардани иттилооти баҳисобгирӣ дар бораи харочоти истехсол

⁷² Раметов А.Х. Модель управленческого учета в сельскохозяйственных организациях [Текст] / А.Х. Раметов // Бухгалтерский учет. – 2011. - № 5. – С. 120-121, с. 120

аз рӯйи маконҳои пайдошавии онҳо, ҳатто бо тақсимои муфассал аз рӯйи бригадаҳо, қитъаҳо ва намудҳои хароҷот маълумоте намедихад, агар ягон корманд барои риоя гардидани шароити ташкили истеҳсолот, технологияи он, инчунин иҷрои хароҷот ва андозаҳои онҳо масъулият надошта бошад»⁷³.

Бояд гуфт, ки ташкили марказҳои масъулият аз рӯйи маконҳои пайдошавии хароҷот барои баҳисобгирии таҳлилии хароҷот на танҳо дар заминаи марказҳои масъулият, балки дар заминаи ҷойҳои кори алоҳида дар мавриди ҷорабиниҳои агротехникӣ, хизматрасонӣ ва нигоҳдории мошин ва таҷҳизот, инчунин идоракунии истеҳсолот ва хароҷоти хадмоти маъмурӣ шароит фароҳам меорад. Чунин баҳисобгирии таҳлилии хароҷот ба мушаххас кардани масъулияти кормандон барои харчи тухмӣ ва дигар маводи кишт, нуриҳо, воситаҳои ҳифзи растаниҳо ва ҷорво, хӯроки ҷорво, корҳо ва хизматрасониҳо, хароҷоти нигоҳдории воситаҳои асосӣ, пардохтҳои суғуртавӣ, дигар хароҷот, инчунин талафот аз ғавти ҳайвонот мусоидат намуда, имкон медиҳад, ки онҳо дар заминаи ҷойҳои корӣ инъикос карда шаванд. Амсилаи намунавии ташкили марказҳои масъулият аз рӯйи марказҳои пайдошавии хароҷотро барои корхонаи кишоварзӣ – ҶДММ «Латиф Муродов» таҳия менамоем (расми 3.2.2).

Ташкили баҳисобгирии идоракунии дар асоси захираҳои истеҳсоли шароитро барои муфассалгардонии баҳисобгирии хароҷот аз рӯйи марказҳои масъулият ва маконҳои пайдошавии хароҷот дар тамоми зинаҳои идоракунии, то ҳадди ҷойҳои корӣ таъмин менамояд.

---

⁷³ Шогенцукова З.Х. Построение управленческого учета по местам возникновения затрат и центрам ответственности как эффективный механизм управления затратами в АПК России / З.Х. Шогенцукова, И.В. Махова, Д.А. Хутежева // Электронный журнал: Дневник науки. – 2019. - № 6 (30) [Электронный источник] / Режим доступа: URL: <https://elibrary.ru> (санаи мурочиат 5.02.2020).

Расми 3.2.2. – Амсилаи ташкили марказҳои масъулият аз рӯи маконҳои пайдошавии хароҷот

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Марказҳои масъулияти ҷудокардашуда метавонанд бо маконҳои пайдошавии хароҷот мувофиқат накунад, ё аз ҷиҳати миқёс ҳаҷми маркази масъулият аз ҳудуди маркази пайдошавии хароҷот хурдтар бошад, ки ин дар баҳисобгирии хароҷот ва ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот сабаби пайдо шудани мушкилот намегардад. Ин ҳол масалан, дар аксари қитъаҳо ва бригадаҳои растанипарварии ҶДММ «Латиф Муродов» ба назар мерасад. Вале маркази масъулият наметавонад аз ҳудудҳои маконҳои пайдошавии хароҷот берун барояд, зеро дар маркази масъулият вазифаҳои идоракунии равандҳои истеҳсолӣ (ичрои корҳо) бо ҷаъолияти идоракунии ташаккули хароҷот ҳамбаста мебошанд. «Агар маркази масъулият аз макони ҳудудии хароҷот калон бошад, пас ин ва дигар вазифаҳои идоракунии ба андозаи назаррас мураккаб мегарданд, ҳатто дар баъзе мавридҳо иҷрои онҳо ғайриимкон аст, чунки шахсони масъул барои иҷрои вазифаҳо дорой ваколатҳои дахлдор нестанд. Бояд

таркиби марказҳои масъулият бо сохтори идоракунии корхона мувофиқ бошад»⁷⁴.

Ба андешаи мо, дар мавриди ташкили истеҳсолот ва идоракунии дар соҳаи кишоварзӣ чудо намудани ду намуди марказҳои масъулият – истеҳсоли ва сохтори қобили қабул аст. Дар ин маврид, аз нуктаи назари истеҳсоли метавон се шакли ташкили марказҳои масъулиятро муайян кард.

1. Маконҳои пайдошавии хароҷот ба ҷойҳои корӣ ва марказҳои масъулият мувофиқ мебошанд; марказҳои масъулият маҷмуи хароҷоти на кам аз ду намуди захираҳо – ашёи меҳнат (захираҳои молию моддӣ) ва қувваи корӣ (пардохти меҳнат)-ро фаро мегиранд. Агар баҳисобгирии таҳлилии танҳо як намуди захираҳоро фаро гирад, пас ҷойи корӣ макони пайдошавии хароҷот мебошад, на маркази масъулият.

2. Маркази масъулият якчанд маконҳои пайдошавии хароҷоти намуди муайяни захираҳои истеҳсолиро фаро мегирад. Он маркази масъулияти ибтидоӣ мебошад, ки хароҷоти як намуди захираҳоро дар якчанд ҷойҳои корӣ фаро мегирад. Чунин марказҳои масъулият метавонанд хоҷагиҳои деҳқонӣ ва иҷорагирони инфиродӣ бошанд.

3. Дар маркази масъулият маҷмуи хароҷоте ташаккул мебаранд, ки истифодаи намуди дахлдори захираҳоро дар истеҳсолот таъмин менамоянд ва дар асоси маълумоти баҳисобгирии таҳлилии муайян карда мешаванд. Хароҷоти ашёи меҳнат (ашёи хом ва мавод), воситаҳои меҳнат (истеҳлок) ва қувваи корӣ (пардохти меҳнат) дар марказҳои масъулияти мустақил фаро гирифта мешаванд. Дар чунин шакл марказҳои масъулият асосан дар сатҳи соҳаҳои истеҳсолот барпо карда мешаванд.

Аз нуктаи назари сохтор марказҳои масъулият тамоми маҷмуи хароҷоти воҳиди сохтори корхонаро фаро мегиранд. Ин гуна

---

⁷⁴ Шогенцукова З.Х. Построение управленческого учета по местам возникновения затрат и центрам ответственности как эффективный механизм управления затратами в АПК России / З.Х. Шогенцукова, И.В. Махова, Д.А. Хутежева // Электронный журнал: Дневник науки. – 2019. - № 6 (30) [Электронный источник] / Режим доступа: URL: <https://elibrary.ru> (санаи муроҷиат 5.02.2020).

марказҳои масъулият метавонанд анборҳо, озмоишгоҳҳо, муассисаҳои иҷтимоӣ бошанд. Андозаҳои хароҷот дар ин марказҳои масъулият дар асоси маълумоти баҳисобгирии таҳлилӣ ҳамчун маҷмуи хароҷоти асосӣ ва иловагӣ муайян карда мешаванд. Марказҳои масъулияти намуди сохторӣ дар сатҳи соҳаҳои кишоварзӣ (растанипарварӣ, чорводорӣ) марказҳои масъулияти воҳидҳои сохтории омодакунии истеҳсолот, фурӯши маҳсулот ва хадамоти вазифавии дастгоҳи идоракунии корхонаро дар бар гирифта, масъулиятро барои хароҷоти ташкил ва идоракунии истеҳсолот мушаххас меkunанд.

Бо чунин тарз ташкил намудани марказҳои масъулият барои истифодабарии захираҳои истеҳсолӣ ба тартиби дар амалияи баҳисобгирии идоракунии муқарраршуда мувофиқат мекунад. Барои ташкили марказҳои масъулият бо тартиби пешниҳодшуда ба ҷо овардани тағйиротҳои муайян дар сохтори мавҷудаи ташкил ва идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ ва баъзе дигаргунӣҳо дар ташкили баҳисобгирии идоракунии зарур аст.

Ташаккули марказҳои масъулият дар асоси воҳидҳои сохтории истеҳсолӣ (қитъаҳои кишоварзӣ), бригадаҳо, коргоҳҳои истеҳсолӣ, шаклҳои иҷравӣ ва паймонкории истеҳсолоти кишоварзӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва дигар хоҷагиҳои кишоварзӣ бе мушаххасгардонии масъулият барои истифодаи намудҳои алоҳидаи захираҳо ягон манфиат надорад. Масъулият бояд дар заминаи мутахассисон ва кормандони масъули дахлдор мушаххас карда шавад, аз ҷумла барои самаранокии истифодабарии захираҳои моддӣ, барои кори беисти техника, мошин ва таҷҳизоти кишоварзӣ ва риоя гардидани меъёрҳои хароҷоти нигоҳдории онҳо.

Ҳамин тавр, ҷудо намудани маконҳои пайдошавии хароҷот ва марказҳои масъулият дар сохтори корхонаи кишоварзӣ имкон медиҳад, ки унсурҳои баҳисобгирии идоракунии дар сохтори идоракунии корхона муқаррар карда шаванд. Дар ин асос ташаккули иттилоот оид ба фаъолияти корхона бо ҷудо намудани маконҳои пайдошавии хароҷот

имкон медиҳад, ки тағйирёбии бузургии харочот дар марказҳои масъулият, робитаҳои сабабию натиҷавии воҳидҳои сохтори корхона, яъне маконҳои пайдошавӣ ва ташаккули харочот дар корхонаи таҳлилшаванда пайгирӣ карда шаванд.

Дар амсилаи баҳисобгирии идоракунии харочот дар заминаи чузъҳо ва моддаҳои харочот пешбинӣ намудани иҷрои якчанд марҳилаҳо зарур аст. Дар марҳилаи аввал харочоти мустақими худии ҳар як макони пайдошавии харочот ё маркази масъулият, яъне хароҷоте, ки бевосита дар воҳиди сохтори дахлдор ба миён меоянд, ба ҳисоб гирифта мешаванд. Сипас ба таркиби хароҷоти маркази масъулият (макони пайдошавӣ) хароҷоте дохил карда мешаванд, ки барои, умуман корхона ё истеҳсолот (коргоҳ) ташаккул меёбанд (хароҷоти умумикоргоҳӣ ва умумиистеҳсолӣ). Ин гуна хароҷот мутаносибан дар асоси пояи муқарраргардида, ки дар сиёсати баҳисобгирии корхона муайян шудааст, ба таркиби хароҷоти марказҳои масъулият тақсим карда мешавад, яъне хароҷоти ғайримустақими худии маркази масъулият мушаххас карда мешавад. Дар марҳилаи хотимавӣ хароҷоти умумии ҳар як маркази масъулият муайян карда мешавад, ки он аз инҳо иборат аст: хароҷоти мустақим ва ғайримустақими худии маркази масъулият, инчунин арзиши захираҳои дохилии истеъмолшуда (хароҷоти аз дигар марказҳои хароҷот гирифташуда); ҳиссаи хароҷоти умумиистеҳсолӣ.

Барои асоснок кардани рушди методикаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият дар истеҳсолоти кишоварзӣ – дар зерсоҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ пеш аз ҳама муайян кардани масъулият аз рӯи маконҳои пайдошавии хароҷоти маҳсулоти истеҳсолшаванда зарур аст. Вобаста аз аломатҳои ташкилӣ-иқтисодӣ дар корхонаҳои кишоварзии таҳқиқшуда, аз он ҷумла дар ҚДММ «Латиф Муродов» объекти нисбатан муносиби идоракунии ва баҳисобгирии хароҷот дар зерсоҳаи растанипарварӣ бригадаи истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. Дар зерсоҳаи чорводорӣ бошад, ферма, ки роҳбари он дорои тамоми ҳуқуқҳо ва ваколатҳои зарурӣ барои ташкил ва технологияи

истеҳсолот мебошад, яъне вай мутахассис-менечер ва ичрокунандаи масъул аст. Дар худуди бригадаи растанипарварӣ ё фермаи чорводорӣ хароҷоти истеҳсоли маҳсулот ва хароҷоте, ки ба маркази масъулияти мазкур марбут нест, чудо карда мешавад.

Дар баҳисобгирии идоракунии зимни ташаккули хароҷот аз рӯйи зинаҳои идоракунии истеҳсолот бояд имконияти ҷузъигардонии онҳо вобаста аз он ки, кадом қарорҳо бояд қабул карда шавад, ё ин ки чунин натиҷаҳо ба даст ояд, муҳайё карда шавад:⁷⁵

– сатҳи маркази масъулият аз рӯйи хароҷоти маҳсулоти воқеӣ барои муайян кардани хароҷоти моҳона, семоҳа ё солонаи он;

– талаботи иҷрои қатъии технологияи истеҳсоли ва назорати равандҳои алоҳидаи истеҳсоли;

– гирифтани нишондиҳандаҳои натиҷавии сатҳи арзиши аслии маҳсулоти парваришшуда, умуман ва аз рӯйи намудҳои алоҳида.

Дар замони муосир корхонаҳои кишоварзӣ метавонанд усулҳои гуногуни баҳисобгирии хароҷотро бо салоҳдиди худ истифода баранд. Вобаста ба ин, дар баҳисобгирии идоракунии таваҷҷуҳи бештар ба баҳисобгирии хароҷоти мубрам равона карда мешавад, зеро қарорҳои идоракунии бо ба инобат гирифтани шароити дахлдор ва имкониятҳои ба ҷо овардани онҳо қабул карда мешаванд. Дар ин маврид, муҳим нест, ки сухан дар бораи хароҷоти воқеӣ меравад ё хароҷоти интизорӣ (пешбинишаванда). Масъалаи муҳим ин муайян кардани бузургии хароҷоти мазкур аз рӯйи давраҳои ҳисоботӣ бо сатҳи баландтарини воқеъбинӣ мебошад.

Марҳилаи муҳими тартиби ташаккули хароҷоти истеҳсоли барои ҳадафҳои баҳисобгирии идоракунии ин амалисозӣ ва тавсифи хароҷоти маркази масъулият бо чудо кардани онҳо ба намудҳои мустақими тағйирёбанда, шартан тағйирёбанда ва доимӣ, хароҷоти умумихоҷагӣ ва умумиистеҳсоли мебошад. Хароҷоти номбаршуда бо технологияи

---

⁷⁵ Комкова О.Г., Пронина М.А. Особенности сельскохозяйственного производства и его влияние на учет производственных затрат [Текст] / О.Г. Комкова, М.А. Пронина // Международный научно-исследовательский журнал. – 2015. - № 7 (38). – Часть 3. - С. 48-51, с. 49

истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва дараҷаи идорашавандагии худ муносибати гуногун дорад.

Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ истифодаи намудҳои гуногуни техника, механизмҳо ва технологияҳо талаб менамояд, бинобар ин, ҳангоми баҳисобгирии хароҷот ва ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот чи дар соҳаи растанипарварӣ ва чи дар соҳаи чорводорӣ ба вазъи техникийи воситаҳои техникӣ ва механизмҳо, ба муқаммалии технологияҳои истеҳсолӣ диққати муҳим бояд дод. Ҳамаи ин ба зарурати саривақт анҷом додани корҳои таъмирӣ ва хизматрасонии техникӣ, мучаҳҳазгардонӣ ва навқунии техникаи кишоварзӣ таъсир мерасонад. Ҳамзамон, дар мавриди ташкили раванди технологияҳои мавҷудбуда ва технологияҳои нави истеҳсолоти кишоварзӣ хусусиятҳои гузаронидани корҳои таъмирӣ ва хизматрасонии техникиро дар асоси принципҳои мутаносибӣ аз рӯйи вақт, мунтазамӣ ва мавзунии корҳои мазкур ба инобат гирифтани муҳим аст.

Тавре пештар қайд карда будем, истеҳсолоти кишоварзӣ бештар ҳосияти мавсимӣ дорад ва он пеш аз ҳама ба хароҷоти истеҳсолӣ таъсир мерасонад. Ҳосияти мавсимӣ боис мешавад, ки арзиши аслии воҳиди маҳсулоти кишоварзӣ танҳо пас аз анҷоми даври истеҳсолӣ – вақте ки масалан, дар зерсоҳаи растанипарварӣ ҳосил ғундошта шудааст, муайян карда шавад. Сабаби асосии ба миён омадани ҳолати мазкур ин бо ҳам мувофиқ наомадани даври истеҳсолӣ ва даври анҷом додани ҳиссаи бештари корҳо мебошад, зеро даври пурраи пухта расидани ҳосили зироатҳо корҳои киштукор, тухмипошӣ, порудихӣ, чорабиниҳои агротехникӣ ва дигар амалҳои заруриро дар бар мегирад. Дар ин маврид, таъсири бевоситаи омилҳои табиӣ ба раванди парвариши зироат аз ҳама муҳим мебошад. Вобаста ба таъсири омилҳои мазкур, баъзан, ҳатто пурра маҳв шудани ҳосил ва зарурати аз нав кишт кардани зироат ба миён меояд, ки ин ба пайдо шудани хароҷоти барзиёд дар раванди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ оварда мерасонад.

Ҳолатҳои мувофиқ наомадани давраи анҷоми корҳо бо раванди истеҳсоли ба он боис мешавад, ки дар баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамеша хароҷоти истеҳсолоти нотамои арзи вучуд менамояд ва масъалаи мубрам дар ин маврид чудо кардани хароҷоти мазкур ба давраҳои истеҳсоли мебошад, ки бо давраҳои тақвими (ҳисоботи) мувофиқат намекунад. Масалан, дар зерсоҳаи растанипарварӣ хароҷоти соли пешин ба ҳосили зироати соли қорӣ мансуб доништа мешавад, ё ин ки хароҷоти соли қорӣ барои ҳосили зироати дар соли оянда ғундоштасаванда сарф карда мешавад. Дар зерсоҳаи чорводорӣ ин гуна равандҳо ҳангоми парвариш ва фарбеҳ кардани ҷавонаҳо зиёд мебошанд. Бинобар ин, «дар баҳисобгирии идоракунии хароҷот ба ҳисоб гирифтани хароҷоти дар истеҳсолоти нотамои қарордошта низ муҳим аст»⁷⁶.

Азбаски зироат ва чорво дар асоси қоидаҳои биологӣ парвариш меёбанд, дар раванди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ асосан захираҳои истеҳсолие ба қор бурда мешаванд, ки баҳисобгирии муҳосибии онҳо бо истифодаи меъёрҳо ва харҷномаҳои махсус, масалан, меъёри пошидани тухмӣ, порудихӣ ҳангоми парвариш, сӯзишворӣ ҳангоми кишти замин, меъёрҳои хӯрок барои чорво иҷро карда мешавад. Вале қоидаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ талаб мекунад, ки ҳангоми ҳисобкунии арзиши асли маҳсулоти кишоварзӣ бояд бо арзиши аслии нақшавӣ баҳисоб гирифта шавад. Дар охири соли ҳисоботи бошад ҳисобот дар бораи арзиши аслии воқеӣ тартиб дода шуда, сипас дар асоси он арзиши аслии нақшавӣ тасҳеҳ карда мешавад. Яъне натиҷаи молиявии фаъолияти корхонаи кишоварзӣ дар охири соли тақвими пас аз ҳисоб кардани арзиши аслии воқеии маҳсулоти фурӯхташуда муайян карда мешавад. Он ҳиссаи маҳсулот, ки барои эҳтиёҷоти худии корхона сарф мешавад, аз ҳиссаи маҳсулоти молӣ дар алоҳидагӣ ба ҳисоб гирифта мешавад.

---

⁷⁶ Гевре И.В. Особенности учета затрат на производство и исчисление себестоимости продукции растениеводства в сельскохозяйственных организациях в современных условиях [Текст] / И.В. Гевре / Наука и инновации: векторы развития / Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых (Барнаул, 24-25 октября 2018 года). – Барнаул, 2018. – С. 166-169.

Ҳангоми тақсим кардани харочоти умумиистехсолӣ ва умумихочагӣ (маъмурӣ) ба намудҳои мушаххаси зироатҳо (объектҳои ҳисобкунии арзиши асли) ва чорво дар давоми сол арзиши аслии нақшавӣ (меъёрӣ) истифода мешавад, сипас, дар анҷоми соли ҳисоботӣ тасхеҳи он то сатҳи харочоти воқеӣ ба ҷо оварда мешавад.

Хусусияти дигари баҳисобгирии муҳосибӣ дар соҳаи кишоварзӣ, ки дар фаъолияти ҶДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор баръало мушоҳида мешавад, ин аст, ки ҳамчун маҳсулоти ниҳой дар зерсоҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ метавонанд якчанд намудҳои маҳсулот ба ҳисоб гирифта шаванд, ки онҳо *маҳсулоти асосӣ, маҳсулоти иловагӣ ва маҳсулоти марбут* ҳисоб меёбанд.

Маҳсулоте, ки истеҳсоли он барои корхонаи кишоварзӣ афзалиятнок аст, маҳсулоти асосӣ номида мешавад. Ҳамин тавр, дар парандапарварӣ маҳсулоти асосӣ инҳо буда метавонанд: тухми паранда – ҳангоми истеҳсоли тухм, афзоиши вазни зиндаи паранда – ҳангоми парандапарварии гӯштӣ ва баромади ҷӯча – ҳангоми инкубатсия. Дар парвариши зироатҳо, чун гандум, чав, чуворимакка барои дон ва дигар ғалладонагӣҳо маҳсулоти асосӣ ғалладона (дон) мебошад. Агар аз як намуди чорво ё аз як намуди зироат якбора якчанд намудҳои маҳсулоти асосӣ гирифта шавад, пас ин гуна маҳсулот дар истеҳсолоти кишоварзӣ маҳсулоти марбут ном дорад. Масалан, дар ҶДММ «Латиф Муродов» ҳангоми парвариши зағир маҳсулоти марбути тухмии зағир ва зағиркоҳ низ гирифта мешавад.

Маҳсулоти кишоварзии иловагӣ маҳсулоте мебошад, ки якҷоя бо маҳсулоти асосӣ гирифта мешавад, вале аҳаммияти дуумдараҷа дорад. Дар парандапарварӣ ба ин намуди маҳсулот пуф, пар, саргин мансуб мебошанд, дар зироатпарварӣ – коҳ аз зироатҳои ғалладонагӣ, баргу поя аз зироатҳои хӯроки чорво. Ин намуди маҳсулот бевосита дар ҳуди хоҷагӣ барои ҳадафҳои истеҳсолӣ дар намуди хӯроки чорво, барои такандози чорво ва нури истифода мешавад.

Ҳангоми ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот хароҷот дар байни маҳсулоти асосӣ, марбут ва иловагӣ тақсим карда мешаванд. Объектҳои баҳисобгирии арзиши аслии маҳсулоти растанипарварӣ бештар аз намуди зироат муайян гардида, методикаи ҳисобкунии арзиши аслиӣ – аз усулҳои истифодашавандаи ҳисобкунии арзиши аслиӣ муайян мегардад. Дар аввал хароҷоти ба маҳсулоти иловагӣ тааллуқдошта муайян карда мешаванд, Арзиши аслии коҳ, поя, барг ва дигар маҳсулоти иловагӣ вобаста аз хароҷоти барои ҷамъоварӣ, бастубанд, кашонидан ва иҷрои дигар корҳои омодакунии онҳо анҷомдодашуда муайян карда мешавад. Аз маблағи умумии хароҷоти зироати асосӣ хароҷоти ба маҳсулоти иловагӣ тааллуқдошта тарҳ карда шуда, арзиши аслии ҳамаи маҳсулоти асосӣ барои зироати мазкур ҳисоб карда мешавад. Дар мавриди «аз як зироат гирифтани якчанд маҳсулоти асосӣ ва марбут ҳамаи намудҳои маҳсулот ё дар асоси вазни қиёсии маҳсулоти асосии аз онҳо гирифташаванда, ё дар асоси коэффисиентҳои интиқолии барои ҳар як намуди маҳсулоти муқарраркардашуда ба маҳсулоти асосӣ (шартӣ) бозҳисоб карда мешаванд»⁷⁷.

Ҳамзамон ҳиссаи маҳсулоти растанипарварӣ, ки дар давраи ҳисоботӣ истеҳсол шудааст, метавонад дар дохили худӣ хоҷагӣ барои истеҳсоли намудҳои дигари маҳсулот, яъне дар гардиши дохилӣ истифода шавад. Масалан, дар ҶДММ «Латиф Муродов» ду намуди ҷуворимакка парвариш карда мешавад, ки яке аз онҳо ҳамчун дон ва дигаре ҳамчун хӯроки туршкардашуда (силос) барои хӯроки чорво истифода мешавад. Дар баробари ин, ҷуворимаккаи дон низ ҳам барои фурӯш ба берун ва ҳам барои хӯроки паранда дар дохили хоҷагӣ истифода мешавад.

Дар ҶДММ «Латиф Муродов» соҳаи чорводорӣ низ дорои хусусиятҳои худ мебошад. Масалан, подаи говҳои ширдеҳ ҳамчун воситаҳои асосии аз ҳисоби вазнгирии гӯсолаҳои дар фермаи алоҳидаи

---

⁷⁷ Ветрова М.Н., Гришанова С.В., Ельчанинова О.В. Актуальные вопросы исчисления себестоимости продукции овцеводства [Текст] М.Н. Ветрова, С.В. Гришанова, О.В. Ельчанинова // Аграрный вестник Урала. – 2011. - № 8 (87). – С. 60-62, с. 60

худи хочагӣ парваришѐфта пуррашаванда ба ҳисоб гирифта мешавад. Хусусияти асосии баҳисобгирии хароҷот дар чорводорӣ маҳз дар ҳамин зоҳир мегардад: дар аввал ҳангоми супоридани гӯсола ба подаи асосӣ гузариши воситаҳои гардон ба воситаҳои асосӣ ба миён меояд ва ҳангоми хориҷ шудани чорво аз подаи асосӣ дар мавриди талафи арзишнокии чорвои зотӣ ё маҳсулдеҳ, баръакс, дар баҳисобгирӣ гузариши воситаҳои асосӣ ба воситаҳои гардон инъикос карда мешавад.

Ҳамчунин ба истехсолоти кишоварзӣ гирифтани якчанд намудҳои маҳсулот аз як намуди чорво ё аз як зироат хос мебошад.

Ҳамин тавр, ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои соҳавии истехсоли маҳсулот дар корхонаи кишоварзӣ ҳангоми ташкил намудани баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот аз рӯи марказҳои масъулият ва маконҳои пайдошавии хароҷот аҳамияти муҳим дорад. Вале дар низомҳои баҳисобгирии муҳосибии аксари корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯи самти мазкур рушд наѐфтааст, гарчанде бо истифодаи таҷрибаи хориҷӣ инро метавон татбиқ кард. Сабаби асосии ҳолати мазкур, ба андешаи мо, набудани сатҳи фарҳанги иқтисодӣ ва молиявӣ, надоштани донишҳои касбии мувофиқ бо сатҳи муосири амалия ва методологияи баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар ҳайати кормандони муҳосиботи аксари корхонаҳои кишоварзӣ мебошад. Сабаби дигар, ки худи роҳбарияти корхонаҳои кишоварзӣ инро баён мекунанд, зарурати анҷом додани хароҷоти иловагӣ барои ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракунии мебошад, вале ин дар шароити имрӯзаи рушди амалия ва методологияи баҳисобгирии идоракунии асоснок нест.

Ҳамин тавр, бо вучуди зарурати воқеъбинонаи рушди методикаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият дар истехсолоти кишоварзӣ, то ҳол бартарихи он дар корхонаҳои кишоварзии мамлакат истифодаи васеъ пайдо накардаанд. Таҷрибаи дар ин самт ғунгардида дар мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдѐфта

нишон медиҳад, ки баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ аз рӯи марказҳои масъулият меҳвари асосии низоми таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идоракунии дохилӣ мебошад. Вобаста ба ин, ба андешаи мо, дар соҳаи кишоварзӣ баҳисобгирии идоракунии бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки дар марказҳои гуногуни масъулият хароҷот танҳо бо он ҳиссае инъикос карда шавад, ки корманди алоҳидаи корхона барои ташаккули онҳо масъул бошад, тамоми даромадҳо ва хароҷоти корхонаи кишоварзӣ дар марказҳои масъулият ба ҳисоб гирифта, назорат карда шаванд.

3.3. Бучетикунони дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ

Вазъи молиявии ногувори аксари корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар паёмади таъсири бӯҳрони молиявӣ ба миён омадааст, аз низоми идоракунии онҳо талаб менамояд, ки ба масъалаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ташкили низоми босамараи банақшагирии захираҳои хоҷагӣ аҳаммияти муҳим дода шавад. Ҳангоми қабули қарорҳои идоракунии ғайримуқаррарӣ дар вазъияти ногувори хоҷагидорӣ дарк кардан муҳим аст, ки ҳоло иқтисодиёти корхонаи кишоварзӣ дар чӣ гуна вазъ қарор дорад, дар ояндаи наздик чӣ мешавад, корхона дорои чӣ гуна захираҳо барои пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ худ мебошад ва он ба гирифтани чӣ гуна натиҷаҳои оянда ҷаҳд менамояд. Дар ин маврид, хосса ба баҳисобгирӣ, таҳлили вазъ ва самаранокии фаъолияти корхона, мутобиқшавии саривақтӣ ба шароити берунии дигаршаванда ва банақшагирии дарозмуддат, ки бо ёрии он ба фаъолияти ҷорӣ корхонаи кишоварзӣ ҳадафҳои стратегӣ воғузур карда мешаванд, диққат бояд дод.

Мусаллам аст, ки таъминкунандаи асосии ҳама гуна иттилооти молиявӣ барои аз ҷониби истифодабарандагони манфиатдор қабул намудани қарорҳои идоракунии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад.

Баҳисобгирии муҳосибӣ асосан далелҳо ва рӯйдодҳои фаъолияти хоҷагидориро, ки хосияти таърихӣ доранд ва дар замони гузашта рух додаанд, ба қайд мегирад. Дар паёмади ин бо ёрии баҳисобгирии муҳосибии анъанавӣ бо сатҳи баланди саҳеҳӣ ояндабинӣ намудани натиҷаҳои зухурот, ки бояд дар оянда рух диҳанд, ғайриимкон аст. Вобаста ба ин, метавон тасдиқ кард, ки низоми имрӯзаи баҳисобгирии муҳосибии дар корхонаҳои кишоварзӣ амалкунанда тамоми ҷиҳатҳои барои қабули қарорҳои стратегӣ заруриро фаро намегирад. Ҳамзамон иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ дар низоми идоракунии бо самаранокии басанда истифода намешавад. Дар чунин ҳолат дар ташкил ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ норасоии назарраси иттилоот, таъхир дар қабули он ба назар мерасад, аз ҷониби дигар, ҳиссаи зиёди иттилооти пешкашнамудаи низоми баҳисобгирии муҳосибӣ барои идоракунии босамараи фаъолияти корхонаҳои кишоварзии муосир нафъовар нест. Бинобар ин, дар корхонаҳои кишоварзӣ «мутахассисон танҳо барои шарҳ додани рӯйдодҳои алоҳидаи рухдода ё далелҳои аллақай содиршуда имконият доранд, на ин ки барои муайян намудани тамоюлҳои рушди намудҳои фаъолият»⁷⁸. Ҳамин тавр, шароити нави иқтисодӣ, ки имрӯз корхонаҳои кишоварзӣ дар он фаъолият менамоянд, бозбинии куллии низоми усулҳои идоракунии ва рушди онро дар самти идоракунии самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ талаб менамояд. Акнун ҳадафи асосии баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳлил, маънидодкунии ва истифодабарии иттилооти иқтисодӣ барои ошкор намудани тамоюлҳои рушди ояндаи корхона, интихоби тарзҳои гуногуни қарорҳои идоракунии ва қабули бехтарини онҳо мебошад.

---

⁷⁸ Байсалова Ж.М., Ибрагимов Н.К. Особенности сельскохозяйственного производства и их влияние на формированию стратегического управленческого учета [Текст] / Ж.М. Байсалова, Н.К. Ибрагимов // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2014. - № 2-1 (5). – С. 55-59, с. 55

Истодагарӣ намудан дар роҳи муқовимат ба таъсири номатлуби муҳити беруни ва нигоҳ доштани сатҳи баланди рақобатпазирӣ «танҳо ба он корхонаҳои кишоварзӣ даст медиҳад, ки бо технологияҳои муосири назораи муҳит ва таҳияи қарорҳои стратегии дуруст мучаҳҳаз мебошанд. Намунаи ин гуна технология метавонад баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бошад, ки асосҳои методологии он дар марҳилаи ташаккул қарор доранд ва рушди худро бо баҳисобгирии хусусиятҳои соҳавии истеҳсолоти кишоварзӣ талаб менамоянд»⁷⁹.

Ҳоло дар амалияи фаъолияти корхонаҳои кишоварзии ватанӣ ва хориҷӣ, инчунин дар адабиёти иқтисодӣ шумораи зиёди технологияҳои идоракунии ва воситаҳои молиявие пешниҳод гардидаанд, ки пешбурди баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ва баҳисобгирии муҳосибии идоракунии, нигоҳдории сатҳи муқарраршудаи самаранокии равандҳои ташкилӣ-технологӣ ва суботи кори корхонаҳои кишоварзиро таъмин менамоянд. Воситаи асосии низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ муосир, ба ақидаи мо банақшагирии стратегӣ, баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ва бучетикунонӣ ҳамчун унсурҳои асосии баҳисобгирии идоракунии мебошанд. Дар ин маврид, бучетикунонӣ ҳамчун воситаи банақшагирӣ ва самти муҳимми мукамалсозии баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ ба ҳисоб меравад.

Муҳаққиқони соҳаи баҳисобгирии идоракунии хангоми тафсири мафҳум ва муайян кардани аҳамияти банақшагирии стратегӣ ва бучетикунонӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ тавассути муҳтавои иқтисодии асосҳои ғоявии идоракунии стратегӣ ва хосса стратегия мулоҳизаронӣ мекунанд⁸⁰.

Калимаи стратегия баромади юнонӣ (strategos – санъати генерал) дошта, нақшаи муфассал ва ҳамачонибаро барои дар раванди фаъолият

---

⁷⁹ Шалаева Л.В. Стратегический управленческий учет затрат в сельскохозяйственных организациях. Монография [Текст] / Л.В. Шалаева. – Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2014. – 171 с., с. 6

⁸⁰ Рыбалко О.А., Шалаева Л.В. Стратегическое планирование и бюджетирование как базовые элементы современной системы управления [Текст] / О.А. Рыбалко, Л.В. Шалаева // Международный бухгалтерский учет. – 2012. - № 28 (226). – С. 25-38, с. 25

таъмин намудани ноилгардӣ ба мақсадҳои гузошташуда ифода менамояд.

Мафҳуми стратегия тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, концепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар радифи шарҳи мафҳуми «дурнамоҳои давлатии рушди иқтисодию иҷтимоӣ» ифода ёфтааст, ки чун «биниши аз диди илмӣ асосноки вазъи ояндаи имконпазири иҷтимоию иқтисодӣ, илмию техникӣ, экологӣ ва иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он» муайян карда мешавад⁸¹. Муайян кардани дурнамои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ воситаи асосноккунии интихоби ин ё он стратегия ва қабули қарорҳои мушаххас аз ҷониби мақомоти ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ оид ба танзимкунии равандҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад. Вобаста ба ин, мафҳумҳои стратегия ва муайян кардани дурнамои рушдро метавон ҷиҳати корхонаҳои кишоварзӣ низ ба ҳамин маънӣ ба қор бурд.

Муҳаққиқон чунин мешуморанд, ки банақшагирии стратегӣ – раванди таҳия намудани мақсадҳо ва вазифаҳои стратегии корхона бо баҳисобгирии имкониятҳо ва хавфҳои берунӣ, ҷиҳатҳои суст ва қавии дохилӣ, инчунин маҷмуи ҷорабиниҳо оид ба мустаҳкамкунии мавқеъҳои рақибонаи корхона дар ояндаи дарозмуҳлат мебошад⁸². Вазифаи асосии банақшагирии стратегӣ ин таҳия намудани стратегияҳои таъминкунандаи татбиқи рисолат ва мақсадҳои рушди тичорат дар доираи имкониятҳои корхона ва сатҳи равододашудаи хавф мебошад.

Тибқи ақидаи муҳаққиқ С.В.Булгакова «низомии баҳисобгирии идоракунӣ ҳамбастагии муттаҳидаи унсурҳои ба он хосро барои ташаккули таъминоти иттилоотӣ ба истифодабарандагони манфиатдор

---

⁸¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, концепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 8 декабри соли 2003, № 53

⁸² Санин М.К. Управленческий учет: учебное пособие [Текст] / М.К. Санин. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2010. – 80 с., с. 48

дар раванди қабули қарорҳои фаврӣ, тактикӣ ва стратегӣ ифода менамояд»⁸³.

Баҳисобгирии идоракунии стратегӣ гуфта, «таҳия, татбиқ ва назорати қарорҳои идоракунии стратегии ба рисолат ва ҳадафҳои корхона, интихоб ва банақшагирии барориши маҳсулот, ба бозор баровардани маҳсулоти корхона, стратегияи муносибатҳои байниҳамдигарӣ бо рақибон ва дигар масъалаҳо дахлкунанда фаҳмида мешавад»⁸⁴.

Дар адабиёти илмии ватании соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ таҳқиқот дар самти баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳши барои корхонаҳои ватанӣ нави он – баҳисобгирии стратегӣ танҳо дар интишороти солҳои охир ба назар мерасанд. Дар баробари асарҳои илмии муҳаққиқони ватанӣ, ки ба таҳқиқи масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳаҳои алоҳидаи саноат баҳшида шудаанд⁸⁵, баъзе муҳаққиқони ватанӣ ба баррасии масъалаҳои баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои баҳши кишоварзӣ низ диққати муҳим медиҳанд⁸⁶.

Бояд қайд кард, ки баҳисобгирии идоракунии стратегӣ мафҳуми нисбатан нави илми идоракунӣ мебошад, ки бо зарурати баромадани баҳисобгирии идоракунӣ аз ҳудудҳои муҳити дохилии корхона ва ба доираи он пайваст шудани унсурҳои муҳити тичоратии берунӣ алоқаманд мебошад. Баҳисобгирии идоракунии стратегӣ метавонад ҳамчун самти умдаи баҳисобгирии идоракунӣ муайян карда шавад, ки

---

⁸³ Булгакова С.В. Теория, методология и организация системы управленческого учета: дис. ... д-ра экон. наук / Булгакова Светлана Викторовна. – Воронеж, 2009. – 450 с., с. 88

⁸⁴ Санин М.К. Управленческий учет: учебное пособие [Текст] / М.К. Санин. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2010. – 80 с., с. 62

⁸⁵ Хушвахтзода Қ.Х. Пояҳои ғоявии бунёдкунии низоми баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлили масрафҳо дар корхонаҳои саноати бофандагӣ [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Д.А. Розиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2020. - № 4 (72). – С. 108-118; Хушвахтзода Қ.Х. Таҳқиқи вазъи муносири пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлили масрафҳо дар корхонаҳои саноати бофандагии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Д.А. Розиев, М.А. Бобоҳонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. - № 5. – С. 5-11

⁸⁶ Ҳафизов А.З. Татбиқи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар низоми идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ [Матн] / А.З. Ҳафизов // Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити рақамикунории иқтисодиёт / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ (ш. Душанбе, 26 март соли 2022). – Душанбе: ДБССТ, 2022. – 276 с., С. 58-63

мачмуи технологияҳои чамъоварӣ, бақайдгирӣ, чамъбасткунӣ ва пешкашкунӣ иттилоотро ба хоҳири таъмин намудани раванди қабули қарорҳои идоракунии стратегӣ муттаҳид мекунад ва барои баҳисобгирӣ ва таҳлили ҳам омилҳои дохилии рушди корхона, ҳам омилҳои муҳити тижорати берунӣ таъин гардидааст. Аз нигоҳи идоракунии стратегии корхона ҳамчун раванди беисти банақшагирӣ, таҳлил, баҳисобгирӣ ва назорат ҳадафи асосии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ташаккули пойгоҳи иттилоотии ғункуандаи иттилоот оид ба мавқеи стратегии ҷорӣ корхона барои баланд бардоштани сифати қарорҳои идоракунии стратегии дар асоси талаботи ҷонибҳои манфиатнок қабулшаванда мебошад.

Идоракунии стратегӣ омӯзиш ва таҳлили ҳаматарафаи муҳити атрофро, ки дар он корхонаи мазкур фаъолият мекунад, дар назар дорад. Он фаъолияти дохилӣ, захираҳои мавҷудбуда ва имкони корхона, инчунин омилҳои берунӣ амалкунии корхонаро фаро мегирад. Ба омилҳои берунӣ мансуб мебошанд: мизочон, рақибон, таҳвилкунадагон, шароити макроиқтисодӣ, фазои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, сиёсати ҳукумат, тағйирёбии он ва дигарҳо. Ҳамин тавр, аз нигоҳи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ равишҳо ба идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ дигар мешаванд. Агар пештар корхонаҳои кишоварзӣ ҳамчун субъекти идоракунии алоҳида таҳқиқ мешуданд, акнун минбаъд онҳо ҳамчун низоми кушода бо тамоми алоқамандӣҳо бо унсурҳои муҳити атроф баррасӣ мешаванд.

Имрӯз дар ҳар як корхонаи кишоварзӣ захираи баланд бардоштани самаранокии низоми баҳисобгирии идоракунӣ ва фароҳам овардани шароити ташкилӣ-иқтисодӣ барои ташкил ва роҳандозӣ намудани низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ мавҷуд мебошад. Барои истифодабарии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар амалияи фаъолияти истеҳсолӣ-молиявии корхонаҳои кишоварзӣ принципҳои он бояд таҷассуми худро дар корхонаи дахлдор ёбанд. Методикаи ташкили баҳисобгирии идоракунии стратегӣ аз ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегии

корхона вобаста мебошад. Лаҳзаи асосӣ дар мавриди мазкур ин аст, ки баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бо ҷараёнҳои иттилоотии марказҳои масъулият барои баҳодиҳии фаъолияти онҳо оид ба ноилгардии ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегии корхона ба таври ногусастанӣ пайваста мебошад. Гуногуншаклии марказҳои масъулият гурӯҳбандии онҳоро аз рӯйи аломатҳои таснифӣ ва ҳамбаста намудан бо низоми умумии баҳисобгирии идоракунӣ талаб менамояд. Аломатҳои таснифии асоситарин – сатҳи ваколатҳо ва уҳдадорихо, мавқеи маркази масъулият дар сохтори корхона мебошанд. Ҳангоми муайян намудани марказҳои масъулият пеш аз ҳама ба инобат гирифтани сохтори раванди технологии истехсолот дар корхона ва сипас ҷудо намудани ҷиҳатҳои уфуқӣ ва амудии он зарур аст. Сабабҳои асосии душвор гардидани корбурди амалии методикаи мазкур инҳо мебошанд: мураккабии ташкили марказҳои масъулият, сатҳи баланди меҳнатталабии интиҳоби иттилооти ба татбиқи ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегии корхона нигаронидашуда, сатҳи начандон баланди автоматикунонии низоми баҳисобгирии идоракунӣ, мураккабии интиҳоби шаклҳо ва нишондиҳандаҳои алоқамандии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бо менеҷменти корхона⁸⁷.

Интиҳоби қарори муносиби алоқамандии байниҳамдигарии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бо низоми идоракунии корхонаи кишоварзӣ бе ҷудо намудани ҷараёнҳои иттилоотии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар низоми умумии ҷараёнҳои иттилоотии корхона ғайриимкон аст. Ҳангоми ташкили алоқамандии иттилоотӣ таъсис додани низоми таъсирбахши ҳифзи иттилооти дарбаргирандаи сирри тижоратӣ, муқаррар кардани қоидаҳои ҳифз ва тартиби дастрасӣ ба иттилооти махфӣ талаб карда мешавад. Ғайр аз ин, бояд чунин маҳакҳо ва талабот ба иттилоот риоя карда шаванд: самтнокии ҳадафӣ, саривақтӣ, саҳеҳӣ, мубрамаӣ, пуррагӣ, мунтазамии воридшавӣ, фаҳмогӣ.

---

⁸⁷ Никандрова Н.Г. Организация системы стратегического управленческого учета на предприятии [Текст] / Н.Г. Никандрова. - М.: Российская экономическая школа, 2015. - 245 с. 38

Ҳамин тавр, баҳисобгирии идоракунии стратегиро метавон ҳамчун низоми маҷмуии баҳисобгирӣ-таҳлилии таъминоти иттилоотии раванди идоракунии стратегии корхона муайян намуд, ки барои мусоидат кардан ба таҳия ва татбиқи стратегияи рушди ояндаи корхона нигаронида шудааст. Вобаста ба ин, «мақсади асосии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳлил, маънидодкунӣ ва истифодабарии иттилооти иқтисодӣ барои ошкор намудани тамоюлҳои рушди фаъолият, интихоби тарзҳои гуногуни алтернативӣ ва қабули қарорҳои идоракунӣ мебошад»⁸⁸.

Баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бояд дар доираи низоми ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ дар асоси қоидаҳои бо сиёсати баҳисобгирии корхона муайяншаванда роҳандозӣ карда шавад. Вазифаи асосии сиёсати баҳисобгирӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ бунёд намудани дастаи амиқи дастурамалҳо, муқаррарот ва усулҳои мебошад, ки имкон медиҳанд мавзӯҳои асосии баҳисобгирӣ дар корхона ба тартиб дароварда шаванд, амалҳои баҳисобгирӣ ҳамсон, ҳамохангсозӣ ва танзим карда шаванд ва дар ин асос дар корхона низоми ягонаи иттилоотӣ барои дастгирии таҳия ва қабули қарорҳои идоракунӣ бунёд карда шавад.

Ташкил ва роҳандозӣ намудани баҳисобгирии идоракунии стратегӣ вазифаи идоракунӣ, самти воқеан зарурии фаъолияти идоракунӣ буда, дар шароити истифодабарии ҳамгироёнаи унсурҳо, усулҳо ва воситаҳои идоракунӣ – баҳисобгирӣ, таҳлил, назорат, баҳодихӣ ва дигар вазифаҳои идоракунии корхонаи кишоварзӣ ифода меёбад.

Бюжетикунонӣ – банақшагирии фаъолияти корхона бо ёрии бюджетҳо, яъне ҳуҷҷатҳои дохилии тасдиқшудае мебошад, ки фаъолияти истехсолӣ-иқтисодии корхона ва воҳидҳои сохтори онро дар шакли

---

⁸⁸ Ҳафизов А.З. Татбиқи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар низоми идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ [Матн] / А.З. Ҳафизов // Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити рақамикунони иқтисодиёт / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ (ш. Душанбе, 26 март соли 2022). – Душанбе: ДБССТ, 2022. – 276 с., С. 58-63, с. 63

банизомдаровардашуда тавсиф медиҳанд. Бюджет ин нақшаи молиявӣ бо ифодаи арзишӣ ҳуҷҷате мебошад, ки ҳамбастагии хароҷоти корхонаро бо даромадҳои гирифташуда (ё имконӣ) таъмин менамояд.

Бо ибори дигар, бюджетикунонӣ ҳамчун технологияи ба баландбардории асоснокии қарорҳои идоракунии қабулшавандаи бо амалисозии вазифаи идоракунӣ алоқаманд нигаронидашуда фаҳмида мешавад. Дар ин маврид, асоснокӣ аз мақбулии молиявии ин ё он амали таъсиррасонии идоракунӣ муайян мегардад. Ин ҷо дарк кардан муҳим аст, ки «технологияи баррасишаванда бояд низоми бутунеро ифода намояд, ки дар он амалҳои таъсиррасонии идоракунӣ бо ёрии вазифаҳои банақшаگیرӣ, баҳисобگیرӣ ва таҳлил татбиқ карда мешаванд»⁸⁹.

Бо доштани пояҳои методологии умумӣ низоми бюджетикунонӣ барои ҳар як корхона вобаста ба мақсадҳо ва вазифаҳои гузошташуда, ки «корхона бояд онҳоро ҳам дар лаҳзаи ҷорӣ фаъолият ва ҳам дар оянда дар шароити муҳити берунии доимо дигаршаванда амалӣ созад, мутобиқ кунонида мешавад»⁹⁰.

Баҳисобгирии муҳосибии идоракунӣ бо банақшаگیرӣ ва назорати бюджетӣ (сметавӣ), ки қисмҳои таркибии он мебошанд, робитаи зич дорад. Равандҳои бозорӣ аз як ҷониб ба дигаршавии ҳаҷмҳои истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ таъсир мерасонанд, аз ҷониби дигар – ба рафтори хароҷот ва ба ин восита ба фоида таъсир мерасонанд. Барои ошкор кардан ва таҳлил намудани динамикаи истеҳсоли маҳсулот иттилоот оид ба хароҷот лозим аст ва ин гуна иттилоот набояд бо тақсимкунии беасоси хароҷоти барилова (изофӣ) ба намудҳои маҳсулот таҳриф шуда бошад.

Ҳамин тавр, бюджетикунонӣ – ин банақшагирии молиявӣ мебошад, ки хама чанбаҳои фаъолияти корхонаро фаро гирифта, имкон медиҳад, то

---

⁸⁹ Липчиу Н.В., Липчиу К.И. Бюджетирование в сельскохозяйственной организации как инструмент планирования [Текст] / Н.В. Липчиу, К.И. Липчиу // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2009. – № 1. – С. 159-169, с. 169

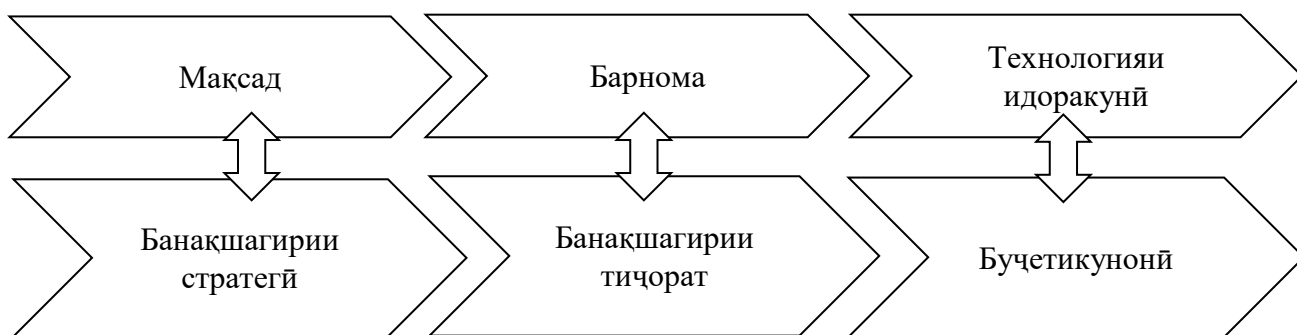
⁹⁰ Гамлет Я.С. Необходимость внедрения бюджетирования в организациях [Текст] / Я.С. Гамлет // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. – 2016. - № 12. – С. 24-31, с. 24

тамоми харочот ва даромадҳо (натичаҳо)-и гирифташуда бо мафҳумҳои молиявӣ барои давраи оянда ифода карда шаванд.

Корбурди бучетикунонӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои молиявии фаъолияти худро банақшаگیرӣ кунанд ва вазъи корхоро дар тамоми воҳидҳои сохторӣ дар асоси қиёскунии иттилооти ҷорӣ бо нақшаҳои молиявӣ пайگیرӣ кунанд ва бо ин роҳ назорати даромадҳо ва харочотро бо аниқ муайян кардани сабабҳои истифодаи нооқилонаи маблағҳои пулӣ ба ҷо оранд. Илова бар ин, бучетикунонӣ мусоидат мекунад, ки ҳолатҳои номатлуб муайян ва амсилабандӣ карда шаванд ва дар ин асос барои тасҳеҳи онҳо сари вақт тадбирҳои зарурӣ амалӣ карда шаванд.

Дар раванди татбиқи бучетикунонӣ дар марҳилаи аввал гузаронидани ташҳиси тижорати фаъолияти корхонаи кишоварзӣ барои арзёбии вазъи ҷорӣ сохтор ва низоми идоракунии корхона зарур аст. Пас аз гузаронидани ин гуна ташҳис бояд консепсияи ташаккули низоми бучетикунонӣ таҳия карда шавад, мақсадҳо, вазифаҳо ва принципҳои ташаккули он, таркиб ва сохтори низом муайян карда шаванд. Вобаста ба он ки барои тартиб додани бучетҳо бо мақсади гирифтани маълумоти ояндабинӣ гузаронидани таҳлилҳои қиёсии тамоилҳои «нақша - ҳисобот», инчунин иҷрои вазифаҳои назоратӣ пойгоҳи иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣ истифода мешавад, барои татбиқи бомуваффақи бучетикунонӣ ҳамзамон низоми баҳисобгирии идоракунӣ таҳия карда мешавад. Раванди амалҳои пай дар пай барои ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда дар расми 3.3.1 оварда шудааст.

Ҳоло рағбати роҳбарон ва соҳибмулкони корхонаҳои кишоварзӣ ба низоми бучетикунонӣ хеле баланд шудааст. Ин бо зарурати мукамалсозии низоми банақшаگیرӣ ва идоракунӣ, дороиҳои гардон, захираҳои истеҳсолӣ ва баландбардории истифодаи онҳо, талаботи рақобати бозор барои паст кардани харочот ва баланд бардоштани сифати маҳсулоти кишоварзӣ алоқаманд аст.

Расми 3.3.1. – Тарҳи пайдарпайии равандҳои банақшагирии стратегӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Бучетикунонӣ ба таҳияи нақшаҳо ва бучетҳо асос ёфта, технологияи идоракунӣ мебошад, ки ба босамарона идора кардан, тақсим ва назорати равандҳои молиявӣ дар фаъолияти корхонаи кишоварзӣ имкон медиҳад.

Бучетикунонӣ нисбат ба низоми анъанавии банақшагирӣ ва идоракунӣ дохилӣ олотӣ босамаратар мебошад, зеро низоми анъанавии банақшагирӣ ва идоракунӣ дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии муосир дорoi баъзе камбудихо аст, чун:

- банақшагирӣ раванди меҳнатталаб буда, хадамоти банақшагирӣ-иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ шумораи зиёди ҳуҷҷатҳоро омода менамоянд, ки қисми онҳо барои таҳлил корношоям аст;

- маълумоти нақшавӣ аз маълумоти воқеӣ ба қадри назаррас тафовут доранд, раванди банақшагирӣ одатан аз истеҳсолот оғоз меёбад, на аз фурӯши маҳсулот;

- ҳангоми банақшагирӣ механизми ба хароҷот асосёфтаи нархгузорӣ бартарӣ дорад, нархи маҳсулот бе баҳисобгирии нархҳои бозорӣ вобаста аз арзиши аслии пурра ва меъёри даромаднокӣ ташаккул меёбад;

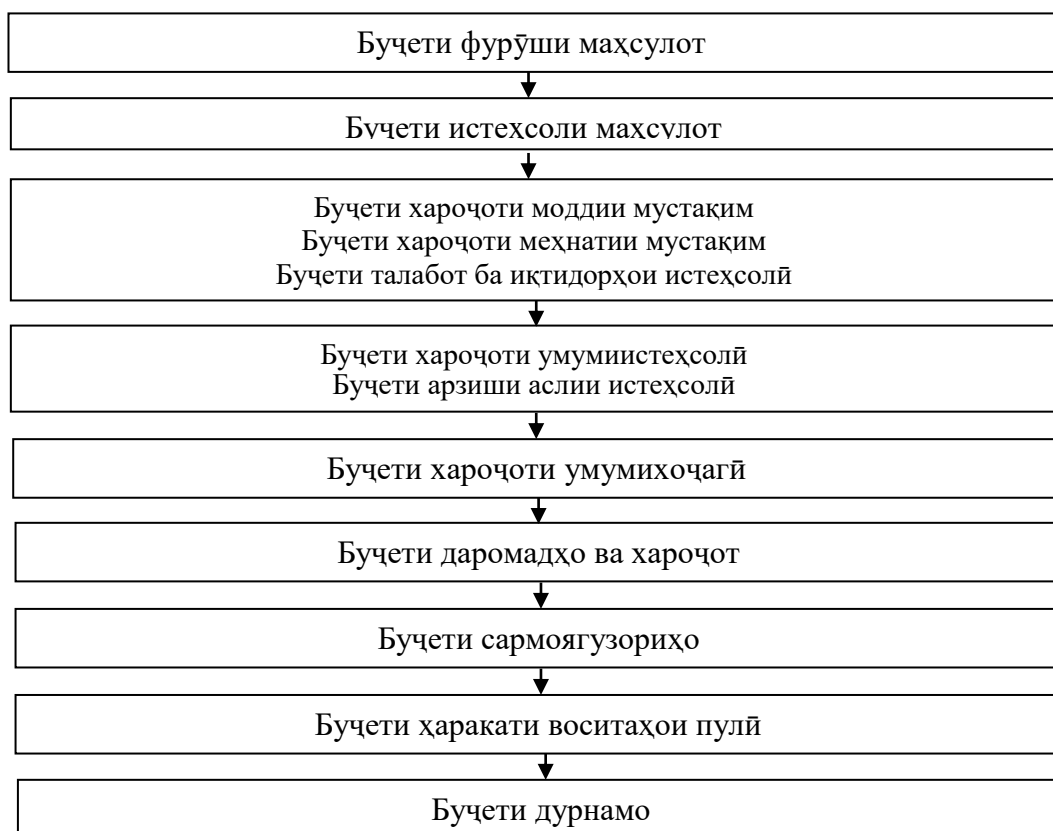
- тақсимкунии хароҷот ба намудҳои тағйирёбанда ва доимӣ ба ҷо оварда намешавад, ҳангоми банақшагирӣ ва таҳлил мафҳуми фоидаи маржиналӣ ба кор бурда намешавад;

- таҳлили безарарии фурӯш ба ҷо оварда намешавад;

- ҳангоми банақшагирӣ самари фишанги амалиётӣ арзёбӣ карда намешавад, муайян кардани захираи устувории молиявӣ ғайриимкон аст;

– дар низоми мавҷудбудаи банақшаگیرӣ боэътимодона ба чо овардани баҳодихии устувори молиявии корхона дар шароити дигаршавандаи фаъолият ғайриимкон аст⁹¹.

Гуфтаҳои болоро ба инобат гирифта, барои босамар ташкил намудани баҳисобгирии идоракунии стратегӣ бо унсурҳои бучетикунонӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаи кишоварзии ҶДММ «Латиф Муродов» чунин пайдарпайӣ таҳия намудани бучетҳо тавсия дода мешавад (расми 3.3.2).

Расми 3.3.2. – Пайдарпайии таҳияи бучетҳо дар корхонаи кишоварзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Амалияи банақшаگیرӣ ва баҳисобгирии стратегӣ дар мамлакатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки бартарҳои асосии банақшагирии бучетӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ инҳо мебошанд:

– банақшагирии ҳармоҳаи бучетҳои воҳидҳои сохтори корхона нисбат ба низоми анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявии дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

⁹¹ Колчина Н.В., Поляк Г.В., Павлова Л.Н. Финансы предприятий: учеб. для вузов [Текст] / Н.В. Колчина Г.В. Поляк, Л.Н. Павлова. - М.: Юнити-Дана, 2001. – 447 с., с. 254

пойдоргардида нишондиҳандаҳои нисбатан аниқтари андозаҳо ва сохтори харочотро таъмин менамояд;

– дар доираи буҷетҳои моҳонаи тасдиқшуда ба воҳидҳои сохторӣ мустақилияти зиёдтар дар сарфаи фонди пардохти меҳнат пешкаш карда мешавад, ки ин ҳавасмандии моддии кормандонро барои иҷрои бомуваффақи супоришҳои нақшавӣ баланд менамояд;

– камкунии шумораи нишондиҳандаҳои назоратии буҷетҳо имкон медиҳад, ки харочоти ғайриистехсолии вақти кории кормандони хадамоти иқтисодии корхонаи кишоварзӣ ихтисор карда шавад;

– банақшагирии буҷетӣ барои ба ҷо овардани низоми сарфаи қатъии захираҳои молиявии корхона имкон медиҳад, ки ин барои раҳо шудани корхона аз буҳрони молиявӣ муҳим аст⁹².

Ба андешаи мо, ба ғайр аз бартарихҳои баррасишуда боз метавон чунин бартарихоро барои низоми буҷетикунонӣ дар соҳаи кишоварзӣ илова намуд: муайян намудани талаботи воқеӣ барои маблағгузорию фаъолияти кишоварзӣ, зиёд кардани чараёнҳои пулии солона, таъмин намудани сарфаи воситаҳои пулӣ, паст кардани қарздорихҳои дебиторӣ, инчунин таҳия намудани чорабиниҳои самараноки ба беҳгардонию вазъи молиявӣ ва баландбардорию устуворию молиявии корхонаи кишоварзӣ нигаронидашуда.

Натиҷаи татбиқи низоми буҷетикунонӣ дар корхонаи кишоварзӣ ноил гардидан ба мақсадҳои дар назди корхона ва ҳам дар назди менечерҳо ё шубҳаҳои гуногуни он гузошташуда мебошад. Натиҷаи татбиқи бомуваффақи низоми буҷетикунонӣ метавонад баландбардорию самаранокию фаъолияти корхонаи кишоварзӣ бошад.

Самаранокию фаъолияти корхонаи кишоварзӣ метавонад аз рӯйи чунин равандҳои тиҷоратӣ баланд бардошта шавад: идоракунии корхона, ҳосилнокию меҳнат, фурӯши маҳсулот, идоракунии сарватҳои корхона.

---

⁹² Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта [Текст] / И.Т. Балабанов. - М.: Финансы и статистика, 2001. - 208 с., с. 187-188

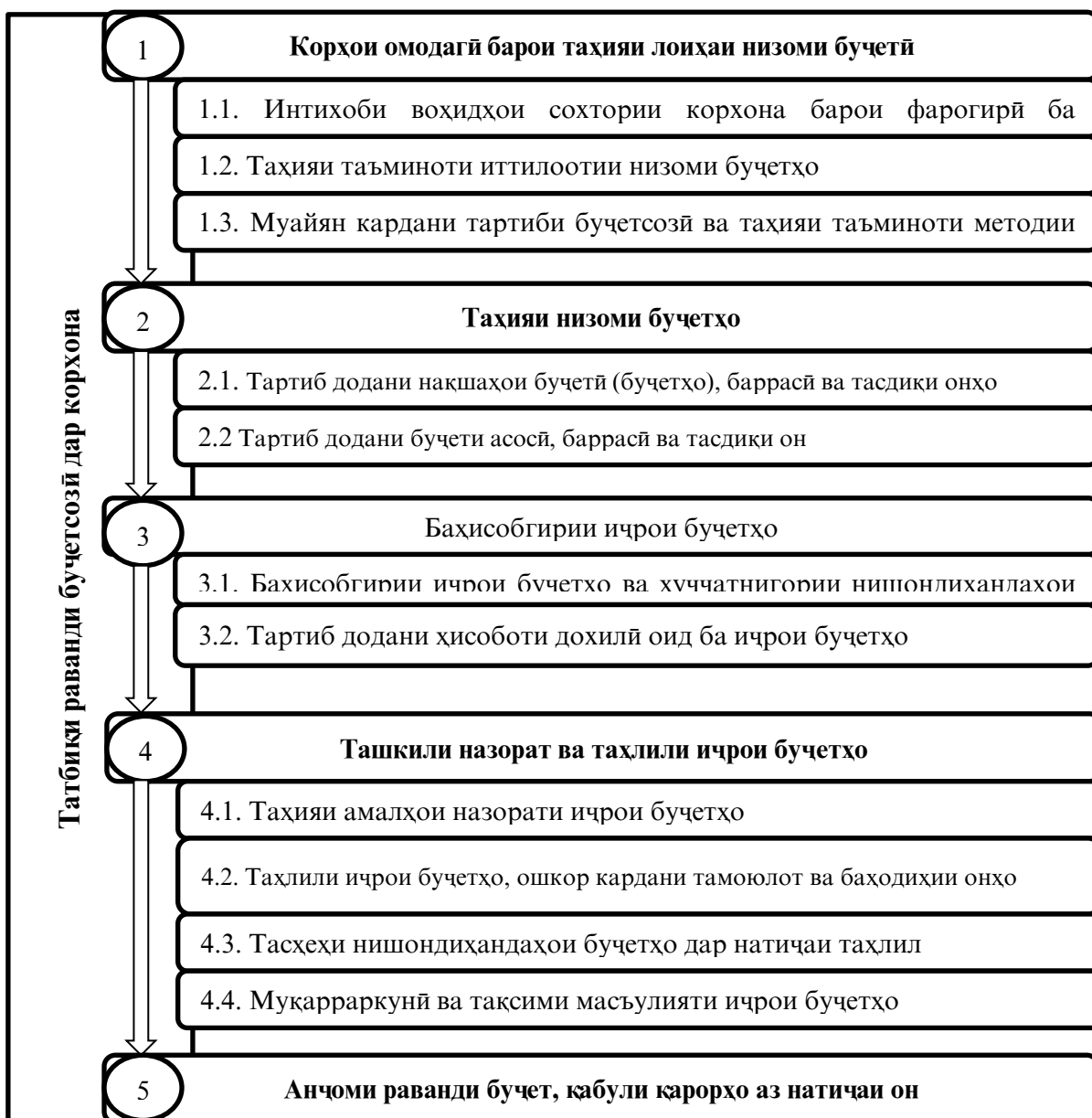
Корхонаи кишоварзӣ самаранокии фаъолияти худро баланд бардошта, ба чунин натиҷаҳои муайян ноил гашта метавонад:

- паст кардани арзиши аслии маҳсулот;
- баланд бардоштани натиҷаҳои молиявӣ;
- татбиқ намудани лоиҳаҳои нави сармоягузорӣ;
- ноил гардидан ба мақсадҳои стратегии гузошташуда.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон хулоса намуд, ки бучетикунонӣ ин низоме дар доираи банақшагирии стратегӣ ва баҳисобгирии идоракунии корхона мебошад, ки имкон медиҳад, то раванди назорат дар корхонаи кишоварзӣ ба таври амиқ ташкил карда шуда, мувофиқан бучетикунонӣ ва идоракунии хароҷот, даромадҳо ва фоида ба таври муносиб ба ҷо оварда шаванд.

Таҳқиқоти мо, ки дар якҷанд корхонаҳои кишоварзӣ, аз ҷумла дар ҶДММ «Латиф Муродов» гузаронида шудааст, нишон медиҳад, ки барои татбиқи бучетикунонӣ метавон пайдарпайии муайяни марҳилаҳои кориро ба кор бурд (расми 3.3.3).

Ҳангоми таъсиси низоми бучетӣ дуруст интихоб кардани давомнокии давраи бучет – фосолаи вақте ки барои он бучетҳо ва ташкили раванди бучет таҳия мешаванд, яъне расмиёти идоракунии молиявӣ, ки метавонанд панҷ марҳилаи пайдарпайро дар бар гиранд, муҳим аст: 1) лоиҳабандии низоми бучет ҳамчун қисми сохтори молиявии корхона; 2) ташкили банақшагирии бучетӣ; 3) ташкили раванди баҳисобгирии иҷрои нишондиҳандаҳои бучетҳо 4) ташкили назорат ва таҳлили иҷрои бучетҳо 5) татбиқи низоми бучетсозӣ ва тасдиқкунии низомномаи он.

Расми 3.3.3. – Марҳилаҳои татбиқи бучетикунонӣ дар корхонаи кишоварзӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Одатан, давомнокии давраи бучет як сол буда, ба соли тақвимӣ рост меояд, аммо дар корхонаҳои кишоварзӣ вобаста ба хусусиятҳои соҳа, аз ҷумла дар соҳаи зироаткорӣ, ки дар он раванди истеҳсолот мавсимӣ аст, давраи бучет метавонад аз ҷиҳати муҳлатҳо то андозае дигар бошад. Масалан, истеҳсоли зироатҳои ғалладонаи кишти тирамоҳӣ аз моҳи ноябри соли ҷорӣ то моҳи майи соли оянда идома меёбад, бинобар ин, давраи бучет низ ҳамин давраро дар бар мегирад.

ҶДММ «Латиф Муродов» корхонаи кишоварзии серсоҳа буда, дар он бригадаҳои зироаткорӣ ва фермаҳои чорводорӣ, гармхонаҳо,

қисматҳои сохтори оmodасозӣ, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулоти тайёр (амборҳо, яхдонҳо) ҳамбаства фаъолият мекунад. Дар асоси тавсияҳои пешниҳодшуда зарур аст, ки дар сохтори ташкили ҶДММ «Латиф Муҳаммад» маркази масъулияти таъсис дода шавад (расми 3.3.4).

Расми 3.3.4. – Амсилаи сохтори ташкили корхонаи кишоварзӣ барои татбиқи бучетикунонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Бояд қайд кард, ки маркази масъулияти молиявӣ мазкур берун аз доираи тобеияти директори генералии корхона амал намуда, ба муассиси корхона тобеъ аст (агар муассис худ вазифаи директори генералиро иҷро кунад, пас маркази масъулият ба ҳамин шахс тобеъ аст).

Маркази масъулият, ки марказҳои масъулияти дар корхона амалкунанда (марказҳои даромад, харочот, фоида, сармоягузориҳо)-ро дар таҳти назорати худ нигоҳ медорад, тибқи амсилаи пешниҳодшуда бо таҳияи низоми нишондиҳандаҳо ва оmodасозии иттилооти ибтидоӣ барои ташкили низоми идоракунии бо бучетикунонӣ асосёфта машғул мешавад.

Ҳамчунин ба хотири идоракунии харочот ва таъмини таносуби муносибии харочоти доимӣ ва тағйирёбанда дар корхона таъсис додани маркази масъулияти даромади маржиналӣ тавсия дода мешавад. Барои кори босамари маркази масъулият бояд низомнома дар бораи сохтори молиявии корхона таҳия карда шавад. Дар асоси таҳқиқи адабиёт ва сохтори ташкилию идоракунии ҶДММ «Латиф Муродов» муҳтавои маркази масъулияти молиявии таҳияшавандаро муайян мекунем (ҷадвали 3.3.1).

Ҷадвали 3.3.1. – Муҳтавои марказҳои масъулият

Маркази масъулияти	Ҳадафи маркази масъулияти	Нишондиҳандаҳои ҳисобшаванда
Маркази даромад	Зиёд кардани даромад	Даромад, ҳаҷми фурӯш, ҳаҷми харочот
Маркази харочот	Кам кардани харочот	Харочоти тағйирёбанда, харочоти доимӣ
Маркази фоида	Баланд бардоштани фоида	Даромад, харочот, фоидаи соф
Маркази даромади маржиналӣ	Зиёд кардани даромад, кам кардани харочоти тағйирёбанда	Даромад, харочоти тағйирёбанда
Маркази сармоягузори	Дарёфт ва тақсимкунии сармоягузориҳо, таҳлили бозгирифти сармоягузориҳо	Ҳаҷми сармоягузориҳо, бозгирифти сармоягузориҳо

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси⁹³

Дар ин маврид маркази масъулият воҳиди сохтори корхона мебошад, ки барои ташаккули нишондиҳандаҳои дар доираи фаъолияти худ қарордошта масъул аст ва барои мустакилона тағйир додани бузургии онҳо вобаста ба ҳадафҳои фаъолияти худ, ки аз доираи ҳадафҳои умумии корхона бармеоянд, ваколат дорад.

Таҳқиқоти мо нишон медиҳад, ки раванди бучетикунӣ бояд аз нишондиҳандаҳои нисбатан муҳимми бучет, яъне бучети даромадҳо ва харочот оғоз карда шавад. Дар асоси маълумоти бучети мазкур тамоюлот аз бучети фоида дар асоси таҳлили тамоюлоти ҳаҷми фурӯш,

⁹³ Герасименко О.А., Кулькина И.О. Практические аспекты процесса бюджетирования в сельскохозяйственной организации [Текст] / О.А. Герасименко И.О. Кулькина // Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2016. - № 4. – С. 113-117; Дозорова Т.А., Хайрова Д.Р. Методика бюджетного планирования на предприятиях АПК [Текст] / Т.А. Дозорова, Д.Р. Хайрова // Вестник Ульяновской государственной сельскохозяйственной академии. -2012. - № 2 (18). – С. 115-119; Липчиу Н.В., Игошина Ю.А. Система бюджетирования и составление генерального бюджета сельскохозяйственной организации [Текст] / Ю.А. Игошина // Вестник НГИЭИ. Серия: Экономические науки. – 2012. - № 3. – С. 42-62; Липчиу К.И. Бюджетирование в сельскохозяйственной организации как инструмент планирования [Текст] / Н.В. Липчиу, К.И. Липчиу // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2009. – № 1. – С. 159-169

маблағи фурӯш ва арзиши асли ошкор карда мешаванд. Барои гузаронидани таҳлили тамоюлоти фоида аз буҷет истифодаи усули тақсими харочот ба намудҳои доимӣ ва тағйирёбанда (усули директ-костинг) тавсия дода мешавад. Харочоти тағйирёбандаи истеҳсолоти кишоварзӣ харочоти ашёи хом, маводҳо, неруи барқ, нақлиёт, пардохти меҳнати мустақим (кормандони дар ташаккули маҳсулоти кишоварзӣ машғул), ҳиссаи тағйирёбандаи харочоти умумиистеҳсоли ва умумихоҷагӣ ва дигарҳоро, ки мутаносибан бо тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот тағйир меёбанд, дар бар мегирад. Дар навбати худ, харочоти доимӣ маблағи тарҳҳои истеҳлок, фоизҳои қарз, музди кори кормандони маъмурӣ, харочоти маъмурӣ ва дигарҳоро ифода мекунанд.

Дар натиҷа тамоюли нишондиҳандаҳои воқеӣ аз буҷет вобаста ба ҳаҷми фурӯш, маблағи фурӯш, харочоти доимӣ ва тағйирёбанда, даромади маржиналӣ, фоидаи амалиётӣ муайян карда мешаванд. Масалан, агар камшавии фоидаи воқеӣ нисбат ба маълумоти буҷет мушоҳида шавад, пас имконияти ошкор кардани омилҳое, ки ба ин боис шудаанд (ҳаҷми ҷисмонии фурӯш кам, вале харочоти доимӣ нисбат ба бузургии нақшавӣ зиёд мебошанд), пайдо мешавад.

Барои ташаккули буҷетҳои дуруст ва арзёбии натиҷаҳои воқеӣ буҷетҳои чандир истифода мешаванд. Буҷетҳои чандир ба гузаронидани таҳлили амиқтари натиҷаҳои фаъолият мусоидат мекунанд, зеро истифодаи онҳо имкон медиҳад, ки харочот барои ҳаҷмҳои гуногуни истеҳсоли маҳсулот баҳодихӣ карда шавад. Харочоти тағйирёбанда бо тағйирёбии ҳаҷмҳои истеҳсолот тағйир меёбанд, харочоти доимӣ дар фосилаи нисбатан тулонии вақт бетағйир мемонанд. Буҷети чандир имкон медиҳад, ки тағйирёбиҳои имконпазири фоида ҳангоми тағйирёбии ҳаҷмҳои фурӯши маҳсулот муайян карда шавад. Бо истифодаи буҷети чандир омилҳои зиёдтари ба нишондиҳандаҳои асосии назоратшаванда таъсиррасон ошкор карда мешаванд, таъсири намудҳои алоҳидаи харочоти тағйирёбанда ба нишондиҳандаҳои асосии натиҷавӣ муайян карда мешавад, инчунин имконияти паст кардани харочоти умумиистеҳсоли пайдо мешавад.

Хулоса

Аз таҳқиқоти гузаронидашуда дар самти рушди баҳисобгирии идоракунӣ ва ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот дар соҳаи кишоварзӣ чунин хулосабарорӣ карда шуд:

1. Ҳадафи низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхона бунёди иттилоот оид ба фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъекти иқтисодӣ буда, тариқи се намуди баҳисобгирӣ татбиқ мегардад ва барои назорат ва таҳлили иқтисодӣ ҳамчун манбаи иттилоотӣ хизмат мерасонад. Моҳияти баҳисобгирии идоракуниро дида баромада, бояд сабабҳои ҷудо гардидани он аз низоми умумии баҳисобгирии муҳосибӣ дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, зарурият, мақсаднокии ҷудокунии он дар кишвари моро муайян намуда, мавқеи онро дар низоми идоракунии корхона ва зерсохторҳои он кушодан лозим аст. Идоракунии корхона бо ёрии иттилооти аз муҳосибот гирифташуда оид ба фаъолияти хоҷагидорӣ, захираҳои истеҳсолӣ, истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, фаъолияти зерсохторҳо ва ғ. амалӣ карда мешавад. Барои бунёд кардани чунин низоми иттилоотӣ бояд тамоми сохторҳои хизматрасони корхона (шӯъбаҳои муҳосибот, иқтисодӣ, кадрӣ, агрономӣ ва ғ.) ҷалб карда шаванд [7-М, 11-М].

2. Барои самаранок ташкил намудани баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ таснифоти аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи хароҷот аҳаммияти калон дорад. Ҳангоми таснифи хароҷот бояд хусусиятҳои тахассусии зерсоҳаҳои хоҷагии кишоварзӣ – растанипарварӣ ва чорводорӣ, шароити амалкунии корхона ва талаботи идоракунии он бо дарназардошти вайрон нагардидани асосҳои методологии гурӯҳбандии хароҷот ба инобат гирифта шавад. Таснифи дурусти хароҷоти истеҳсолӣ, тичоратӣ ва маъмурӣ имкон медиҳад, ки ташкили дурусти баҳисобгирии идоракунӣ, дуруст муайянсозии захираҳо барои дар оянда паст кардани арзиши аслии маҳсулот ва таъмини назорат аз рӯйи сатҳи он ба роҳ монда шавад. [6-М, 3-М].

3. Дар хоҷагии кишоварзӣ ташкили асосноккардашудаи баҳисобгирии идоракунии музди меҳнат аҳаммияти калон дорад. Дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳайати «Харочот барои пардохти музди меҳнат», инчунин масъалаҳои бо дохил кардани намудҳои гуногуни пардохтҳои меҳнат ва хосияти ҳавасмандкунӣ дошта, андозаи пардохтҳо барои шароити ғайримуътадили меҳнат ва дигар масъалаҳо бо қонунгузорӣ муайян карда мешаванд ё дар шартномаҳои коллективӣ пешбинӣ карда мешаванд. Шакли мушаххаси музди меҳнат бояд аз рӯи меъёри тарофавӣ муайян карда шавад. Дар зербахши 2.1 рисола тартиби баҳисобгирии музди меҳнат вобаста ба он ки коргар дар кадом самт ва ё маркази масъулият кор мекунад, инчунин дошташавиҳо аз музди меҳнат ва пардохти он пешниҳод карда шудааст. Ба корхонаи кишоварзӣ тавсия дода мешавад, ки бо мақсади дуруст баҳисобгирии харочот ва муайянкунии арзиши аслии маҳсулот, қору хизматҳо барои баҳисобгирии харочоти музди меҳнат вобаста ба марказҳои масъулият ҳисобҳои мувофиқро, ки мо дар ин бахши рисола пешниҳод намудаем, интихоб намоянд. Тибқи методикаҳои тавсиягардида ташаккулёбии фонди музди меҳнат, баҳисобгирии он ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот дар низоми ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунӣ муҳим аст. Дар ин ҳолат имконияти назорати фаъоли баҳисобгирии фонди музди меҳнат, объектҳои интихобшуда барои тақсими он, муайянкунии таркиби музди меҳнат, ҳосилнокии меҳнат аз рӯи зироатҳои алоҳида ва ғ. фароҳам меояд [4-М].

4. Тамоюли рушди баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истехсоли дар хоҷагиҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд дар маркази диққати роҳбарияти корхона ва шахсони мутасаддӣ қарор гирад. Ин бо он маънидод мегардад, ки захираҳои молию истехсоли ҳамеша ҳадафи дуздӣ, исрофкорӣ ва талафёбӣ қарор мегиранд, аз ин рӯ ин самти баҳисобгирии идоракунӣ душвор ва меҳнатталаб буда, сари вақт пешниҳод намудани иттилооти зарурӣ оид ба ҳолати захираҳои

молию истехсолӣ талаб карда мешавад. Самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунии захираҳои молию истехсолӣ дар сари вақт инъикос намудани воридшавӣ, баҳодихӣ, нигоҳдорӣ ва оқилона истифода намудани онҳо дарҷ мегардад. Оид ба ин самти масъала тавсияҳои методӣ ҷиҳати бақайдгирии ҳуҷҷатии захираҳои молию масолахӣ, истифодаи усулҳои муносиб барои баҳодихии онҳо, ташаккули ҳисоботи дохилӣ аз рӯйи бригада, бахшҳо ва зербахшҳои истехсолоти кишоварзӣ коркард ва пешниҳод карда шуд. Инчунин модели ташаккули иттилоот оид ба захираҳои молию истехсолӣ ва банизомдарории онҳо дар ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлилии субъектҳои кишоварзӣ пешниҳод карда шуд, ки он асоси пешбурди баҳисобгирии муҳосибии ин объекти фаъолияти корхона мебошад [3-М, 4-М, 8-М].

5. Барои таъмини фаъолияти мусоиди хочагидории корхонаҳои кишоварзӣ воситаҳои асосӣ дар шакли аслий ва бо баҳогузори пулӣ тасниф карда мешаванд, ки мо равиши муносиби онро дар рисола пешниҳод намудем. Аз рӯйи намунаи таснифоти пешниҳодшуда истифодабарии ҳисобҳои мувофиқи таркибӣ ва таҳлиро барои баҳисобгирии воридшавӣ, истифодабарии дохилӣ, ҳисобкунии истехлок тавсия намудем, ки барои ташаккули иттилооти лозимӣ оид ба истифодабарии босамари объектҳои воситаҳои асосӣ аз рӯйи соҳаҳои асосӣ, истехсолот ва бизнес-равандҳо мусоидат хоҳад намуд. Тартиби пешниҳодгардидаи баҳисобгирии идоракунии аз рӯйи истифодабарӣ ва нигоҳубини техникаи кишоварзӣ, сатҳи таҳлилии маълумотҳои баҳисобгирӣ, фаъолнокии назорати дохилихоҷагӣ оид ба истифодаи сарфакоронаву самараноки захираҳои меҳнатӣ, молиявӣ ва моддиро ба таври назаррас баланд мебардорад, имконияти баҳодихии самаранокии иқтисодии истифодабарии техникаи кишоварзиро фароҳам меорад, барои ташаккулёбии иттилооти объективӣ оид ба хароҷоти истехсолоти кишоварзӣ, пурра муайян кардани захираҳои мавҷудбуда ва дар оянда паст кардани арзиши аслии маҳсулот мусоидат менамояд [15-М, 17-М].

6. Бо вучуди зарурати воқеъбинонаи рушди методикаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият дар истеҳсолоти кишоварзӣ, то ҳол бартарихи он дар корхонаҳои кишоварзии мамлакат истифодаи васеъ пайдо накардаанд. Таҷрибаи дар ин самт ғунгардида дар мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта нишон медиҳад, ки баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ аз рӯи марказҳои масъулият меҳвари асосии низоми таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идоракунии дохилӣ мебошад. Вобаста ба ин, ба андешаи мо, дар соҳаи кишоварзӣ баҳисобгирии идоракунӣ бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки дар марказҳои гуногуни масъулият хароҷот танҳо бо он ҳиссае инъикос карда шавад, ки корманди алоҳидаи корхона барои ташаккули онҳо масъул бошад, тамоми даромадҳо ва хароҷоти корхонаи кишоварзӣ дар марказҳои масъулият ба ҳисоб гирифта, назорат карда шаванд [13-М, 18-М].

7. Бучетикунонӣ ин низоме дар доираи банақшаگیرӣ ва баҳисобгирии идоракунии корхонаи кишоварзӣ мебошад, ки имкон медиҳад, то раванди назорат дар корхонаи кишоварзӣ ба таври амиқ ташкил карда шуда, мувофиқан идоракунии хароҷот, даромадҳо ва фоида ба таври муносиб ба ҷо оварда шаванд. Таҳқиқоти мо, ки дар якҷанд корхонаҳои кишоварзӣ, аз ҷумла дар ҚДММ «Латиф Муродов» гузаронида шудааст, нишон медиҳад, ки барои татбиқи бучетикунонӣ метавон пайдарпайии муайяни марҳилаҳои кориро ба кор бурд, ки намунаи онро мо дар зербахши 3.3-и рисолаи диссертсионӣ пешниҳод намудем. Ҳангоми таъсиси низоми бучетӣ дуруст интихоб кардани давомнокии давраи бучет, фосолаи вақте ки барои он бучетҳо ва ташкили раванди бучет таҳия мешаванд [1-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Дар доираи таҳқиқоти диссертсионӣ мо масъалаҳои назариявӣ ва амалии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва ташаккулёбии арзиши

аслии маҳсулотро дар корхонаҳои кишоварзӣ баррасӣ намудем, ки онро субъектҳои зикршуда метавонанд ҳамчун заминаи методологию методӣ дар фаъолияти худ зимни ташкил ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ истифода намоянд.

2. Таснифи дурусти харочоти субъекти кишоварзӣ имкон медиҳад, ки ба таври воқеӣ ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот ба роҳ монда шуда, қарорҳои идоракунии босамар дар ин самт қабул карда шавад. Муайянкунии арзиши аслии маҳсулот, ки натиҷаи асосии кори бахшҳои истеҳсоли маҳсуб меёбад, ба таснифоти харочот робитаи зич дошта, масъулияти менечерони сохторҳои истеҳсолиро барои сарфакории захираҳо баланд мебардорад ва бо ин роҳ назорати қатъӣ аз рӯи сатҳи арзиши аслии маҳсулот таъмин мегардад.

3. Тибқи методикаҳои тавсиягардида барои бунёди иттилооти зарурӣ оид ба харочоти музди меҳнат, ташаккулёбии арзиши аслии маҳсулот, назорати баҳисобгирии фонди музди меҳнат, интихоби объектҳо барои тақсими он, муайянкунии таркиби музди меҳнат, ҳосилнокии меҳнат аз рӯи зироатҳои алоҳида ва ғ. имконият фароҳам меояд. Ба корхонаи кишоварзӣ тавсия дода мешавад, ки барои баҳисобгирии дурусти харочоти музди меҳнат вобаста ба марказҳои масъулият ҳисобҳои мувофиқро, ки мо дар боби дуоми рисола пешниҳод намудаем, интихоб намоянд.

4. Оид ба самтҳои асосии рушди баҳисобгирии идоракунии ашёҳои моддӣ, ки дар сари вақт инъикос намудани воридшавӣ, баҳодиҳӣ, нигоҳдорӣ ва оқилона истифода намудани онҳо дарҷ мегардад, ҷиҳати бақайдгирии ҳуҷҷатии захираҳои молию масолеҳӣ, истифодаи усулҳои муносиб барои баҳодиҳии онҳо, ташаккули ҳисоботи дохилӣ аз рӯи бригада, бахшҳо ва зербахшҳои истеҳсолоти кишоварзӣ тавсияҳои методӣ ва амалӣ пешниҳод карда шуд. Инчунин модели ташаккули иттилоот оид ба захираҳои молию истеҳсоли ва банизомдарории онҳо дар ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлили субъектҳои кишоварзӣ пешниҳод

карда шуд, ки он асоси пешбурди баҳисобгирии муҳосибии ин объекти фаъолияти корхона мебошад.

5. Тартиби пешниҳодгардидаи баҳисобгирии идоракуни аз рӯи истифодабарӣ ва нигоҳубини техникаи кишоварзӣ, сатҳи таҳлили маълумотҳои баҳисобгирӣ, фаъолнокии назорати дохилихоҷагӣ оид ба истифодаи сарфакоронаву самараноки захираҳои меҳнатӣ, молиявӣ ва моддиро ба таври назаррас баланд мебардорад, имконияти баҳодихии самаранокии иқтисодии истифодабарии техникаи кишоварзиро фароҳам меорад, барои ташаккулёбии иттилооти объективӣ оид ба хароҷоти истехсолоти кишоварзӣ, пурра муайян кардани захираҳои мавҷудбуда ва дар оянда паст кардани арзиши аслии маҳсулот мусоидат менамояд.

6. Баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ аз рӯи марказҳои масъулият меҳвари асосии низоми таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идоракунии дохилӣ мебошад. Вобаста ба ин дар корхонаҳои кишоварзӣ баҳисобгирии идоракуни бояд тавре ба роҳ монда шавад ва дар марказҳои гуногуни масъулият хароҷот танҳо бо он ҳиссае инъикос карда шавад, ки корманди алоҳидаи корхона барои ташаккули онҳо масъул бошад, тамоми даромадҳо ва хароҷоти корхонаи кишоварзӣ дар марказҳои масъулият ба ҳисоб гирифта, зери назорат гирифта шаванд.

7. Бучетикунонӣ ҳамчун унсури муҳимми низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаи кишоварзӣ ҳисоб ёфта, имкон медиҳад, ки танзим ва идоракунии хароҷот ва захираҳо ба роҳ монда шуда, фаъолияти менечерҳо ва зерсохторҳои тобеъ баҳогузори карда шаванд. Таҳқиқоти мо нишон медиҳад, ки барои татбиқи бучетикунонӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ метавон пайдарпайии муайяни марҳилаҳои кориро ба кор бурд, ки намунаи онро мо дар зербахши 3.3-и рисолаи диссертсионӣ пешниҳод намудем.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

1. Абдулмуминзода Н.А. Ташкили бахисобгирии идоракуни ва хисобкунии арзиши аслии дороиҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзӣ. Монографияи илмӣ / А.Н.Абдулмуминзода. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 160 с.

2. Аверчев И.В. Управленческий учет и финансовая отчетность. Статья 1/ И.В. Аверчев// Рассылки GAAP.RU. 15.04.2006.

3. Агеева О.А., Давыдова С.А. Информационное обеспечение управленческого учета [Текст] / О.А. Агеева С.А. Давыдова // Вестник университета. – 2015. - № 12. – С. 189-192.

4. Алборов Р.А. Бухгалтерский управленческий учет (теория и практика) / Р.А. Алборов. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2005. – 224с.

5. Алборов Р.А. Концепция развития и методология бухгалтерского учета в сельском хозяйстве / Р.А. Алборов. – М.: Изд-во «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий», 2003. – 230с.

6. Алборов Р.А. Развитие системы счетов бухгалтерского учета в сельском хозяйстве / Р.А. Алборов, Б.Н. Хосиев, Г.Р. Концевой // Известия Горского государственного аграрного университета. – 2014. – Т.51. – №4. – С. 249-255.

7. Алборов Р.А., Ливенская Г.Н. Управленческий учет затрат по центрам ответственности в производственных организациях. Монография [Текст] / Р.А. Алборов, Г.Н. Ливенская. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2013. – 108 с.

8. Бажов А.Я. и др. Автоматизированная обработка учетной информации в сельскохозяйственных предприятиях / А.Я. Бажов, К.К. Пучинкас, А.Ф. Васильев. - М.: Агропромиздат, 1987. - 286 с.

9. Байсалова Ж.М., Ибрагимов Н.К. Особенности сельскохозяйственного производства и их влияние на формирование стратегического управленческого учета [Текст] / Ж.М. Байсалова, Н.К.

Ибрагимов // Известия Иссик-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2014. - № 2-1 (5). – С. 55-59.

10. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта [Текст] / И.Т. Балабанов. - М.: Финансы и статистика, 2001. – 208 с.

11. Барномаи амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2024, Қарори ҲҚТ аз 26.05.2020, №386

12. Барномаи маҷмуавии рушди соҳаи чорводорӣ, парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва занбӯриасалпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 203-2027, Қарори ҲҚТ аз 01.03.2023, №52

13. Барномаи Рушди низоми агроозуқаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030.

14. Барномаи рушди низоми аргоозуқаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030, Қарори ҲҚТ аз 01.03.2023, №54.

15. Барномаи рушди соҳаи тухмипарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, Қарори ҲҚТ аз 03.04.2021, №117

16. Барномаи рушди соҳаи харгӯшпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026, Қарори ҲҚТ аз 31.03.2022, №150

17. Барномаи рушди чарогоҳҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027, Қарори ҲҚТ аз 29.11.2022, №579.

18. Барномаи фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷорӣ намудани таҷрибаи муносиби кишоварзӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ (Стандарти байналмилалии Global G.A.P.), Қарори ҲҚТ аз 28.10.2020, №567

19. Барфиев Қ.Х. (Хушвахтзода Қ.Х.) Таҳлили иқтисодӣ: китоби дарсӣ. Душанбе: «Ирфон», 2019. – 400 с.

20. Барфиев Қ.Х. (Хушвахтзода Қ.Х.) Таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ корхона. Китоби дарсӣ. Душанбе «Ирфон», 2013. – 328 с.

21. Барфиев Қ.Х. Конкуренентоспособность сельскохозяйственного производства и её учетно-аналитические основы: теория, методология, организация (на материалах Республики Таджикистан). Диссертация на

соискание ученой степени доктора экономических наук. Бишкек, 2019. – 280 с.

22. Белебеха И.А. Учет в животноводческих комплексах: Практическое пособие. - М.: Статистика, 1980. - 191с.

23. Белов Н.Г. Единая система учета в сельском хозяйстве. - М.: Статистика, 1975. -208 с.

24. Белый И.Н. Учет затрат и калькулирование себестоимости сельскохозяйственной продукции. — Мн.: Ураджай, 1987. – 144 с.

25. Беспярых А.В., Беспярых Е.П., Беспярых О.А. Новые подходы к учету затрат незавершенного производства в растениеводстве [Текст] / А.В. Беспярых, Е.П. Беспярых, О.А. Беспярых // Вопросы новой экономики. - 2012. - № 2. - С. 102–107.

26. Бобоев М.У. Управленческие аспекты учета в легкой промышленности: научная монография. – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 176 с.

27. Бодрикова С.В. Учет затрат и калькуляция себестоимости продукции льноводства: автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.12 / Бодрикова Светлана Васильевна. – Балашиха, 2000. – С. 16.

28. Большой бухгалтерский словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. - М.: Институт новой экономики, 1999. - 574 с.

29. Бородина, Ю.А. Калькуляция как неотъемлемая часть бухгалтерского учета: ее история и современное состояние / Ю.А. Бородина // Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития. – 2012. – №2-2. – С.27-30.

30. Бороненкова С.А., Матвеева В.С., Буянова Т.И. Учетно-аналитическое обеспечение управления затратами на производство [Текст] / С.А. Бороненкова, В.С. Матвеева, Т.И. Буянова // Экономика и предпринимательство. - 2017. - № 9–3 (86–3). - С. 945–950.

31. Бружаускас, В.В. Учет и анализ использования техники в сельском хозяйстве. - М.: Статистика, 1979. - 120 с.

32. Булгакова С.В. Теория, методология и организация системы управленческого учета: дис. ... д-ра экон. наук / Булгакова Светлана Викторовна. – Воронеж, 2009. – 450 с.
33. Бухгалтерский словарь. -2-е изд. доп. / сост. К.С.Азизян. - М.: Финансы и статистика, 1996.-208 с.
34. Бухгалтерский учет // Учебник /П.С. Безруких, Н.П. Кондраков, В.Ф. Палий и др. - М.: Бухгалтерский учет, 1996. – 576с.
35. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. Учебник / Под общей редакции А.П. Михалкевича. – Миинск: БГЭУ, 2004, – 612 стр.
36. Вавилина И.С. Учет затрат по местам возникновения и по центрам ответственности [Текст] / И.С. Вавилина / Конкурентоспособность территорий / Материалы XXI Всероссийского экономического форума молодых ученых и студентов. – Екатеринбург: Издательство: Уральский государственный экономический университет, 2018. – С. 12-14.
37. Васин Ф.П. Управленческий учет: Учеб. пособие. - М.: Люберцы: ПИК ВИНТИ. - 1997. - 104 с.
38. Ветрова М.Н., Гришанова С.В., Ельчанинова О.В. Актуальные вопросы исчисления себестоимости продукции овцеводства [Текст] М.Н. Ветрова, С.В. Гришанова, О.В. Ельчанинова // Аграрный вестник Урала. – 2011. - № 8 (87). – С. 60-62.
39. Власова М.И. Разработка проекта бюджетирования на основе формирования центров финансовой ответственности в сельском хозяйстве [Текст] / М.И. Власова / Функции учета, анализа и аудита в принятии управленческих решений / Сборник научных трудов международного экономического форума. Под общей редакцией Н.А. Лытневой. – Орел: Издательство: Орловский государственный университет экономики и торговли, 2020. – С. 101-105.
40. Волошин Н.И. Учет при внутрихозяйственной аренде // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, 1992, №2, – с.28-29.

41. Габибова М.А. Учет затрат в растениеводстве [Текст] / М.А. Габибова // Актуальные вопросы современной экономики. - 2014. - № 3. - С. 219–223.
42. Галилова Р.И. Организация системы управленческого учета в рыбководстве / Р.И. Галилова // Бухучет в сельском хозяйстве. – 2011. – №2. – С.35-40.
43. Галлямова Т. Р. Стандартизация и методические аспекты управленческого аудита в сельскохозяйственных организациях / Т. Р. Галлямова. – Уфа: Изд-во Башкирского ГАУ, 2005. – 44с.
44. Гамлет Я.С. Необходимость внедрения бюджетирования в организациях [Текст] / Я.С.Гамлет // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. – 2016. - № 12. – С. 24-31.
45. Гарифуллин К.М., Габбасов Г.Х. Нормативный учет в промышленном птицеводстве. - М.: Россельхозиздат, 1975. - 78 с.
46. Гатаулин А.М. «Издержки производства сельскохозяйственной продукции: (методология измерения и пути снижения). - М.: Экономика, 1983.–184 с.
47. Гевре И.В. Особенности учета затрат на производство и исчисление себестоимости продукции растениеводства в сельскохозяйственных организациях в современных условиях [Текст] / И.В. Гевре / Наука и инновации: векторы развития / Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых (Барнаул, 24-25 октября 2018 года). – Барнаул, 2018. – С. 166-169.
48. Герасименко О.А., Кулькина И.О. Практические аспекты процесса бюджетирования в сельскохозяйственной организации [Текст] / О.А. Герасименко, И.О. Кулькина // Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2016. - № 4. – С. 113-117;
49. Герасимович А.М. Учет затрат и себестоимость продукции переработки плодов и овощей. - М.: Агропромиздат, 1987. - 222 с.
50. Гетьман В.Г. Учет затрат и калькуляция себестоимости продукции животноводства в колхозах. — М.: Статистика, 1972. - 144 с.

51. Голованов А. А. Стимулирование снижения себестоимости сельскохозяйственной продукции. - М.: Агропромиздат, 1985. - 80 с.
52. Гончарова И.А. Модернизация управления в агроформированиях: аспекты контроля [Текст] / И.А. Гончарова // Аудит и финансовый анализ. – 2014. – № 3. – С. 298–302.
53. Горюнова О.С. Отчетная калькуляция обычных видов деятельности / О.С. Горюнова // Аграрная наука, 2009. – №2. – С. 12-14.
54. Данилан А.А. Основные средства и их учет в сельскохозяйственных предприятиях. - М.: Колос, 1965. - 176 с.
55. Добровольский Е.Ю. Бюджетирование: шаг за шагом [Текст] / Е.Ю. Добровольский, Б.М. Карабанов, П.С. Боровков, Е.В. Глухов, Е.П. Бреслав. – СПб.: Питер, 2011. – 480 с.
56. Дозорова Т.А., Хайрова Д.Р. Методика бюджетного планирования на предприятиях АПК [Текст] / Т.А. Дозорова, Д.Р. Хайрова // Вестник Ульяновской государственной сельскохозяйственной академии. -2012. - № 2 (18). – С. 115-119;
57. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет // Перевод с англ. на рус.. изд. 2. – М., 1994. – 560 с.
58. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет: Учеб.пособие для вузов / Пер. с англ. под. ред. Н.Д. Эриашвили; Предисловие проф. П.С.Безруких. -3-е изд., перераб. и доп. - М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998. - 783 с.
59. Друри К. Учет затрат по методам стандарт-кост: Пер. с англ. - М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998. - 224 с.
60. Дункан Д.У. Основопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики. Пер. с англ. на рус. – М.: Дело, 1996. – 272 с.
61. Ергунова О.Т. Определение учетно-аналитической системы агропромышленных парков региональной экономики [Текст] / О.Т. Ергунова, Ф.Х. Цапулина // Совершенствование экономического механизма эффективного управления в хозяйствующих субъектах

сельскохозяйственной направленности на региональном уровне: материалы международной научно-практической конференции – Чебоксары: Изд-во «ЧГСХА», 2017. – С. 102–106.

62. Ермакова А.А. Анализ процесса планирования и калькулирования себестоимости мукомольного производства / А.А. Ермакова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2015. – № 1. – С.56-64.

63. Жданова Л.А. Организация и управление капиталистической промышленной фирмой: Учебник. — М.: Изд-во УДИ, 1987. – 212 с.

64. Жорина М.А. Методика аудита исчисления себестоимости сельскохозяйственной продукции / М.А. Жорина // Фундаментальные исследования. – 2013. – №4-5. – С.1190 – 1195.

65. Жуйков Г.Г. Основы теории и методологии учета в колхозах и совхозах. - М.: Финансы, 1972. - 336 с.

66. Зонова А.В. Бухгалтерский учет и анализ. Комплексный подход к принятию управленческих решений: практическое руководство / А.В. Зонова, Л.А. Адамайтис, И.Н. Багурина. – М.: Эксмо, 2009. – 297 с.

67. Ивашкевич В.Б. Управленческий учет в информационной системе предприятия // Бухгалтерский учет, 1999, №4. - С. 99 - 102.

68. Исраилов М.И. Проблемы аграрной реформы: управленческо-информационные аспекты. – Б.: 1997. – 162с.

69. Исраилов М.И., Мелисова С.А. Учет, анализ и контроль бухгалтерских рисков и достоверность финансовой отчетности. Монография. – Б.: MAXPRINT 2020. – 220 с.

70. Калемуллоев М.В. Анализ и диагностика банкротства в системе антикризисного управления предприятиями (на материалах Республики Таджикистан) / М.В. Калемуллоев // Дисс. на соискание уч. ст. д.э.н. по специальности 08.00.12 -бухгалтерский учет, статистика. Бишкек – 2020 – 298 с.

71. Калихман С., Хорькова Н. Управление децентрализацией на предприятия // Проблемы теории и практики управления, 2000. - № 4. – С. 114-119.
72. Каримов Б.Х., Бобиев И.А., Қаюмова Ф.А., Набиев Б.А. Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе, Ирфон, 2014. – 440 с.
73. Каримов Б.Х. Асосҳои баҳисобгирии муҳосибӣ. Васоити таълимӣ.–Душанбе, ДСХ, – 2016. – 220с.
74. Каримов Б.Х. Таҳлили иқтисодӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе. «Ирфон», 2005. – 240с.
75. Каримов Б.Х., Ойев Н.А., Бобиев И.А., Шоймардонов С.Қ. Баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе, Ирфон, 2016. – 550 с.
76. Карпова Т.П. Основы управленческого учета. – М., 1997. – 392 с.
77. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник для вузов. - М.: Аудит ЮНИТИ, 1998. -350 с.
78. Керимов В.Э. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в отдельных отраслях производственной сферы [Текст] / В.Э. Керимов. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 384 с.
79. Киреева Я.К., Куницкая М.С. Функция учета в механизме управления сельскохозяйственным производством. - Мн.: БелПТИИТИ, 1989. – 64 с.
80. Кнорринг В.И., Рыженкова И.К. Теория, практика и искусство управления // Учеб. для вузов по спец. «Менеджмент». – 2 – е изд., изм. и доп. – М.: «Норма», 2001. – 528 с.
81. Коваленко Е.В. К вопросу теории учета и калькулирования себестоимости сельскохозяйственной продукции [Текст] / Е.В. Коваленко// Известия Международной академии аграрного образования. - 2013. - № 19. - С. 262–265.
82. Кодекси андозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, №1844 аз 23.12.2021.

83. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2004, №3, мод.189)

84. Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Тоҷикистон. Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 августи соли 2011, № 761.

85. Колчина Н.В., Поляк Г.В., Павлова Л.Н. Финансы предприятий: учеб. для вузов [Текст] / Н.В. Колчина, Г.В. Поляк, Л.Н. Павлова. - М.: Юнити-Дана, 2001. – 447 с.

86. Комкова О.Г., Пронина, М.А. Особенности сельскохозяйственного производства и его влияние на учет производственных затрат [Текст] / О.Г. Комкова, М.А. Пронина // Международный научно-исследовательский журнал. – 2015. - № 7 (38). – Часть 3. - С. 48-51.

87. Концепсияи сиёсати аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, № 658.

88. Концепсияи ташкил ва рушди кластерҳои агросаноати дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2040, Қарори ҲҚТ аз 28.10.2020, №566.

89. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ”, аз 25 марти соли 2011, № 702.

90. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амнияти озуқаворӣ» Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2010, № 671.

91. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи занбури асалпарварӣ» қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 апрели соли 2012, № 820.

92. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷавобгарӣ барои поймол намудани киштзор, зарар расонидан ба зироатҳои кишоварзӣ, тутзор ва дигар дарахту буттазор». Қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22-юми феввали соли 2007, № 282 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 2, мод.82) ҷонибдорӣ гардидааст.

93. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳофизати растаниҳо». Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 апрели соли 2012, № 817.

94. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи чарогоҳ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2013 №3).

95. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Амнияти иқтисодӣ», қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабри соли 2010, №671.

96. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, концепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 8 декабри соли 2003, - № 53.

97. Концевой Г.Р. Контроль эффективности биологических затрат в сельскохозяйственном производстве/ Г.Р. Концевой// Известия Горского государственного аграрного университета-2014. – Т.51. – №2. – С.183

98. Концевой Г.Р. Совершенствование методики оценки и управленческого учета материальных и биологических затрат в сельском хозяйстве // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – М., 2015. – № 1. – С.26-29.

99. Косица И.А., Тавма И.А. Совершенствование оплаты труда в подрядных коллективах // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, 1992, №2, с. 35-36.

100. Куватов Р.Ю. Себестоимость сельскохозяйственной продукции. – Алма-Ата: Кайнар, 1969. – 340 с.

101. Ламыкин И.А. Учет затрат и калькуляция сельскохозяйственной продукции. -М.: Статистика, 1980. – 168 с.

102. Ларионов А.Д. Проблемы распределения затрат в сельском хозяйстве / А.Д. Ларионов. – ЛГУ, 1976. – 127с.;

103. Липчиу Н.В., Липчиу К.И. Бюджетирование в сельскохозяйственной организации как инструмент планирования [Текст] / Н.В. Липчиу, К.И. Липчиу // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2009. – № 1. – С. 159-169.

104. Липчиу К.И. Бюджетирование в сельскохозяйственной организации как инструмент планирования [Текст] / Н.В. Липчиу, К.И. Липчиу // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2009. – № 1. – С. 159-169

105. Липчиу Н.В., Игошина Ю.А. Система бюджетирования и составление генерального бюджета сельскохозяйственной организации [Текст] / Ю.А. Игошина // Вестник НГИЭИ. Серия: Экономические науки. – 2012. - № 3. – С. 42-62;

106. Литвин Ю.Я. Теоретические основы нормативного метода учета затрат на производство в сельском хозяйстве // Учебное пособие. – Киев, 1970. – 136 с.

107. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Кн.1. Процесс производства капитала. – М., 1988. – 891 с.

108. Мезенцева Л.А. Учет и анализ накладных расходов производства в колхозах и совхозах. - М.: Финансы и статистика, 1984. - 95 с.

109. Мизиковский Е.А. Нормативный учет себестоимости продукции вспомогательных производств. - М.: Финансы и статистика, 1987. — 199 с.

110. Мосунова Е.Л. Организация и методика управленческого учета в животноводстве: автореф. дис....канд. экон. наук: 08.00.12 / Мосунова Екатерина Леонидовна. – Ижевск, 2004. – С.21-22.

111. МСФО (IFRS)13 «Оценка справедливой стоимости» <https://www.accaglobal.com/cis/ru/> (санаи мурочиат 20.10.2020).

112. МСФО (IFRS)13 «Оценка справедливой стоимости» <https://www.audit-it.ru>.

113. Мюллендорф Р., Карренбауэр М. Производственный учет. Снижение и контроль издержек. Обеспечение их рациональной структуры: Пер. с немецкого М.И.Корсакова. - М.: ЗАО «ФБК-ПРЕСС», 1996. - 160 с.

114. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосиби фаъолияти молиявӣ-ҳочагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва Нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосиби фаъолияти молиявӣ-ҳочагии субъектҳои хоҷагидорӣ (Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2011, № 41).

115. Нармбаев К.Н. Механизация учета в сельскохозяйственных предприятиях. - М.: Статистика, 1974. - 200 с.

116. Нармбаев К.Н. Организация бухгалтерского учета в США. — М.: Финансы, 1979. – 152 с.

117. Нечаева И.Л. Организация внутреннего контроля и совершенствование его информационной базы в льноводстве: автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.12 / Нечаева Ирина Леонидовна. – Воронеж, 2004. – 21с.

118. Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Рахимов С.Х. Баҳисобгирии идоракуни [матн]: китоби дарсӣ. Душанбе: «Ирфон», 2017. – 324 с.

119. Никандрова Н.Г. Организация системы стратегического управленческого учета на предприятии [Текст] / Н.Г. Никандрова. - М.: Российская экономическая школа, 2015. - 245 с.

120. Николаева С.А. Особенности учета затрат в условиях рынка: система «директ-костинг»: Теория и практика. М.: Финансы и статистика, 1993.- 123 с.

121. Новикова И.И. Информационное обеспечение процесса управления затратами в сельскохозяйственных организациях [Текст] / И.И. Новикова // Никоновские чтения. – 2011. - № 16. – С. 379-381.

122. Новодворский В.Д. Бухгалтерский учет производственных ресурсов (Вопросы теории и практики). - М.: Финансы и статистика, 1989. – 254 с.

123. Ҳабибов С., Чамшедов М.Х. Иқтисоди корхона (ташкилот)-ҳои истеҳсоли: Китоби дарсӣ. Қисми 1. Зери таҳрири д.и.и., профессор Ҳабибов С.Х // –Душанбе: «Ирфон», 2014. – 352 с.

124. Ҳисоботи солонаи ҶДММ “Латиф Муuroдов”-и ш. Ҳисор барои соли 2022.

125. Орзуев П.Ҷ., Шоймардонов С.Қ., Барфиев Қ.Х., Бобиев И.А. Баҳисобгирии муҳосиби идоракуни: китоби дарси. Душанбе: «Балогат».-2019. – 540 с.

126. Остаев Г.Я. Управленческий учет производства и контроль использования кормов в сельскохозяйственных организациях: автореф. дис.... кан. экон. наук: 08.00.12 / Остаев Гамлет Яковлевич. – Казань, 2005. – С.20-21.

127. Палий В.Ф. Международные стандарты отчетности – условие прозрачного управления предприятием // Проблемы теории и практика управления, 2000. - № 3. – С 86-91.

128. Палий В.Ф. Широбоков В. Международные стандарты отчетности – условие прозрачного управления предприятием // Проблемы теории и практика управления, 2000. - № 3. – С 86-91.

129. Палий В.Ф., Вандер Вил Р. Управленческий учет [Текст] / В.Ф. Палий, Р. Вандер Вил. – М. ИНФРА-М, 1997. – 480 с.

130. Панаэтов И.А. и др. Учет производства и реализация продукции овощеводства: Опыт совхоза «Овощевод» Рязанской области / И.А.Панаэтов, Д.Д.Шмид, В.В.Гаврюнин. - М.: Финансы и статистика, 1981, - 79 с.

131. Перекрестова Л.В. Управление локальными агропромышленными системами рыночной ориентации на основе релевантной информации. Автореф. докт. дисс. – Волгоград, 1998. – 39 с.

132. Пизенгольц М.З. О содержании управленческого учета // Бухгалтерский учет, 2000, № 19. - С. 60-62.

133. Пипко В.А. Пути совершенствования учета производства и исчисления себестоимости продукции в условиях агробизнеса / В.А. Пипко // Бухучет в сельском хозяйстве. – 2009. – №6. – С. 39-45.

134. Поцелуйко П.П. Механизация учета и анализа производства продукции растениеводства. - М.: Статистика, 1977. - 136 с.

135. Проняева Л.И., Федотенкова, О.А. Применение учетного инструментария для целей управления затратами и исчисления себестоимости продукции зернопроизводства [Текст] / Л.И. Проняева, О.А. Федотенкова // Международный бухгалтерский учет. – 2015. - № 1 (343). – С. 31-42.

136. Пятов М.Л. Признание биоактивов в отчетности сельскохозяйственных организаций / М.Л. Пятов // Бухучет в сельском хозяйстве. – 2009. - №9. – С.10-17.

137. Рассказова - Николаева С.А. «Директ-костинг». Правдивая себестоимость / С.А. Рассказова - Николаева. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Книжный мир, 2009. - 256 с.

138. Радостовец В.К. Калькуляция себестоимости продукции в сельскохозяйственных предприятиях. - Учеб, пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 1986. - 160 с.

139. Раметов А.Х. Модель управленческого учета в сельскохозяйственных организациях [Текст] / А.Х. Рахметов // Бухгалтерский учет. – 2011. - № 5. – С. 120-121.

140. Раметов А.Х. Производственный потенциал совхозов и его использование (учет и анализ). - Нукус: Каракалпакстан, 1991, - 38 с.

141. Раметов А.Х. Теория и практика управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Воронеж, 2003. – 307 с.

142. Рожков А.М. Учет затрат и себестоимость производства семян зерновых культур. - М.: Россельхозиздат, 1981. — 79 с.

143. Рыбалко О.А., Шалаева, Л.В. Стратегическое планирование и бюджетирование как базовые элементы современной системы управления [Текст] / О.А. Рыбалко, Л.В. Шалаева // Международный бухгалтерский учет. – 2012. - № 28 (226). – С. 25-38.

144. Сандрикова Т.С. Организация управленческого учета в сельском хозяйстве. Научное издание. - Торжок: ООО «Торжокская типография», 2002. - 240 с.

145. Санин М.К. Управленческий учет: учебное пособие [Текст] / М.К. Санин. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2010. – 80 с.
146. Сатубалдин С.С. Учет затрат на производство в промышленности США. - М.: Финансы, 1980. – 141 с.
147. Селезнева И.П. Организация учета и контроля кормопроизводства в системе управленческого учета: автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.12 / Селезнева Ирина Павловна. – Санкт – Петербург, 2000. – 24 с.
148. Соколов Я. В. Основы теории бухгалтерского учета [Текст] / Я. В. Соколов. - М.: Финансы и статистика, 2000. – 496 с.
149. Состав и питательность кормов: Справочник / И.С. Шумилин, Г.П. Державин, А.М. Артюшин и др.: Под ред. И.С. Шумилина – М.: Агропромиздат, 1986. – С.61-62.
150. Стиглиц Дж. Ю. Альтернативные подходы к макроэкономике: методологические проблемы и неокейнсианство // Мировая экономика и международные отношения. 1997. - № 5-6. – С. 54-72.
151. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми октябри соли 2016, №392.
152. Стуков С.А. Система производственного учета и контроля. - М.: Финансы и статистика, 1988. – 223 с.
153. Толковый словарь бухгалтера: 2-е изд., испр. и дон./сост. Н.Н.Шаповалова, В.М. Нрудников. - М.: ИНФРА - М., 1997. – 250с.
154. Управленческий учет: Учеб. пос. по экон. Спец. / Под. ред. А.Д. Шеремета. –М.: ФБК Пресс. 2000. – 512 с.
155. Ураков Д.У. Учет затрат по сферам деятельности. - М.: Финансы и статистика, 1991. - 176 с.
156. Фабричное А.М. Издержки производства и себестоимость в сельском хозяйстве (методологический аспект). М.: Экономика, 1979. - 216 с.

157. Файзуллоев А.Х. Учетно-аналитическая система управления сельскохозяйственным производством. Дисс. на соиск. уч. степени к.э.н. Душанбе, 2020.–198 стр.

158. Хогнгрен Ч. Управленческий учет [Текст] / Ч. Хогнгрен, Дж. Фостер, Ш. Датар. – Спб.: Питер, 2008. – 1008 с.

159. Хоренгрэн Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: Пер. с англ. / Под ред. Я.В.Соколова. - М.: Финансы и статистика, 1995. -416 с.

160. Хромова И.Н. Совершенствование учета затрат по центрам ответственности в сельскохозяйственных организациях [Текст] / И.Н. Хромова // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. – 2011. - № 6 (137). – С. 180-183.

161. Хушвахтзода Қ.Х. Пояҳои ғоявии бунёдкунии низоми баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлили масрафҳо дар корхонаҳои саноати бофандагӣ [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Д.А. Розиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2020. - № 4 (72). – С. 108-118.

162. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳқиқи вазъи муосири пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлили масрафҳо дар корхонаҳои саноати бофандагии Чумхурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Д.А. Розиев, М.А. Бобохонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. - № 5. – С. 5-11.

163. Хэджес Т.Р. Организация хозяйства на фермах. - М.: Прогресс, 1966. - 608 с.

164. Ҳафизов А.З. Татбиқи баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар низоми идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ [Матн] / А.З. Ҳафизов // Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / Маводи конференсияи илмӣ-амалии чумхуриявӣ (ш. Душанбе, 26 март соли 2022). – Душанбе: ДБССТ, 2022. – 276 с.

165. Чернова А.В. Учет и анализ работы автотранспорта в сельскохозяйственных предприятиях. — М.: Финансы и статистика, 1983. — 143 с.
166. Чумаченко Н.Г. Учет и анализ в промышленном производстве США. - М.: Финансы, 1971. С.4. -240 с.
167. Шалаева Л.В. Стратегический управленческий учет затрат в сельскохозяйственных организациях. Монография [Текст] / Л.В. Шалаева. – Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2014. – 171 с.
168. Шамсиддинов М.М. Ташаккул ва такмили ҳисоботи идоракуни дар низоми баҳисобгирии идоракуни (дар мисоли корхонаҳои саноати кӯҳӣ) [Матн] / М.М. Шамсиддинов // Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии н.и.и. аз рӯи ихтисоси 08.00.12 – Ҳисоби муҳосибӣ ва омор. Душанбе, ДМТ - 2022. – 216 с.
169. Шанк Дж., Говиндараджан В. Стратегическое управление затратами. Новые методы увеличения конкурентоспособности. – СПб., 1999. – 279 с.
170. Шарифов З.Р., Саидов М.С., Кабиров Н.Ш., Махмадназаров З.М. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар соҳаи кишоварзӣ (қисми 1). Китоби дарсӣ. Душанбе: ДАТ ба номи Ш.Шотемур. – 2013. – 164 с.
171. Шеремет А.Д. Управленческий учет: Учебное пособие. - М.: ИД ФБК - ПРЕСС, 2001 - 510 с.
172. Ширококов В.Г. Активно-адаптивная система бухгалтерского учета в сельском хозяйстве: концептуальные подходы, теория и практика. - Воронеж: ВГАУ, 2001. - 366 с.
173. Шогенцукова З.Х. Построение управленческого учета по местам возникновения затрат и центрам ответственности как эффективный механизм управления затратами в АПК России / З.Х. Шогенцукова, И.В. Махова, Д.А. Хутежева // Электронный журнал: Дневник науки. – 2019. - № 6 (30) [Электронный источник] / Режим доступа: URL: <https://elibrary.ru> (санаи мурочиат 5.02.2020).

174. Экономическая теория // учебное пособие / Под ред. В.Д. Камаев. – М., 2001. – 640 с.

175. Энтони Р., Рис Дж Учет: ситуация и примеры // Тарчума аз англисӣ ба русӣ. Нашри 2. – М., 2001. –560 с.

176. Энтони Р., Рис Дж. Учет: ситуации и примеры: Пер. с англ. // Под ред. и с предисл. А.М.Петрачкова. - 2-е изд., стереотип. - М.: Финансы и статистика, 1996. - 560 с.

177. Ярощук Е.В., Рощина Ю.В. Особенности учета затрат и калькулирования себестоимости продукции растениеводства [Текст] / Е.В. Ярощук, Ю.В. Рощина // Крымский экономический вестник. - 2013. - Т. 1. - № 3. - С. 265–267.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашргардида

[1-М] Абдулмуминзода Н.А. Методология и организация бюджетирования на предприятиях сельского хозяйства Республики Таджикистан [текст] / А.Н.Абдулмуминзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 3. – С. 13-20.

[2-М] Абдулмуминзода Н.А. Баҳисобгирӣ ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулоти парандапарварӣ [матн] / А.Н.Абдулмуминзода, Манучехри Н.Р. // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2022. – № 1 (77). – С. 130-149.

[3-М] Абдулмуминзода Н.А. Ташаккули арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ [матн] / А.Н.Абдулмуминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №6. – С. 5-12.

[4-М] Абдулмуминзода Н.А. Масъалаҳои баҳодихӣ ва ташкили баҳисобгирии таркибии доройҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзӣ [матн] / А.Н.Абдулмуминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №5. – С. 14-19

[5-М] Абдулмуминзода Н.А. Анализ современного инструментария стратегического управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях [текст] / К.Х. Хушвахтзода, А.Н.Абдулмуминзода // Финансовая экономика. – 2020. – №8 (часть 3). – С. 350-354.

[6-М] Абдулмуминзода Н.А. Классификация затрат в стратегическом управленческом учете на сельскохозяйственных предприятиях [текст] / К.Х. Хушвахтзода, А.Н.Абдулмуминзода // Финансовая экономика, – 2020. – №7 (часть 3). – С. 257-261.

[7-М] Абдулмуминзода Н.А. Ташаккули баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ва ҷорӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон [матн] / А.Н.Абдулмуминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №3. – С. 9-16.

[8-М] Абдулмуминзода Н.А. Дориҳои биологӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии корхонаҳои кишоварзӣ [матн] / А.Н. Абдулмуминзода, Н. Хасанова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №7 – С. 112-117.

[9-М] Абдулмуминзода Н.А. Особенности учета скидок и возврата товаров в современных условиях [текст] / А.Н. Абдулмуминзода, Б.Х. Каримов // Вестник Таджикского национального Университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – №6. – С. 11-16.

[10-М] Абдулмуминзода Н.А. Особенности бухгалтерского и налогового учета сомнительной дебиторской задолженности [текст] / А.Н. Абдулмуминзода, М.Б. Каримиён // Вестник Таджикского национального Университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – №2/8. – С. 86-90.

2. Монографияи илмӣ

[11-М] Абдулмуминзода Н.А. Ташкили баҳисобгирии идоракунии ва ҳисобкунии арзиши аслии дориҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзӣ. Монография / А.Н.Абдулмуминзода. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 160 с.

3. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаи маводи конференсияҳо

[12-М] Абдулмуминзода Н.А. Ташкили баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ [матн] / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои мубрами баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудит дар шароити муосир» (28 март соли 2023). – Душанбе: ДБССТ, 2023 – С. 12-15.

[13-М] Абдулмуминзода Н.А. Управленческий контроль в системе управленческого учета [текст] / А.Н.Абдулмуминзода, Ф.Дж. Зокирова // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов Центральной Азии.– Бишкек, 2022. – №31 (38).– С. 30-35.

[14-М] Абдулмуминзода Н.А. Баҳисобгирии боздошткунӣ аз музди меҳнат [матн] / А.Н.Абдулмуминзода / Маводи конфронси илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, дар мавзӯи «Мукамалгардонии фаъолияти молиявӣ – қарзӣ ва низомии андозбандӣ: назария, методология ва ҷанбаҳои амалӣ» (13 – уми апрели соли 2019). – Душанбе: ДСХ, 2019. – С. 415-421.

[15-М] Абдулмуминзода Н.А. Хусусиятҳои баҳисобгирии ҳориҷшавии воситаҳои асосӣ дар корхонаҳои тичоратӣ [матн] / А.Н.Абдулмуминзода / Маводи конфронси илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, дар мавзӯи «Мушкилоти баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои тичоратӣ» (30-юми март соли 2019). – Душанбе, Нури Қайҳон, 2019. – С. 21-24.

[16-М] Абдулмуминзода Н.А. Переход на МСФО в Республике Таджикистан [текст] / А.Н.Абдулмуминзода, А.Босалимов / Материалы научно-теоретической конференции коллектива преподавателей, аспирантов и студентов института, посвященной инициативам Основоположника мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмон», Международное десятилетие действий «Вода для устойчивого развития 2018-2028» и «Года развития туризма и народных промыслов» на тему: «Вопросы применения науки и развития национальной экономики» (20 апреля 2018 г.).– Душанбе: Паёми ошно, 2018. – С. 54- 56.

[17-М] Абдулмуминзода Н.А. Хусусиятҳои истеҳлоки воситаҳои асосӣ дар баҳисобгирии муҳосибӣ ва баҳисобгирии андоз [матн] / А.Н.Абдулмуминзода, М.Б.Каримиён / Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Рушди соҳибкории инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳалли онҳо». (1-2- декабр 2017г.). – Душанбе: ДСХ, 2017. – С. 146 – 151.

[18-М] Абдулмуминзода Н.А. Зарурати пешбурди баҳисобгирии бахшӣ ва тардибдиҳии ҳисоботи бахшҳо [матн] / А.Н. Абдулмуминзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Муаммоҳои ҳисобгирӣ, таҳлил, аудит, омор, кибернетикаи иқтисодӣ дар шароити рушди инноватсионии иқтисодиёт» бахшида ба 75-солагии доктори илмҳои иқтисод, профессор Уроқов Д.У. – Душанбе: ДМТ. – 2017. – С. 129- 133.